

PM

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

JAARGANG 8 (2006)

AFLEVERING 2

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (OVR)
Uitgeverij Verloren BV te Hilversum

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

Redactie

T.J. Veen †, initiator en eerste hoofdredacteur
P.L. Nève (RU en UvT), erelid
E.C. Coppens (RU), secretaris
G. Donker
S. Faber (VU), voorzitter
D. Heirbaut (Universiteit Gent)
F. Keverling Buisman (Gelders archief, UvA)
R. Lesaffer (UvT, KU Leuven)
G. Martyn (Universiteit Gent)
E. Put (RA Leuven, KU Leuven)
C.H. van Rhee (UM)
F.A.J. van der Ven (RUG)

Uitgever

Uitgeverij Verloren
Postbus 1741
1200 BS Hilversum
www.verloren.nl
e-mail: info@verloren.nl

Redactieadres Nederland

Parklaan 10, 2011 KV Haarlem
Tel.: +31(0)23-5314150
E-mail: promemorie@chello.nl

Redactieadres België

Prof.dr. D. Heirbaut
Universiteit Gent,
faculteit der rechtsgeleerdheid
Universiteitsstraat 4, B-9000 Gent
Tel. +32(0)9-2646840
E-mail: dirk.heirbaut@UGent.be

Pro Memorie wordt uitgegeven voor rekening van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht. Het is een in twee afleveringen per jaar verschijnend Nederlands-Vlaams rechtshistorisch tijdschrift dat gratis wordt toegezonden aan alle contribuanten van de Stichting OVR.

Voor meer informatie over de Werken, uitgegeven door de Stichting OVR, over *Pro Memorie* en over de leerstoel 'oud-vaderlands recht', thans bezet door prof.dr. F. Keverling Buisman: www.rechten.unimaas.nl/ovr

Contribuant van OVR (en daarmee abonnee van *Pro Memorie*) wordt men door op genoemde website te klikken op 'aanmelding', of door een bericht naar prof.dr. E.C. Coppens, Postbus 9049, 6500 KK Nijmegen (E-mail: ecoppens@mac.com).

Contribuantenadministratie:

Stichting OVR
Gelders archief
Markt 1, 6811 CG Arnhem
Tel.: +31(0)26-3521600
Fax: +31(0)26-3521699
E-mail: info@geldersarchief.nl
Postgiro in Nederland 20430
Postrekening in België 000-0142199-94

Jaarcontributie: € 25,-

Losse nummers: de prijs wordt per aflevering vastgesteld. De prijs van dit nummer is € 15,-.

ISSN 1566-7146

REDACTIONEEL

Voor deze aflevering van *Pro Memorie* heeft de redactie vanzelfsprekend gedaan wat zij altijd doet. Daarnaast hebben ditmaal meer dan anders leden van de redactie zelf bijdragen geleverd. Wat blijft opvallen is de gestage stroom van bijdragen uit België van de kant van jonge onderzoekers. Deze bijdragen zouden overigens zonder de initiatieven van de Vlaamse leden van de redactie ons tijdschrift waarschijnlijk niet hebben bereikt. Een vervolg krijgt ook de reeks ‘Rechtshistorici uit de Lage Landen’ door het verschijnen van een interview met prof. Jos Coopmans.

Het is de bedoeling een van de komende afleveringen weer eens aan een bepaald thema te wijden. Zo’n bundeling van bijdragen op één terrein vergt een langere voorbereiding. Ook dienen zich af en toe mogelijkheden aan voor het plaatsen van minder omvangrijke clusters van artikelen. De redactie houdt zich als steeds voor suggesties aanbevolen.

Wat de recensies betreft is er in de vorige aflevering (8.1) een inhaalslag gemaakt. Om deze aflevering binnen de perken te houden, heeft de redactie zich deze keer van rappels, laat staan van enige vorm van drang of dreiging onthouden. Aan de twee recensies die deze benadering opleverde werd – mede om elders nog enige ruimte te winnen – een door nader onderzoek tot besprekingsartikel uitgegroeide recensie toegevoegd.

Haarlem, 20 november 2006

Sjoerd Faber

RECHTSHISTORICI UIT DE LAGE LANDEN (9): INTERVIEW MET JOS COOPMANS

Rechtshistoricus en bestuurder

Op 3 maart 2006 werden wij gastvrij ontvangen ten huize van prof. Coopmans aan de Willem van Oranjelaan in 's-Hertogenbosch. Het werd een middag waarin het openbaar bestuur, de muziekcultuur, de rechtsgeschiedenis en de Bossche Sint Jan afwisselend voor het voetlicht zouden treden.

Jos Coopmans werd geboren in 's-Hertogenbosch op 9 september 1925. Hij kreeg zijn gymnasiale opleiding op het kleinseminarie van de Paters Capucijnen te Langeweg en aan het Sint-Janslyceum in 's-Hertogenbosch; ging daarna naar de Katholieke Universiteit Nijmegen, waar hij begon bij Nederlandse Taal- en Letterkunde, maar deze studie al heel snel verruilde voor de Rechtenopleiding, die hij op 28 april 1950 afrondde. Tijdens de studie ontmoette hij de ook uit 's-Hertogenbosch afkomstige medestudente Anne-Marie van der Bruggen, met wie hij in 1953 in het huwelijk trad. Samen kregen zij vijf dochters en twee zonen. Coopmans begon zijn carrière in het openbaar bestuur. Hij startte als jurist op de Afdeling Algemene Zaken van het Bossche stadhuis, werd vervolgens chef van het Kabinet van de Burgemeester, kreeg in 1957 ook de leiding over het Bureau Culturele Zaken, waaraan in 1959 het Bureau Onderwijs nog werd toegevoegd. Dat betekende een brede bestuurlijke verantwoordelijkheid. Tijdens deze periode was hij tevens docent aan de R.K. Leergangen in Tilburg en de cursus Maatschappelijk Werk te Vught. Hij zag ook nog kans ijverig te werken aan een proefschrift over De rechtstoestand van de Godshuizen te 's-Hertogenbosch vóór 1629, waarop hij op 9 april 1964 bij prof. mr. B.H.D. Hermesdorf in Nijmegen promoveerde. In 1965 werd hij aan de Katholieke Hogeschool in Tilburg benoemd tot buitengewoon hoogleraar Oud-Vaderlands Recht. Tegelijkertijd werd zijn functie op het Bossche stadhuis die van algemeen adviseur van de gemeente. In 1966 werd hij secretaris-penningmeester van het Stadsgegewest 's-Hertogenbosch. Deze laatste functie legde hij neer, toen hij in 1968 in Tilburg tot gewoon hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis werd benoemd. Aan deze leeropdracht werd toen bovendien die van Inleiding tot de Rechtswetenschap toegevoegd. Aan zijn eigen Alma Mater was hij in 1971 tijdelijk hoogleraar na het plotselinge overlijden van prof. Cerutti. In 1990 was hij gasthoogleraar aan de Connecticut University in Hartford. Dat hij zijn sporen verdiend had in het openbaar bestuur werd ook aan de universiteit niet vergeten. Hij werd een veelgevraagd lid van besturen, raden en commissies. Zo was hij van 1978-1981 decaan van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid en prorector van de Hogeschool. Namens de universiteit had hij van 1981-1994 zitting in de landelijke Onderwijsraad in Den Haag. Ook was hij lid van de Archiefraad en van 1973-1978 voorzitter van dit college. Verder was hij lid van de Rijkscommissie voor archiefexamens van 1970-1993. Talrijke archiefambtenaren hebben in die periode bij hem examens afgelegd. Verdere bestuursfuncties vervulde hij onder andere bij het Rechtshistorisch Documentatie-

centrum in Amsterdam, bij het Ceruttifonds in Den Haag, dat leerstoelen agrarisch recht in Nijmegen en Wageningen verzorgt en bij de Stichting Cobbenhagenfonds-TAEK in Tilburg. Een van de grote liefdes van Jos Coopmans was en is nog steeds het Internationaal Vocalisten Concours. Hij heeft in 1953 mede aan de wieg gestaan van de Stichting 's-Hertogenbosch Muziekstad, waarvan hij eerst als secretaris en later als vice-voorzitter twaalf keer het Internationaal Vocalisten Concours en vijfmaal de drie weken durende Internationale Zomercursus voor Vocalisten organiseerde. Nog altijd is hij erelid en bezoekt hij het prestigieuze concours, waar diverse grootheden uit de vocale muziek de kans hebben gekregen hun kunnen te tonen en zo de weg van wereldwijde roem en succes hebben kunnen inslaan. Een andere zaak die naast zijn onderzoek en onderwijs vele jaren zijn aandacht vroeg en hem ook zeer ter harte ging waren de werkzaamheden van de kerkbesturen waarin hij diende. Van 1963-1966 het kerkbestuur van de H. Antonius, maar vooral het kerkbestuur van de Parochie Binnenstad 's-Hertogenbosch, waar hij van 1977-1986 voorzitter was en na zijn emeritaat in Tilburg van 1991-1998 nog eens vice-voorzitter. Zaken als asielzoekende Turkse christenen, de sloop van kerkgebouwen, het bezoek van Paus Johannes Paulus II en vooral de restauratie van de Sint Jan vroegen grote inzet. Ten behoeve van de restauratie was hij van 1987-1999 ook voorzitter van de Stichting Nationaal Monument Sint Jan, welke stichting tot doel heeft fondsen te werven voor de restauratie van dit nationale erfgoed. De waardering voor al deze werkzaamheden kwam onder andere tot uiting in erelidmaatschappen van verschillende organisaties en in het bijzonder in zijn benoeming tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw in 1990 en tot Ridder in de Orde van St. Gregorius in 1998.

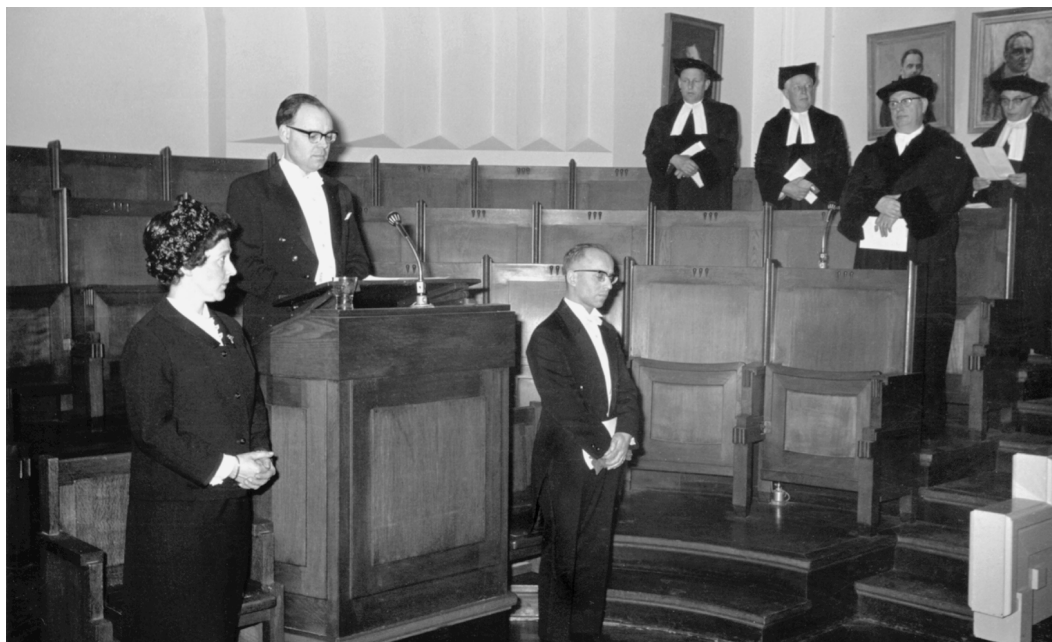
Onderzoeksgebieden

Jullie vragen mij naar mijn voorkeuren in rechtshistorisch opzicht. Ik heb vóór dit gesprek nagegaan op welke wetenschappelijke aandachtsgebieden ik vooral werkzaam ben geweest. Ik telde er vijf: allereerst de rechtsgeschiedenis van de liefdadige instellingen. Ten tweede de theoretische rechtsgeschiedenis. Vervolgens de geschiedenis van het staats- en bestuursrecht. Het vierde gebied betrof de Brabantse rechtsgeschiedenis, met name het onderzoek naar de Staatse Raad van Brabant. En het laatste onderzoeksgebied richtte zich op de regionale en lokale Brabantse rechtsgeschiedenis.

Rechtsgeschiedenis van de liefdadige instellingen

Mijn eerste onderzoeksgebied was de rechtsgeschiedenis van de liefdadige instellingen: daar ben ik in 1964 op gepromoveerd.¹ Hierbij stond het stichtingskarakter als een van de

¹ De rechtstoestand van de Godshuizen te 's-Hertogenbosch vóór 1629. S.l., s.n. 1964. De promotie vond plaats op 9 april 1964. Zie A.J.M. Dobbelaer (red.), *Hora Est. Bibliografie van de proefschriften Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1998* (Nijmegen 1998), p.54 nr. 464.

De promotor Prof. Hermesdorf spreekt zijn laudatio uit.

aspecten centraal. Later heb ik in enkele artikelen nog over de moderne tijd van de Godshuizen geschreven.

Theoretische rechtsgeschiedenis

Het tweede aandachtsgebied was dat van de theoretische rechtsgeschiedenis, waaruit de publicaties voortkwamen over renaissance van oud recht (mijn inaugurale rede ging daarover), over vrijheid en gebondenheid van de rechter, over wetgeving als bemiddeling, over het privilege-begrip als wetsinstrument en over geschrift en rechtsbron.²

² Renaissance van oud recht (inaugurale rede Tilburg). Deventer 1965; 'Vrijheid en gebondenheid van de rechter vóór de codificatie', in: *Rechtsvinding. Opstellen aangeboden aan Prof. dr. J.M. Pieters, ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg* (Deventer 1970), p. 71-109; 'Wetgeving als bemiddeling', in: *Macht en onmacht van de wetgever. Opstellen uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Katholieke Hogeschool en het 15-jarig bestaan van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid te Tilburg* (Deventer 1978), p. 35-66; 'Het privilege als vorm van wetgeving in de late middeleeuwen', in: W. Frijhoff en M. Hiemstra (red.), *Bewogen en bewegen. De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur. Liber amicorum aangeboden aan Prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt ter gelegenheid van zijn 25-jarig professoraat aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg, 1961-1986* (Tilburg 1986) p. 95-116; *Geschrift en rechtsbron* (diesrede). Tilburg 1976.

De drie oudste kinderen komen na de promotie feliciteren evenals mevrouw Hermesdorf en de professoren Van den Eerenbeemt en Michels.

Van modern staatsrecht naar constitutionele rechtsgeschiedenis

Als derde aandachtsgebied kwam dan de geschiedenis van het staats- en bestuursrecht. Dit onderzoek had als nadeel dat het mij in de eerste jaren van mijn universitaire loopbaan soms afhield van het werk waar ik op de universiteit geacht werd mee bezig te zijn. Ik was aangesteld voor rechtshistorisch onderzoek en al spoedig ook voor Inleiding Rechtswetenschap. En niet specifiek voor het onderzoek van het moderne staats- en bestuursrecht. Maar toch bleven mensen en instellingen maar vragen om artikelen of lezingen op dit laatste terrein, over gemeenten, gewestvorming of over het huidige provinciewezen. Dat was natuurlijk omdat ik voordien op dit terrein werkzaam was geweest. De meeste van deze artikelen zijn in 1980 gebundeld in de boekuitgave, getiteld *Brabant hééft allang gekozen*.³

In latere jaren verschoof mijn aandacht naar een ander aspect van het staatsrecht, de constitutionele rechtsgeschiedenis. De groei van het grondwetsbegrip werd als zodanig, ook in rechtsvergelijkende zin, bestudeerd. Het is ook vele jaren onderwerp van colleges geweest. De Brabantse politieke testamenten, het Charter van Kortenberg en de Blijde Inkomsten kwamen in de colleges aan de orde. Deze benadering bracht mij en de studenten

³ *Brabant hééft allang gekozen*. Opstellen over provinciewezen en gewestvorming (Deventer 1980).

bij het thema verzets- en opstandsrecht, waarbij vanzelfsprekend het Plakkaat van Verlatinge uit 1581 behandeld werd.⁴ Dit leidde tot artikelen over dit charter en tot een vergelijkende studie van het Plakkaat met de Amerikaanse Declaration of Independence van 1776.⁵ Een en ander boeide mij zozeer dat er meer artikelen over de ‘Vorformen’ van het constitutiebegrip verschenen. Verzet en opstand als factoren in de vorming van het constitutiebegrip was de titel van mijn afscheidscollege.⁶ Als een van de aspecten van het constitutiebegrip werden ook de vrijheidsrechten behandeld. Zo ging ik na hoe aanzetten daartoe op Brabants en Bosch’ niveau waren waar te nemen.⁷ Tijdens mijn emeritaat heb ik over dit constitutiebegrip nog gepubliceerd. Binnen dit verband werd ook aandacht besteed aan de inbreng van Willem van Oranje in onze staatsvorming op het onderdeel justitie.⁸

Brabantse rechtsgeschiedenis: de Staatse Raad van Brabant

Het vierde aandachtsgebied was dat van de Brabantse rechtshistorie en de Staatse Raad van Brabant. Daar heb ik menig artikel over geschreven. Op dit terrein is een aantal congressbundels en proefschriften verschenen, welke opgenomen zijn in de door de vakgroep opgezette *Brabantse Rechtshistorische Reeks*. Die heeft de hele vakgroep toen mee gedragen, het was echt een coöperatie. Daarnaast zijn later nog de procesordonnanties van de Raad uitgegeven.⁹ Die Staatse Raad van Brabant is echt een topic geweest in het rechtshistorisch onderzoek, waar de enthousiaste vakgroep met recht trots op mag zijn. Ik vind het wel jammer dat er in Tilburg tegenwoordig aan die Brabantse rechtsgeschiedenis te weinig wordt gedaan. Of beter: men besteedt er wel aandacht aan maar het is een terrein waarover geen proefschriften meer verschijnen die in de Brabantse *Rechtshistorische Reeks* passen.

4 ‘De herkomst van het Plakkaat van Verlatinge’, in: *Acta Falconis* 83/3. *Handelingen van het zevende Belgisch-Nederlands Rechtshistorisch Colloquium ‘Justitie ende Gerechtigheyt’. Colloquium gehouden op 17 en 18 mei 1982 aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit te Leuven, afdeling Kortrijk (Antwerpen 1983)* p. 35-52.

5 ‘Het Plakkaat van Verlatinge (1581) en de Declaration of Independence (1776)’, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983) p. 540-567.

6 *Verzet en opstand als factoren in de vorming van het constitutiebegrip (afscheidscollege Tilburg)*. Deventer 1990.

7 ‘Te wet en te vonnis. Enkele beschouwingen over de rechtsgebondenheid in de middeleeuwse strafrechtsbedeling’, in: H. van den Brink e.a. (red.), *Samenwinninge. Tien opstellen over rechtsgeschiedenis geschreven ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het interuniversitair instituut Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie (Zwolle 1977)* p. 163-177; ‘Nullum delictum, nulla poena sine praevia lege poenali’, in: J.E. Spruit en M. van de Vrugt (red.), *Brocardica in honorem G.C.J.J. van den Bergh. 22 studies over oude rechtsspreuken (Deventer 1987)* p. 21-26; ‘Vrijheidsrechten in het Middeleeuwse Bossche recht’, in: A.M.J.A. Berkvens en G.H.A. Venner, *Om daarmee vrijelijk te doen naer wil ende welgevallen. Rechtshistorische opstellen aangeboden aan Prof. Mr. A.F.L. Gehlen (Maastricht 1998)* p. 141-158.

8 ‘De Huldigingsvoorwaarden voor Willem van Oranje van 1583. Een nieuw type gezagsovereenkomst’, in: Hugo Soly en Rene Vermeir, *Beleid en bestuur in de Oude Nederlanden, Liber Amicorum Prof. Dr. M. Baelde (Gent 1993)*, p. 49-64; ‘Willem van Oranje en de justitie’, in: B.C.M. Jacobs en E.C. Coppens, *Een Rijk Gerecht. Opstellen aangeboden aan Prof. Mr. P.L. Nève (Nijmegen 1998)* p. 59-95.

9 *De concept-procesordonnantie van 1662 van de Raad van Brabant in Den Haag en de Albertine ordonnantie van 1604 voor de Raad van Brabant te Brussel, uitgegeven en van een inleiding voorzien door E.J.M.F.C. Broers en B.C.M. Jacobs (Amsterdam 2003) [Werken der Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht no. 29]*.

Zelf heb ik zeer veel plezier gehad in het begeleiden van mijn promovendi. Bijna alle proefschriften betroffen de Brabantse rechtsgeschiedenis. Zo was er bijvoorbeeld het proefschrift van Trix Jacobs over Den Bosch,¹⁰ van Marie-José Lijten over het procesrecht in de Meierij van Den Bosch¹¹ en eigenlijk kwam het proefschrift van Annelies Wallert over het wissel- en chèque-recht¹² ook voort uit de Brabantse rechtsgeschiedenis. Ik behandelde in die tijd namelijk in het onderwijs ook het Antwerpse recht. De costuimen van Antwerpen heb ik trouwens frequent gebruikt. In dat kader zijn er veel scripties over deelonderwerpen gemaakt. Een van die scripties is het proefschrift geworden van Wallert dat ik samen met professor Wachter van Handelsrecht heb begeleid. Verder was er het proefschrift van Erik-Jan Broers over Brabantse beledigingszaken¹³. Hierbij was collega Nève medepromotor. En ten slotte dat van Gineke van der Ree-Scholtens over de grensgebieden van de Meierij.¹⁴ Eerder heb ik in Leiden ook nog meegeholpen bij het proefschrift van Mechelien Spierings over het Bossche protocol.¹⁵ Zij promoveerde bij professor Jansen. Het is heel jammer dat zowel professor Jansen als mevrouw Spierings niet zo heel lang na de promotie zijn overleden.

Regionale en lokale Brabantse rechtsgeschiedenis

Het vijfde thema ten slotte was dat van de regionale en lokale Brabantse rechtsgeschiedenis. Binnen Brabant bestudeerde ik het rechtsgebeuren binnen regio's, steden en dorpen. Om een voorbeeld te noemen de onderlinge rechtsverhoudingen van 's-Hertogenbosch en het platteland vóór 1629.¹⁶ Ook denk ik aan mijn bijdrage aan de afscheidsbundel voor Van der Linden over de dorpswetgeving m.b.t. de gemene gronden (*gemeinten*).¹⁷ Verder waren er de studies over de heerlijke stad. We hebben dit in 1987 toen als congressthema genomen in het kader van het driejaarlijkse Belgisch-Nederlandse Colloquium 'De Brabantse Stad'.¹⁸ Interessant was ook het onderzoek naar de juridische betekenis van de jaarmarkten van Antwerpen

¹⁰ B.C.M. Jacobs, *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629: de bestuursorganisatie van een Brabantse stad*. Assen 1986.

¹¹ M.J.H.A. Lijten, *Het burgerlijk proces in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch 1530-1811*. Assen 1987.

¹² J.A.F. Wallert, *Ontwikkelingslijnen in praktijk en theorie van de wisselbrief 1300-2000* (NIBE-bankhistorische reeks XVII). Amsterdam 1996.

¹³ E.J.M.F.C. Broers, *Beledigingszaken voor de Staatse Raad van Brabant, 1586-1795*. Assen 1996.

¹⁴ G.F. van der Ree-Scholtens, *De grensgebieden in het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795: institutionele en juridische aspecten*. Assen 1993.

¹⁵ M.H.M. Spierings, *Het schepenprotocol van 's-Hertogenbosch 1367-1400*. Tilburg 1984.

¹⁶ 'De onderlinge rechtsverhoudingen van 's-Hertogenbosch en het platteland vóór 1629', in: *Bijdragen tot de geschiedenis* 58 (1975) p. 73-116.

¹⁷ 'De betekenis van de gemeynten voor de dorpswetgeving in de Meierij van 's-Hertogenbosch (1250-1650)', in: C. Streefkerk en S. Faber (red.), *Ter recognitie: opstellen aangeboden aan prof. mr. H. van der Linden bij zijn afscheid als hoogleraar in de Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit* (Hilversum 1987), p. 139-154.

¹⁸ Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs (red.), *De heerlijke stad* (Achtste Colloquium 'De Brabantse Stad', Bergen op Zoom, 2 en 3 oktober 1987; Brabantse Rechtshistorische Reeks 3). Assen/Maastricht 1988.

en Bergen op Zoom.¹⁹ Ik heb ook een studie gemaakt over Waalwijk en Drunen, voor een tijdschrift daar. Dat is daarna ook afzonderlijk verschenen in boekvorm.²⁰

Het dorp als *communitas*

Door het overlijden van mijn echtgenote heeft mijn onderzoek de laatste tijd stilgelegen maar nu heb ik de studie weer opgepakt. Ik begeef mij nu weer op het terrein van de dorps-geschiedenis. Ik ben aan het nagaan of te achterhalen is in hoeverre en op welke manier de ontbinding van de domeinen in de Meierij van Den Bosch tezamen met de doorvoering van het heerlijkheidsstelsel geleid heeft tot het ontstaan van dorpen. Kunnen wij al elementen van het latere dorpswezen, waarin er sprake is van een echte *communitas*, onderkennen in de domaniale periode? Wat is de rol geweest van het parochieinstituut, wat het aandeel van de 'gemeinten', wat was de betekenis van het onderscheid *incolae* tegenover *extranei* voor het domiciliebegrip, wat het belang van de omschrijvingen *ad communem usum* en *communi consilio*, hoe de ontwikkeling van de aanvankelijke aanduiding van *loci* tot de latere grensmarkeringen, waaruit het territorialiteitsbeginsel voortkwam? Dit zijn enkele vragen die beantwoord moeten worden. Een groot geluk is dat wij over goed bronnenmateriaal beschikken in het prachtige tweedelige oorkondenboek van Camps.²¹ Daarin ontdekte ik op een gegeven ogenblik dat op de helft van de dertiende eeuw de rechtsprocedures werden gevoerd door *villae* – het zijn Latijnse akten – waardoor de vraag zich opdringt of men *villa* mag vertalen met *dorp* of dat het domein betekent. Wat verstaat men onder een 'dorp' – of gaat het hier om gehuchten die naderhand samen tot een echt dorp geworden zijn? Het dorpsbegrip is natuurlijk evolutionair, het staat niet vast. In het proefschrift van Slicher van Bath²² is voor zijn onderzoeksgebied al aangetoond dat *villa* al snel – zelfs reeds in de Frankische tijd – niet alleen 'domein' betekent, maar ook op een 'plaatselijke nederzetting' kan duiden, een 'gehucht' of zelfs iets wat wij een dorp zouden noemen als een verzameling gehuchten.

Ik kwam op het onderwerp van het dorp als *communitas* door het lezen van verhandelingen over dit thema. De Historische Vereniging Brabant en enige andere organisaties hebben namelijk jaren geleden een studiedag²³ georganiseerd over het *communitas*-begrip in Brabant, waarvan naderhand in het Noordbrabants Historisch Jaarboek alle lezingen zijn gepubliceerd.²⁴ Daar heeft o.a. Peter Hoppenbrouwers over de Meierij gesproken en ook

19 'De jaarmarkten van Antwerpen en Bergen op Zoom als centra van rechtsverkeer en rechtsvorming', in: M.J.G.C. Raaijmakers, H.C.F. Schoordijk en B. Wachter (red.), *Handelsrecht tussen 'koophandel' en NBW* (Deventer 1988) p. 1-24.

20 *Het openbaar bestuur van Waalwijk en Drunen in de landsheerlijke tijd 1200-1629: een rechtshistorische vergelijking* (=De Klopkei 26.1-2). Waalwijk 2002.

21 H.P.H. Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312, Deel I: De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)*, 1e st.: (690-1294); 2e st.: (1294-1312). 's-Gravenhage 1979.

22 B.H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de middeleeuwen: bijdragen tot een geschiedenis der nederzettingen in oostelijk Nederland* (Assen 1944; ongewijzigde herdruk Arnhem 1972).

23 Getiteld: *Vechten voor autonomie. 1000 jaar communalisme in Noord-Brabant*.

24 *Noordbrabants Historisch Jaarboek 17-18* (2000-2001).

Karel Leenders over de situatie in West Brabant. Die *communitas*-idee werd door Hoppenbrouwers voor de Meijerij op een zeer kundige wijze behandeld tegen de achtergrond van een Duitse theorie. Daarbij stelde hij dat er voor de Meierij voor de periode vóór 1300 eigenlijk amper bewijsplaatsen inzake het dorp als *communitas* te vinden zijn. Die constatering is terecht. Het betekent intussen wel dat wij de weinige teksten die er zijn ten diepste moeten analyseren. De rechtshistoricus kan hierbij misschien een eigen bijdrage leveren door de juridische terminologie te verklaren.

Wat heel opvallend is – en dat heb ik ook in mijn aantekeningen uitgewerkt – is dat reeds in het midden van de dertiende eeuw een volkomen romano-canoniekrechtelijke procedure werd gevoerd, betreffende een onrechtmatige daad, bezitsacties, verjaring en dergelijke: men gebruikte Romeinsrechtelijke en canoniekrechtelijke termen en – dat is heel belangrijk – men zag de mensen van een plaatselijke nederzetting als een collectiviteit, als een *universitas*, een *communitas*, een rechtssubject. In een aantal akten wordt *homines villae* dan ook nader geduid met *communitas* of *universitas villae*. De arbiters en rechters blijken goed op de hoogte te zijn van de wijze waarop in de rechtsdogmatiek collectiviteiten werden gekwalificeerd. Dit brengt mij ertoe de praktijkgegevens uit de Meierij te toetsen aan het gerecipieerde Romeins-Canonieke recht.

Hiermee raak ik weer een onderzoeksthema dat ik in het begin van mijn rechtshistorisch onderzoek entameerde. Het tweede hoofdstuk van mijn proefschrift ging over het stichtingsbegrip en in mijn inaugurele rede heb ik behalve over de stichting ook over de vereniging, de corporatie gesproken. Zonder dat men de term rechtspersoon hanteerde, zo stelde ik toen, spraken de theoretici, de glossatoren en de canonisten over de *universitas* als *persona ficta*, *persona non vera sed representata*. Welnu: de rechtsscholen erkenden niet alleen de staat en de steden maar ook dorpen als rechtssubject. Strafbaarheid van publieke gemeenschappen bestond zelfs, hetgeen in het Justiniaanse recht nog niet het geval was. Den Bosch wordt in 1306 gestraft, hoewel aanvankelijk het beginsel gold *universitas non potest delinquere*: een gemeenschap kan geen delict begaan. Dit beginsel werd doorbroken door de glossator-canonist Johannes Bassianus, die leefde op het einde van de twaalfde eeuw. Hij was de eerste die onderscheid maakte tussen de corporatieve handelingen van de *universitas* als zodanig en de individuele handeling van de *singuli*. Van daderschap en strafbaarheid van de *universitas* was sprake als de leden van de groep als een eenheid waren opgetreden. Na de glossatoren en canonisten heeft de commentator Bartolus de leer van de *universitas* verder uitgewerkt.

Proefschrift en werk bij de gemeente 's-Hertogenbosch

Julie zien dat ik nog helemaal in de rechtsgeschiedenis kan opgaan maar willen natuurlijk weten hoe een en ander begonnen is.

Hermesdorf was mijn promotor. Ik heb mijn proefschrift geschreven in de avonduren, in de weekenden en zelfs op vakantie, al naargelang ik tijd had. In september 1950 ben ik als

jurist begonnen op de afdeling Algemene zaken van de gemeente 's-Hertogenbosch, maar al spoedig vertrok de heer Bruens als kabinetschef – hij werd directeur van de VVV – en toen zei burgemeester Loeff²⁵ tegen mij: ‘Neem jij het maar over.’ Dat ging zo in die tijd. Ik deed dus, behalve algemeen juridisch advieswerk, voortaan ook allerlei kabinetswerk. Een paar jaren later kreeg ik ook het bureau Cultuur erbij, en weer enkele jaren later Onderwijs.

Internationaal Vocalisten Concours

Waarom ging dat zo? Aangezien ik kabinetswerk deed, paste de sector Cultuur eigenlijk niet bij mijn activiteiten. Maar de burgemeester was voorzitter van de Stichting 's-Hertogenbosch Muziekstad. Die stichting organiseerde het *Internationaal Vocalisten Concours*. En als kabinetschef van de burgemeester werd ik toen aangesteld als secretaris van het Concours. Toen het hoofd Cultuur, Louis van Erp, vertrok, werd het bureau Cultuur bij mijn takenpakket gevoegd.

Vorig jaar bestond het Vocalisten Concours vijftig jaar. Ter gelegenheid daarvan is een boek verschenen.²⁶ De Stichting 's-Hertogenbosch Muziekstad is opgericht in 1953, naar aanleiding van het honderdjarig bestaan van het Koninklijk 's-Hertogenbosch Mannenkoor en het vijftigjarig bestaan van het Koninklijk Nederlands Zangersverbond. Van beide verenigingen was de heer A. Kurvers uit Den Bosch secretaris. Deze heeft de viering van die twee feesten laten samenvallen en toen is Den Bosch anderhalve maand bezocht door koren uit heel Nederland, mannen- en vrouwenkoren, gemengde koren. Er waren allerlei muziekuitvoeringen, ook op kerkelijk gebied. De *Schola Cantorum* van de Sint Jan heeft de kerkelijke uitvoeringen georganiseerd. Maurice Pirenne – een broer van Louis Pirenne – was destijds dirigent van de Sint Jan. Hij organiseerde toen ook het *Kongresz für neue Kirchemusik*.

In datzelfde jaar 1953 had die stichting op initiatief van Carel Briels in de Casinotuin een muziekstadje gebouwd, met café's en restaurants. Als de mensen uit de schouwburg kwamen, liepen ze van de Parade af zo naar de Casinotuin. Die muziekfeesten vonden plaats in de periode mei-juni en kenden een groot succes. Na afloop vroeg de heer Kurvers mij of het zin had aan de burgemeester te vragen om op zanggebied iets blijvends in Den Bosch te organiseren. Hij zou graag willen komen tot het organiseren van een Internationaal Vocalisten Concours, een concours van beroepszangers, solisten. Samen zijn we naar de burgemeester gegaan en hebben hem het plan voorgelegd. Burgemeester Loeff heeft het idee toen goed ontvangen.

Wij hebben in 1954 voor het eerst een vocalistenconcorso georganiseerd, maar om te beginnen in Benelux-verband. Dit concours is zo goed verlopen dat we doorgedaan zijn, het jaar daarna in internationaal verband. Toen kwam het derde concours in 1956, dat was top, want toen zijn verschillende heel goede solisten ontdekt, onder wie Elly Ameling. Die heeft toen in Den Bosch de eerste prijs gehaald.

25 Een neef van prof. J.J. Loeff. Over deze hoogleraar zie hierna in de tekst.

26 *Discovering Voices. Internationaal Vocalisten Concours 's-Hertogenbosch 50 jaar. 's-Hertogenbosch 2005.*

Halina Lukomska en Elly Ameling worden gecompimenteerd met hun eerste prijs (1956). Naast burgemeester Loeff de concourssecretaris Coopmans.

Elly Ameling is naderhand ook naar Genève gegaan, waar zij ook de eerste prijs kreeg.²⁷ Zij is een van de beste sopranen van de laatste decennia. Daarna is ieder jaar opnieuw een internationaal concours georganiseerd. Ik heb dat mogen doen van 1954 tot 1965, het jaar waarin ik buitengewoon hoogleraar werd en als gevolg daarvan op het stadhuis een ander takenpakket kreeg.

In dit verband is het ook goed de zomercursus te vermelden. Er was voor het concours een werkcommissie van deskundigen, waarvan ik qualitate qua voorzitter was. Leden waren toen de directeur van het Nederlandse Impresariaat uit Amsterdam mej. Schill, Frans Vroons (directeur van de Nederlandse Opera), Manus Willemsen (hoofd afdeling muziek KRO), de heer van Amelsvoort (dirigent van koren in 's-Hertogenbosch) en Hein Jordans (dirigent van het Brabants orkest). Op een gegeven moment zeiden we tegen elkaar: we hebben verschillende vocalisten die goed zijn maar niet goed genoeg voor een prijs, terwijl ze *in statu nascendi* wel die kant uit zouden kunnen gaan als ze maar een goede opleiding kregen. Daarom hebben wij op Huize Bergen in Vught een zomercursus van drie weken gestart. Wij inviteerden drie docenten. Daar gaf de ene een liedklas, de tweede een oratoriumklas en de derde een operaklas. Als docenten vroegen wij grootheden zoals bijvoorbeeld Roy Henderson, de leraar die Kathleen Ferrier in het begin van haar carrière heeft begeleid en gepromoot, Janine Micheau van de Opéra Comique uit Parijs en Julius Patzak uit Wenen. En zovele anderen. Er waren telkens zo'n vijftwintig deelnemers.

Ik heb het altijd jammer gevonden dat men later de zomercursus heeft opgeheven. Men kon het financieel niet meer aan, maar de zomercursus is toch een keer of acht gehouden. De docenten kwamen overigens voor een *prix d'ami*, want ons comité had een heel netwerk opgebouwd van bekende mensen uit West-Europa, mensen die in de jury wilden zetelen maar ook voor een vriendenprijs bereid waren hier drie weken te komen doceren. Zij trokken de hele dag op met de vocalisten en ook met de muzikale begeleiders. Ik noem Gérard

²⁷ Zie http://www.dutchdivas.net/frames2/elly_dutch.html (17 oktober 2006).

van den Berk, Tom Bollen, Rudolf Janssen: allemaal topmensen. De zomercursus was echt uniek. Ik heb intens kunnen genieten van dat werk. En dat kwam natuurlijk ook door de onvermoeibare inzet van mijn collega's op de afdeling, Cees de Kort, Eugène Pannebakker en mej. Hennie van Lier.

Die mooie periode heb ik op een gegeven moment toch moeten afsluiten, toen ik in Tilburg ging werken. Ik ben nog een paar jaren als vice-voorzitter in het comité gebleven en wel tot 1969. Het concours kwam later meer in de sfeer van de sponsoring door het bedrijfsleven. De sponsoring is een belangrijke plaats gaan innemen naast de subsidiëring door de overheid. Dat past helemaal in de huidige cultuurwereld: de overheid die gedeeltelijk terugtreedt.

Stadsgewest 's-Hertogenbosch

Toen ik in 1965 buitengewoon hoogleraar was geworden, werd ik bij de gemeente adviseur in algemene dienst. Vanuit de gemeente werd ik ook belast met het secretariaat van het zojuist opgerichte Stadsgewest. Omdat ik toen werkte voor twee verschillende rechtspersonen, enerzijds de gemeente, anderzijds het gewest, ben ik al spoedig volledig in dienst getreden van het Stadsgewest.

Het stadsgewest 's-Hertogenbosch bestaat vandaag de dag niet meer, terwijl het in bepaalde regio's nog wel bestaat. Men heeft gemeend dat na enkele fusies van gemeenten het gewest overbodig geworden was. Wat voor functie dat stadsgewest had? Voordat het gewest bestond, werkten er een stuk of vijftien gemeenten met de stad Den Bosch samen op het terrein van ruimtelijke ordening, volkshuisvesting, ambulancevervoer, regionale brandweer, milieu en dergelijke aangelegenheden: allemaal zaken die het lokale niveau overstegen. Daarom bestonden er wel twintig verschillende gemeenschappelijke regelingen tussen al die gemeenten en 's-Hertogenbosch. Die regelingen zijn toen allemaal ingebracht in het Stadsgewest. Dat was een aparte rechtspersoon met een eigen raad, een dagelijks bestuur en een eigen begroting. Er is in Nederland altijd strijd gevoerd over de vraag of wij regio's moesten krijgen, aparte bestuurslichamen, of dat wij moesten komen tot grotere gemeenten door fusies en dus tot vermindering van het aantal gemeenten. Op dit terrein is er nooit een vast beleid gevoerd, maar is er telkens voor een andere aanpak gekozen. Dat is nadelig geweest voor de territoriale decentralisatie. Bij het schrijven van artikelen over gewestvorming heb ik de wisselwerking tussen wetenschap en bestuurspraktijk sterk ondervonden.

Ik heb moeite gehad om de verschillende activiteiten buiten Tilburg los te laten want ik deed het werk te graag. Maar ik moest wel omdat ik gewoon hoogleraar was geworden. Ik moest mij losmaken van die gewestvorming en hetzelfde gold voor het Vocalisten Concours en de zomercursus. Helemaal moest ik mijn buitenuniversitaire activiteiten verminderen, toen ik in 1978 decaan werd in de faculteit.

Gewoon hoogleraar in Tilburg

In 1968 ging ik volledig in Tilburg werken en mij op mijn taakuitbreiding aldaar voorbereiden. Met ingang van 1 september 1969 zou ik naast het Oud-Vaderlands Recht (later veranderd in Rechtsgeschiedenis) ook college geven in het vak Inleiding in het Recht. Dit laatste vak verzorgde ik tot enkele jaren voor mijn pensioen. Die reductie van mijn leeropdrachten was ook hard nodig want in de loop van de tijd waren de beide wetenschapsgebieden sterk geëvolueerd. Rechtsgeschiedenis was qua aandachtsgebied en aanpak veel ruimer geworden, meer rechtsvergelijkend. Inleiding was al helemaal veranderd. Je moest je als hoogleraar Inleiding steeds meer gaan concentreren op rechtstheorie en op methoden en technieken, twee nieuwe terreinen.

Aanvankelijk stond je er als hoogleraar in je vakgebied praktisch alleen voor. Gelukkig kreeg ik een medewerker en student-assistenten, zowel bij Inleiding als bij Rechtsgeschiedenis. Dat groeide naderhand steeds verder uit. Er kwamen vakgroepen en het werd mode om, als gevolg van de democratisering, veel te gaan vergaderen. Met name op facultair niveau werd dit vergaderen toch wel wat te veel van het goede. Aanvankelijk, voordat ik decaan werd, was ik ook voorzitter van de facultaire onderwijscommissie, met al die herstructureringen en het academische statuut dat veranderd moest worden en dan wéér aangepast. Je accepteerde gewoon een aantal dingen die je gevraagd werden, het was vanzelfsprekend. Zo werd je door al die bestuurlijke beslommeringen, al die vergaderingen, al die besprekingen echter wel onttrokken aan het onderzoek.

Kerkbestuur

Een werkzaamheid in de vrije tijd was het lidmaatschap van het kerkbestuur Parochie Binnenstad in Den Bosch. De Parochie Binnenstad omvatte niet alleen de Sint-Janskathedraal maar ook nog drie andere kerken: de Sint Jacob, de Sint Cathrien en de Capucijnenkerk. Men vroeg mij om van dit nieuwe kerkbestuur voorzitter te worden. Je deed dat dan in de avonduren en in de weekenden. Je nam het op je omdat je erg betrokken was.

Ik ben acht jaar voorzitter van het kerkbestuur geweest. Toen had je nog de constructie dat een leek voorzitter kon zijn van het kerkbestuur. Nu kan dat niet meer:²⁸ als leek ben je slechts vice-voorzitter, maar het werk blijft hetzelfde, want je blijft gewoon voorzitter van al die vergaderingen. Alle *temporalia* blijven aan de vice-voorzitter opgedragen. Vanzelfsprekend is de pastoraal een zorg van de plebaan van de Sint Jan en van de andere pastores. Gelukkige zag je in mijn tijd ook duidelijk dat leken vanuit hun levenservaring hun eigen inbreng aan het pastorale beleid gingen geven door te adviseren in een pastorale commissie.

²⁸ Art. 26 van het Algemeen reglement voor het bestuur van een parochie van de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland bepaalt dat 'de pastoor of zijn kerkrechtelijk aangewezen plaatsvervanger [...] van rechtswege voorzitter [is] van het kerkbestuur'.

Ik heb toen een belangrijke fase in de restauratie van de Sint Jan meegemaakt. Die fase werd afgesloten in 1985, een prachtig jaar: De Paus kwam in Den Bosch, Beatrix en Claus woonden de heropening van de kerk bij en Juliana en Bernhard kwamen op een andere dag, als lid van de Illustere Lieve Vrouwe Broederschap. De broederschap had vroeger een eigen kapel, aangebouwd aan de St. Jan. Tegenwoordig is dat de Sacramentskapel. Lucas van Dijk is gepromoveerd op de Illustere Lieve Vrouwe Broederschap, een mooi proefschrift.²⁹

Wist u dat Willem van Oranje ook lid is geweest van de Illustere Lieve Vrouwe Broederschap, die is opgericht in 1318? Er bestaat bij de broederschap nog een beker van Willem van Oranje, die hij cadeau heeft gegeven. Hij dronk hieruit bier of waarschijnlijk wijn toen hij werd geïnstalleerd. Het is ook uit de rekeningen bekend dat Willem van Oranje zwanen cadeau heeft gedaan voor de maaltijden van de Broederschap. Sedert de Reductie van de stad in 1629 bestaat de helft van de leden uit katholieken en de andere helft uit protestanten. Voorheen was het een katholieke instelling die goede werken deed. Ze zorgde echter ook voor de cultuur, voor prachtige muziek van Adriaan Willaert en Jacob Obrecht. In de archieven van de broederschap zijn allerlei middeleeuwse en laat-middeleeuwse componisten te vinden. Ze heeft ook veel zangers betaald die uit het buitenland kwamen om hier te zingen. De *Schola Cantorum* beschikt dus over magnifiek materiaal en voert die muziek prachtig uit.

Acht jaar ben ik voorzitter van het kerkbestuur geweest totdat ik statutair moest aftreden. Toen ik in Tilburg met emeritaat ging vroeg men mij opnieuw lid te worden van het kerkbestuur. In 1991 heb ik het vice-voorzitterschap aanvaard voor vier jaar, maar door de ziekte van plebaan Van de Camp ben ik nog twee jaar langer gebleven om, na diens overlijden, de nieuwe plebaan mee in te werken. Ik was daarnaast ook voorzitter van de Stichting Nationaal Monument Sint Jan. De subsidiegelden waren niet toereikend om de restauratie van de Sint Jan te betalen ondanks dat we een geweldige medewerking hebben gehad van het Rijk. Daarom is er toen een aparte stichting opgericht om fondsen te verwerven.

Waarom Rechtenstudie?

Ik ben altijd gecharmeerd geweest van bepaalde leraren die boeiend les gaven. Bij de Capucijnen heb ik de middelbare school gedaan en daar had ik een geweldige leraar Nederlands. Pater Maximilianus was een groot deskundige op het terrein van de Vondelstudie en is door prof. Michels eredoctor in Nijmegen geworden. Deze pater heeft mij de liefde bijgebracht voor de Nederlandse literatuur. Daarom ben ik naar Nijmegen gegaan om daar Nederlands te studeren. Ik ben dus aan de Letterenfaculteit begonnen. Je had daar toen één hoogleraar voor twee vakken, Van Ginneken S.J.³⁰ Die gaf zowel taalkunde als letterkunde, maar de let-

²⁹ G.C.M. van Dijk, *De Bossche optimaten. Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973* (Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland, 29). Tilburg 1973.

³⁰ Zie http://nl.wikipedia.org/wiki/Jac._van_Ginneken (17 oktober 2006).

terkunde kwam er, toen ik begon, bijna niet aan te pas. Van Ginneken legde het accent op de taalkunde. Ik begon met het Gotisch, maar daar had ik niet zo'n zin in. Ik kwam voor letterkunde en niet voor taalkunde. Omdat het mij zo tegenviel ben ik na een maand gestopt en ging ik eens luisteren bij Rechten, bij een college van Hermesdorf en dat beviel me wel. Hermesdorf gaf toen in Nijmegen zowel Romeins Recht als Oud-Vaderlands Recht.

Een ander carrièreverloop

Toen de juridische faculteit in Tilburg in 1963 startte, is Hermesdorf daar nog twee jaar college komen geven in het Oud-Vaderlands recht. Romeins recht werd door Olde Kalter verzorgd. In 1964 ben ik bij Hermesdorf gepromoveerd. Vooraf ben ik vier keer bij hem op bezoek geweest voor een bespreking van mijn proefschrift: de eerste keer voor het eerste hoofdstuk, dan voor het tweede, respectievelijk voor het derde hoofdstuk en de vierde keer ten slotte om het totaal, de uitgave en de stellingen etc. door te nemen. Ik heb bij het schrijven van mijn dissertatie heel duidelijk het voordeel ondervonden van de ervaring die ik bij het redigeren van ambtelijke nota's en adviezen had opgedaan. Een ander voordeel betekenden de adviezen die ik over mijn onderwerp kreeg van prof. Jan Loeff. Hij was secretaris van het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap, woonde in Den Bosch en was tevens hoogleeraar in Tilburg. Die laatste keer dat ik bij Hermesdorf voor mijn proefschrift was, mocht ik blijven eten en toen vroeg hij mij: 'wat wil jij als je gepromoveerd bent?' 'Nou, dan hoop ik ergens te solliciteren als burgemeester'. Zo'n carrièreverloop lag toch wel voor de hand, ook voor mijn vrouw Anne-Marie. Hermesdorf vroeg of ik geen zin had om door te gaan in de wetenschap. Ik vond de kans daarop echter zo klein. 'Maar dat weet je niet', antwoordde hij en vlak na mijn promotie heeft hij mij voorgesteld in Tilburg. Zodoende ben ik in het jaar na mijn promotie in Tilburg benoemd.

Het was een bijzondere promotie omdat ik drie paranimfen had: mijn vrouw was paranimf en zij was in verwachting van ons zevende kind. Met Louis Pirenne, de toenmalige Bossche gemeentearchivaris en latere Rijksarchivaris, waren er dus drie paranimfen. De promotie vond nog plaats in de oude, karakteristieke Nijmeegse aula.

Hoe belangrijk Nijmegen ook in een ander opzicht is geweest blijkt uit het volgende. Mijn vrouw en ik hebben elkaar leren kennen tijdens onze studie in Nijmegen. Daar is onze liefde begonnen. Zij had de Sociale Academie gedaan in Sittard en was daarna rechten gaan studeren. Zij startte als parttime studente, studeerde alleen in de avonduren, omdat ze in Den Bosch een volledige baan had. Ze heeft haar kandidaats gedaan zonder colleges te volgen, maar ze heeft haar baan al snel opgegeven om voltijds te studeren.

Ik weet nog goed dat Anne-Marie in Nijmegen in het jaar 1947 bij Hermesdorf tentamen kwam doen. Omdat zij geen colleges gelopen had kende ze de professor niet. Ze kwam naar mij toe – zij kende mij enigszins vanuit 's-Hertogenbosch – en ze vroeg mij om Hermesdorf aan te wijzen. Hermesdorf nam al zijn tentamens namelijk af in een van de ka-

Vier achtereenvolgende voorzitters van de Archiefraad in 1988 op de foto: De Smidt, Coopmans, De Gou en Blok.

mers van het aulagebouw aan de Bijleveldsingel en Wilhelminasingel. Toen prof. Petit voorbijkwam vroeg zij: 'Is dat Hermesdorf?' 'Neen, dat is prof. Petit, die niet alleen zo heet maar het ook is. Hermesdorf komt dadelijk.' Zo ben ik dus met haar blijven praten tot Hermesdorf voorbijkwam. Op dat moment kon ik niet vermoeden dat deze twee mensen mijn leven zo sterk zouden gaan beïnvloeden.

Andere juridische en bestuurlijke functies

Julie vragen naar andere juridische en bestuurlijke functies. Vanaf 1980 heb ik ook dienst gedaan als rechter-plaatsvervanger, eerst bij de rechtbank 's-Hertogenbosch, later bij het Hof. Na mijn emeritaat in 1990 kon ik nog vijf jaar doorgaan als raadsheer-plaatsvervanger. Voordien deed ik zittingen een keer of zes per jaar, daarna wel gauw een keer of vijftien. Ik deed meestal de familienkamer maar daarin kwamen toen ook 'gewone' civiele procedures aan de orde: als je drie, vier of vijf familiezaken had, kwam daar altijd wel zo'n civiele procedure bij. Een paar keren heb ik ook strafzaken gedaan.

Daarnaast ben ik ook actief geweest als voorzitter van de landelijke Archiefraad, ik volgde collega De Smidt op. Ik heb daar afscheid moeten nemen toen ik decaan werd in de fa-

Coopmans kreeg bij gelegenheid van zijn 80e verjaardag de opstellenbundel Ius Brabanticum, Ius Commune, Ius Gentium aangeboden.

culteit. De burgemeester van Haarlem, De Gou, is mijn opvolger geworden, naderhand kwam Blok en uiteindelijk Moorman van Kappen.

Ook was ik voor Tilburg lid van de landelijke Onderwijsraad (1981-1994), was ik lid van de Rijkscommissie van de archiefexamens (1970-1993), bestuurslid en voorzitter van het NCRD (Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie) en bestuurslid van het Ceruttifonds als opvolger van Cerutti, welk fonds de leerstoelen Agrarisch recht in Wageningen en Nijmegen had ingesteld. In de Onderwijsraad heb ik heel lang prof. Diepenhorst als voorzitter meegemaakt, een heel kleurrijk figuur.

Met de Belg Raymond van Uytven heb ik tot 1990 samengewerkt voor het Colloquium De Brabantse Stad, dat eens in de drie jaar plaatsvindt. In die commissie zaten vertegenwoordigers van de drie Brabantse provincies. Dat initiatief was niet specifiek rechtshistorisch, het ging om stedengeschiedenis. In dat kader speelde Van Uytven met de gedachte om een geschiedenis van Brabant te schrijven. Die is er in 2004 uiteindelijk gekomen.³¹

En nu?

Actueel heb ik minder contacten met de wetenschappelijke wereld. Hoe langer je op de universiteit weg bent, des te meer groei je ervan weg. Natuurlijk zijn er wel bepaalde gebeurtenissen en promoties waarbij je zeker acte de présence wil geven. En dan is er nog de

³¹ R. van Uytven e.a., *Geschiedenis van Brabant: van het hertogdom tot heden*. Zwolle/Leuven 2004.

vakgroep Rechtsgeschiedenis die ik nog periodiek frequenteer. Meestal combineer ik dat met bibliotheekonderzoek.

Ik voel mij een bevoorrecht mens. Ik heb van mijn hobby, de wetenschap, mijn werk mogen maken en na mijn officiële pensionering kon ik eigenlijk gewoon doorgaan met mijn werk. Ook de bestuurlijke taken heb ik altijd met bijzonder veel plezier gedaan, niet alleen vanuit een maatschappelijke verantwoordelijkheid maar vooral ook vanuit een grote interesse in de materie. Dit was mogelijk dankzij mijn lieve echtgenote Anne-Marie. Zij zorgde ervoor dat thuis alles op rolletjes liep en ik mijn gang kon gaan. En daarnaast was zij als juriste mijn onmisbare rechterhand bij mijn wetenschappelijk en bestuurlijk werk. Al die jaren heeft zij met haar grote handigheid op de computer mijn publicaties uitgetypt en voorzien van commentaar. Jullie begrijpen dat ik haar enorm mis. Mijn enorme schare kinderen en kleinkinderen houdt mij op de been. Ik ben erg dankbaar dat mijn geest nog zo jong is dat ik mijn dagen kan en mag doorbrengen in de boeken.

PORTUGESE JODEN EN MISDAAD IN DE REPUBLIEK

Er zijn klachten binnengekomen over verschillende personen van onze natie (nação), die zich onbeschaamd gedragen met roof, oneerlijk gedrag, fraude en andere brutaliteiten, in dit land en daarbuiten [...] waarmee zij zondigen tegenover G'd en de Zijn heilige Wet. Dit gedrag schaadt onze nação [...]¹

Het was en bleef één van de belangrijkste doelstellingen van de Portugees-joodse of Sefardische gemeente van vroegmodern Amsterdam: ervoor te zorgen, dat binnen haar gelede- ren iedere commotie vermeden werd, de interne vrede bewaard, de goede naam behouden en de joodse aanwezigheid in Amsterdam gegarandeerd. Besluiten van die strekking zijn niet alleen vroeg in de zeventiende eeuw te traceren. Tot ver in de achttiende eeuw klinkt de zorg om het gedrag van haar leden en om het behoud van de reputatie door.²

De nieuwe Portugees-joodse gemeenschap, als eerste joodse gemeente in georganiseerd verband in Amsterdam rond het begin van de zeventiende eeuw opgericht, bestond vooral uit immigranten, afkomstig uit Spanje en Portugal, voormalig nieuw-christenen of ex-conversos, die in het Hoge Noorden ‘nieuwe joden’ werden.³ Velen waren op het Iberisch schiereiland de Inquisitie ontvlucht en een leven vol angst. Zij werden ook aangetrokken door de economische perspectieven van de nieuwe Republiek. De relatieve tolerantie in een stad als Amsterdam was nog een ander goed, ook al was die verdraagzaamheid aan diverse beperkingen onderhevig.⁴ De Portugese joden van Amsterdam bouwden al snel de naam op rijk en charitatief te zijn. Die reputatie verspreidde zich over heel Europa: daar- door voelden joden uit verschillende Europese centra met een diversiteit aan achtergrond

1 Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam (verder: GAA), Particulier Archief (verder: PA) 334, nr. 13, p. 101, 25 Tamus 5393 [1633]. Zie voor enkele andere termen de Verklarende woordenlijst aan het eind van deze bijdrage.

2 Zie bijvoorbeeld GAA PA 334, nr. 21, p. 141, 3 Elul 5477 [1717].

3 Voor de term ‘New Jews’, zie Y. Kaplan, ‘Wayward New Christians and Stubborn New Jews: The Shaping of a Jewish Identity’, in: *Jewish History* 8, 1-2 (1994), p. 27-39; Kaplan, *Judíos nuevos en Amsterdam: estudios sobre la historia social del judaísmo sefardi en el siglo XVI*. Barcelona 1996; M. Saperstein, *Exile in Amsterdam: Saul Levi Morteira’s Sermons to a Congregation of ‘New Jews’* (Cincinnati 2004), p. xvii.

4 In de Republiek had Amsterdam de grootste en belangrijkste concentratie joden. Elders waren er meer restricties en waren de voor joden openstaande opties minder aantrekkelijk; voor beperkingen voor vestiging van joden in de Republiek: D. M. Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans. The Portuguese Jews of Seventeenth-Century Amsterdam*, London-Portland-Oregon 2000, p. 185; C. Reijnders, *Van Joodsche Natiën tot Joodse Nederlanders. Een onderzoek naar getto- en assimilatieverhijnselen tussen 1600 en 1942* (Amsterdam 1970), hoofdstukken 2 en 4; voor de rechtspositie van de joden in de Republiek, zie A. H. Huussen, ‘The Legal Position of the Jews in the Dutch Republic C. 1590-1796’, in: J. I. Israel and R. Salverda (red.), *Dutch Jewry. Its History and Secular Culture (1500-2000)* (Leiden-Boston-Köln 2002), p. 25-41; in Europese context, zie L. Rabinowitz, *The Herem Hayyishub: A Contribution to the Medieval Economic History of the Jews*. London 1945; S.W. Baron, *The Jewish Community. Its History and Structure to the American Revolution* (Philadelphia (1942¹) 1945²), vol. I, p. 367; vol. II, p. 5-6, 323-325; vol. III, p. 91, 95, 98, 101; J. Katz, *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages* (Syracuse (1958¹, 1993²) 2000³), p. 85, 89-90.

zich erdoor aangetrokken. Die instroom van migranten had mede tot gevolg, dat joden uit het Duitse Rijk en Polen, de Hoogduitse joden en Poolse joden of Ashkenazim, vanaf 1635 in Amsterdam overgingen tot oprichting van hun eigen gemeenten.⁵

Tot in de vroege achttiende eeuw vormden de Sefardim de meerderheid van de Amsterdamse joden, rond 4000 tot 6000 zielen. De Ashkenazim in de stad zouden de Sefardim daarna in aantal verre overtreffen, van 3.200 zielen in 1700 tot 15.000 aan het eind van de achttiende eeuw. Begonnen als kleine groep, ongeveer 1,4% van de Amsterdamse bevolking in 1650 (3600 zielen), vormden de joden van Amsterdam aan het eind van de achttiende eeuw rond 10% daarvan, rond 20.000 zielen.⁶

Armoede onder de Amsterdamse Sefardim

De Portugese joden van vroegmodern Amsterdam stonden als uitermate rijk te boek. Hun elegante en aristocratische levensstijl dwong alom ontzag af. De Hoogduitse joden echter werden als minder welvend afgeschilderd.⁷ Hoewel naar het bestaan van armoede herhaaldelijk is gerefereerd, wordt in de literatuur vooral de nadruk gelegd op de rijkdom van de Amsterdamse Sefardim in de vroegmoderne tijd.⁸ Toch blijkt armoede een centraal en terugkerend thema binnen de Sefardische gemeenschap van die periode.⁹

Sommige Sefardische joden waren ooit welgestelder geweest en verarmd geraakt: de Inquisitie en hun overhaaste vlucht hadden hen vaak van hun eigendommen beroofd. Ande-

5 D. M. Swetschinski, 'From the Middle Ages to the Golden Age, 1516-1621', in: J. C. H. Blom et al. (red.), *The History of the Jews in The Netherlands* (Oxford-Portland, Oregon 2002), p. 44-84; J. I. Israel, 'The Republic of the United Netherlands until about 1750: Demography and Economic Activity', in: Blom et al. (red.), *The History of the Jews*, p. 85-115; Y. Kaplan, 'The Jews in the Republic until about 1750: Religious, Cultural and Social Life', in: Blom et al. (red.), *The History of the Jews*, p. 116-163.

6 Zie tabel in bijlage.

7 Zie bijvoorbeeld de beschrijving van een bezoeker aan de Amsterdamse Portugees-joodse gemeenschap in 1690, de Italiaanse schrijver Gregorio Leti in zijn *Teatro Belgico, o vero ritratti storici, chronologici, politici, e geografici, della sette Provincie Unite* (Amsterdam 1690), p. 336. Voor meer over Leti: J. I. Israel, 'Gregorio Leti (1631-1701) and the Dutch Sephardi elite at the close of the seventeenth century', in: A. Rapoport-Albert and S. J. Zipperstein (red.), *Jewish History. Essays in honour of Chimen Abramsky* (London 1988), p. 267-284.

8 Voor referenties naar het bestaan van armoede onder de Amsterdamse Sefardim in de vroegmoderne periode zie: I. Bartal en Y. Kaplan, 'Emigration of indigent Jews from Amsterdam to Eretz Israel (Palestine) at the beginning of the seventeenth century', in: *Shalem* 6 (1992), p. 177-193; R. Cohen, 'Passage to a new world: the Sephardi poor of eighteenth-century Amsterdam', in: L. Dasberg en J. N. Cohen (red.) *Neveh Ja'akov. Jubilee volume presented to Dr. Jaap Meijer* (Assen 1982), p. 31-42; D. M. Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans. The Portuguese Jews of Seventeenth-Century Amsterdam* (London-Portland, Oregon 2000), index: poverty. Voor de beschrijving van de rijkdom onder de Amsterdamse Sefardim, zie bijvoorbeeld J. Huizinga, *Nederlands Beschaving in de Zeventiende eeuw* (Haarlem 1941), p. 82; J. G. van Dillen, 'De economische positie en betekenis der Joden in de Republiek en in de Nederlandse Koloniale Wereld', in: H. Brugmans en A. Frank, *Geschiedenis der Joden in Nederland* (Amsterdam 1940), p. 561-616; H. Bloom, *The economic activities of the Jews of Amsterdam in the Seventeenth and Eighteenth Century* (WilliamSPORT 1937) 1969, hoofdstuk VI, p. 203-206, 210, 213-214; Israel, 'The Republic', p. 92-93, 100-102.

9 Zie voor een nadere studie van armoede onder de Amsterdamse Sefardim in de zeventiende eeuw mijn proefschrift *The Chosen Poor. Charity and Welfare among the Portuguese Jews of Seventeenth-Century Amsterdam*. Amsterdam-Jerusalem [Hebrew University; doctoral dissertation] 2005. Dit proefschrift zal binnenkort in boekvorm verschijnen onder de titel *Poverty and Welfare among the Portuguese Jews of Early Modern Amsterdam* (Littman Library of Jewish Civilization/Oxford).

ren behoorden al op het Iberisch schiereiland tot de lagere strata van de samenleving en kwamen straatarm in Amsterdam aan.

Tegen het eind van de zeventiende eeuw veranderde het karakter van de armoede onder de Amsterdamse Sefardim. De periode van economische recessie en oorlogen, de buitensluiting uit gilden, andere economische beperkingen en minachting voor fysiek werk eisten hun tol: rond het midden van de achttiende eeuw werden er twee keer zoveel Sefardim ondersteund dan dat er Portugese joden waren, die met hun financiële bijdragen het sociale stelsel ondersteunden. Behalve de verspreiding van de armoede was er een trend van neergaande sociale mobiliteit waarneembaar, zelfs onder gevestigde Sefardische families in de stad, die vaak in het geheim armenzorg ontvingen. Een groot aantal maatregelen werd toen genomen om het tij te keren, maar die waren slechts deels effectief.¹⁰

Rust en orde

De bestuurders van de Portugees-joodse gemeente en vooraanstaande families zagen het als hun taak de armen te verzorgen en zo zeker te stellen, dat zij trouw zouden blijven aan de Portugeese gemeente en het jodendom. Er moest verder voorkomen worden, dat er door hun toedoen onrust binnen de gemeenschap of de stad zou ontstaan.¹¹

Ondanks het feit, dat armen allengs in aantal toenamen, slaagde de Amsterdamse Portugees-joodse gemeente er grotendeels in de rust te bewaren. Sefardische armen bleken in de meeste gevallen betrekkelijk onderdanig de beslissing voor financiële ondersteuning van hun leiders af te wachten.¹²

Toch bestond er onder Sefardische armen ook een zekere mate van individuele ongehoorzaamheid. Sommigen van hen gedroegen zich gewelddadig thuis en op straat of wilden gewoonweg niet de regels volgen van de Portugees-joodse gemeente, zoals ook duidelijk wordt uit de studie van Yosef Kaplan over afwijkend gedrag en excommunicatie binnen deze gemeente.¹³ Rebellerende paupers werden door de joodse autoriteiten gestraft met

¹⁰ Zie over de omvang van armoede en de maatregelen, genomen om uitgaven van armenzorg te beperken, hoofdstuk V van mijn dissertatie 'Financing Charity' en mijn artikel 'Financing Poor Relief in the Spanish-Portuguese Jewish Community in Amsterdam in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', in: Israel and Salverda, *Dutch Jewry*, p. 63-102.

¹¹ Zie over het bestuur van de Amsterdams Portugees-joodse gemeente en zijn bevoegdheden: Y. Kaplan, 'The power of the Mahamad', in: Blom et al. (red.), *The History of the Jews*, p. 121-125.

¹² Voor een identiek fenomeen binnen de Hervormde Kerk, zie H. W. Roodenburg, *Onder Censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam 1578-1700* (Hilversum 1990), p. 111, 381, 382, 385. We weten niet veel over rebellie van de armen tegen de autoriteiten binnen andere joodse gemeentes in vroegmodern Europa. Volgens Simonsohn was er in Mantua nauwelijks sprake van protest van de armen (S. Simonsohn, *History of the Jews in the Duchy of Mantua* (Jerusalem 1977), p. 523, 524). Ben Naeh anderzijds spreekt over opstandjes van armen in de Ottomaanse joodse samenleving: Y. Ben Naeh, 'Poverty, Paupers and Poor Relief in Ottoman Jewish Society', in: *Revue des Études Juives* 163, 1-2 (2004), p. 163-166; voor Hamburg, zie Y. Kaplan, 'The Place of the Herem in the Sephardic Community of Hamburg during the Seventeenth Century', in: Michael Studemund-Halévy, Peter Koj (red.), *Die Sefarden in Hamburg* (Hamburg 1994), p. 63-85.

¹³ Y. Kaplan, 'The Social Functions of the Herem in the Portuguese Jewish community of Amsterdam in the Seventeenth Century', in: J. Michman and T. Levie [Bernfeld] (red.), *Dutch Jewish History* 1 (1984), p. 111-155 en Kaplan, 'Deviance and Ex-

een boete, met het inhouden van armenzorg of met (de dreiging van) excommunicatie.¹⁴ Tenslotte konden overtreders ook de stad worden uitgezet.¹⁵

Isack Oeb Pires was zo'n geval van rebellie. Hoewel hij afhankelijk was van ondersteuning, uitte hij in 1681 zijn ontevredenheid met het leiderschap van de Portugees-joodse gemeente. Op de binnenplaats van de *Esnoga* riep hij rond, dat het bestuur in zijn ogen niet in staat was armenzorg efficiënt te organiseren. In de toekomst zou hij de leden zelf tijdens de collectes van het Purim-feest om geld gaan vragen. Volgens het rapport van de bestuurders was zijn uitval 'vervat in luide en schaamteloze termen in de aanwezigheid van een groot deel van de *Kahal*'. Na een openbare berisping werd Oeb Pires gestraft met een boete van vijftig guldens.¹⁶

Abraham Israel Vaz werd gemaand zonder zijn familie naar Italië te vertrekken. Hij kreeg geld voor de kosten van zijn reis en moest beloven nooit meer in de buurt te komen van de Amsterdams Portugese gemeente. Het is niet duidelijk, wat er gebeurd is.¹⁷

In januari 1683 begingen Rachel Maimona en haar dochter daden van 'groot geweld in het huis van een ander'.¹⁸ Rachel was als arme weduwe met veel kinderen afhankelijk van bedeling. Het is daarom niet verbazingwekkend, dat, 'La Maimona' enkele maanden later

communication in the Eighteenth Century: A Chapter in the Social History of the Sephardi Community of Amsterdam', in: J. Michman (red.), *Dutch Jewish History* 3 (1993), p. 103-115; Kaplan, 'Order and discipline in the Portuguese synagogue of Amsterdam', in: A. van der Heide en I. E. Zwiep (red.), *Jewish Studies and the European Academic World. Plenary Lectures at the VIIth Congress of the European Association for Jewish Studies* (Paris 2005), p. 1-14; voor zijn studie over de herem in de Sefardische gemeente in Hamburg, zie 'The Place of the Herem'. Gewelddadig gedrag beperkte zich niet tot arme Sefardim. In het Rechterlijk en in het Notarieel Archief komen we zowel arme als rijkere Sefardim tegen, veroordeeld voor gewelddadig gedrag tegenover mede-joden (inclusief vrouwelijke partners), dienstbodes of andere burgers. Zie, bijvoorbeeld, GAA Notarieel Archief (verder: NA) 942, Notaris (verder Not.) D. Bredan, 1633, 4 augustus, met betrekking tot het geweld veroorzaakt door Abraham Hamiz; zie verder het geval van Jacob Justo en Gracia da Costa, GAA, Rechterlijk Archief (verder: RA) 5061, nr. 299, p. 165^v-166, 1633, 12 april; *ibid*, NA 942, Not. D. Bredan, 1633, 3 mei; *ibid*, p. 361, 392-393, 395, 421 20 mei, 1633, 1 juni. Verscheidene documenten met betrekking tot de conflicten tussen Jacob Justo en Gracia da Costa zijn getranscribeerd door Drs. Odette Vlessing in: R. Kistemaker en T. Levie [Bernfeld] (red.), *Éxodo, Portugezen in Amsterdam 1600-1680* (Amsterdam 1987), p. 68-69; zie ook het gevecht tussen Jeuda Fidanque en Moseh Hisquiau Oeb op de binnenplaats van de synagoge als vermeld door Kaplan 'Deviance', noot 14; voor onvrede en rebellie in de Republiek: R. Dekker, *Holland in Beroering. Oproeren in de 17e en 18e eeuw*. Baarn 1982; binnen de Hervormde Kerk van Amsterdam: Roodenburg, *Onder Censuur*, p. 347-361.

14 Blijkbaar werd de ban de armen slechts kort opgelegd, omdat armen zonder werk en liefdadigheid niet konden bestaan. Daarom zien we in enkele gevallen de ban ingekort, omgezet in een boete of in een decreet, op basis waarvan de persoon het land moest verlaten.

15 Jacob Gomez forasteiro (buitenlander) werd met zijn familie weggestuurd. Hij kreeg 20 guldens om zijn reiskosten te betalen. Hem werd te kennen gegeven, dat hij verder geen armenzorg meer kon verwachten, als de familie niet zou vertrekken (GAA PA 334, nr. 13, p. 183, 24 Iyyar 5405 [1645]). David Gomes de Bayonne werd naar Bayonne teruggestuurd, omdat hij zich hier niet kon onderhouden ('por senao poder sustentar aqui': *ibid*, nr. 217, p. 61, 17 Elul 5437[1677]). Isack Morão, terug uit Essequibo, werd gemaand direct scheep te gaan naar Martinique (GAA PA 334, nr. 215, p. 223, 10 Nisan 5428 [1668]). Morão had een slecht reputatie opgebouwd in Essequibo (S. Oppenheim, 'An early Jewish colony in Western Guiana 1658-1666: and its relation to the Jews in Surinam, Cayenne and Tobago', in: *Publications of the American Jewish Historical Society* (verder: PAJHS) 16 (1907), p. 95-192; Oppenheim, 'An Early Jewish colony in Western Guiana 1658-1666: Supplemental data', in: PAJHS 17(1909), p. 53-70); zie voor de achttiende eeuw het geval van Isack Mendes de Castro, eerst geëxcommuniceerd, later weggestuurd naar Curaçao: Kaplan, 'Deviance', p. 110; voor het wegsturen van joodse armen uit Amsterdam, hoofdstuk II van mijn dissertatie.

16 GAA PA 334, nr. 24a, p. 54^v, 5 Hesvan 5441 [1680].

17 GAA PA 334, nr. 13, p. 15/31, 5384 [1624], 11 augustus.

18 Ze had blijkbaar moeite om het hoofd boven water te houden met het pensioen, dat zij van de Portugese gemeente ontving (GAA RA 5061, nr. 208, 1683, 12 januari); zie over haar ook de hoofdstukken IV en VII van mijn dissertatie.

zonder verdere verklaring van de parnasim – maar blijkbaar vanwege dit wangedrag – geld ontving in Amsterdam en daarna in Rotterdam, om naar Bordeaux af te reizen.¹⁹

Vele gevallen van afwijkend gedrag werden niet intern afgehandeld. Al direct, vanaf het begin van de zeventiende eeuw, werd samengewerkt met de Amsterdamse autoriteiten. De besluiten van 1633 en 1639, genomen door het overkoepelend orgaan van de Amsterdams Portugees-joodse gemeenschap, vermeldden expliciet, dat joden, die de wet overtraden en zich met criminele zaken bezig hielden, niet langer op steun vanuit de Portugese gemeente konden rekenen, overgedragen konden worden aan de stad en hun straf uit moesten zitten in overeenstemming met de uitspraak van de rechtbank en de wetten van het land.²⁰ Praktische ervaring had duidelijk een rol gespeeld bij de formulering van deze besluiten. Immers, sinds het begin van de zeventiende eeuw had de stad, vaak op uitdrukkelijk verzoek van de Portugese gemeenschap, geïntervenieerd bij onrust binnen de Portugese gemeenschap en geholpen leden gevangen te nemen of de stad uit te zetten.²¹ In 1636 adviseerde de Portugese gemeente de stad om alle Sefardische jongeren, die lastig waren en opstootjes in de stad veroorzaakten, naar Oost-Indië te verschepen.²²

In de achttiende eeuw werd die roep om hulp vanuit de Portugees-joodse gemeente luider. Blijkbaar werd het leiderschap in toenemende mate in verlegenheid gebracht. Het leek niet langer in staat de meer dreigende en gewelddadige situaties het hoofd te bieden. De rust binnen de Portugese gemeenschap was niet langer gewaarborgd.²³ Zo werd Abraham Pimentel in 1724 op verzoek van de Portugese gemeente door de stadsautoriteiten gearresteerd en in de gevangenis gezet.²⁴ Hij zou de parnasim hebben bedreigd. In een brief weidde hij uit over zijn erbarmelijke staat, terwijl hij was belast met twee zieke kinderen. Hij beschuldigde de leiders ervan alleen maar ‘infame personen, gatlikkers, bordeelhouders, hoeren en dieven’ te onderhouden en weinig interesse te tonen voor hulp aan armen in werkelijke nood.²⁵

19 GAA PA 334, nr. 217, p. 419, 23 Ellul 5443 [1683].

20 GAA PA 334, nr. 13, p. 101/50^v, 25 Tamus 5393 [1633]; *ibid.*, nr. 19, p. 25, 28 de Ab 5399 [1639].

21 GAA PA 334, nr. 6, p. 2, 5377/1617, 19 juni: ‘que se derao ao escotete que prenoe a hums vellacos p. nosa ordem f 24’; *ibid.*, nr. 17, p. 13, 5384 [1624], 6 juli; *ibid.*, p. 21, 5387 [1626], 27 september; *ibid.*, p. 215, 10 Sivan 5428 [1628]: ‘A Pieter Cornelis p. acquietar revoltas de rapazes’. De politie was gevraagd om de persoon uit Alexandrië te verhinderen naar de synagoge te komen of zich in de omgeving daarvan op te houden (*ibid.*, nr. 216, p. 174^v, 23 Tamus 5434 [1674]).

22 GAA PA 334, nr. 13, p. 123-126, 5396 [1636], 11 april. Het is niet duidelijk of dit beleid in de praktijk werd omgezet. In die periode echter stuurde de Republiek ook kinderen, waar zij zich van wilde ontdoen, naar Oost-Indië: zie A. Hallema, ‘Emigratie en tewerkstelling van wezen op de schepen en in het gebied der V. O. C. en W. I. C. gedurende de 17e en 18e eeuw. Een bijdrage tot de sociale geschiedenis en inzonderheid tot die van de kinderbescherming in Nederland’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 70 (1957), p. 204-217; voor hetzelfde patroon in Hamburg, Kaplan, ‘The Place of the Herem’, p. 84-85.

23 Zie ook de overeenkomst tussen het Portugees leiderschap en de stadsregering van 1751. De stedelijke autoriteiten zouden ongehoorzame leden van de Portugese gemeente gevangen nemen (GAA PA 334, nr. 22, p. 182). Ook zouden armen, die geld hadden gekregen om uit de stad te vertrekken, maar dit niet deden, aan de stadsregering worden uitgeleverd (*ibid.*, p. 217); zie Levie Bernfeld, ‘Financing Relief’, p. 89 en noot 101 en ook Kaplan, ‘Deviance’, p. 108 en noten 26 en 27.

24 De Portugese gemeente verzocht de Amsterdamse politie ‘om den voornoemde Pimentel te doen apprehenderen, en confineren’ (*ibid.*).

25 ‘hallandome Con grande nessecidad con dos Criaturas enfermas Y no Miran ala xente devien pero la sedaca no es Sino para Somiticos, al Caguetes putas y ladrones ‘(ongedateerd request gericht aan parnas Vega: GAA PA 334, nr. 119a, map 20 [waarschijnlijk rond 1724, september, als gedateerd op de vertaling vanuit het Spaans naar het Nederlands: *ibid.*, p. 744-746]).

Aan Edele Achtb. Heeren
Schepenen der Stad Amsterdam

Levevrou

Geven zevententig te kennen Parnassim van de
Portugeese Joodse Natie binnen dese Stad, dat het
enen abbasam Pimentel heeft gelust, sedert
eenige tijd hen Supplianten, zoo in Summe
vergaderinge, als andersints, in het vadersen,
van aalmoesen Lodanig te importuneren, en
met dreijgementen tegens hen uit te varen,
dat zij Supplianten, hunne Bediening in
rust niet kunnen waarnemen, hebbende
derzelve Pimentel de onbeschaamtheid
gebad van d'anneex Missive, aan een uit het
Collegie der Supplianten toe te zenden; En
derwijl derzelve Missive inhoud Lodanig
Dreijgementen, waar omtrent op een kragtig
wijze moet worden voorzien, ten eynde niet
alleen het Collegie der Supplianten, en Summe
Persoonen, het gevoel der dreijgementen niet
werde onderbevig, maar ook de publicque
rust geconserveert, zoo keeren zij supplianten
zich tot ued Achtb., verzoekende, der zelve
Qualificatie op den Heere Hoofd Officier, om den
voornaemde Pimentel te doen apprehende-
ren, en Confineren. Twelck doende

Paulus vanden Ende

Kopie van een verzoek van de Parnassim van de Portugees-joodse gemeente in Amsterdam, gericht aan de Schepenen van de stad Amsterdam om één van haar leden, Abraham Pimentel, in hechtenis te nemen. (Gemeentearchief Amsterdam, PA 334 (Archief van de Portugees-joodse gemeente), inv. nr. 199a, map 20, p. 743, 15 november 1724)

David Alascar was een ander geval. In 1764 verzochten de Portugese parnasim de schout om David te arresteren. Laatstgenoemde, afhankelijk van bedeling, gedroeg zich in hun ogen zeer irritant.²⁶

Terwijl de meeste Sefardim onderworpen leken aan het gezag van de Portugese gemeente, met of zonder interventie van de stadsautoriteiten, leefden sommigen van hen in een wereld buiten haar bereik. Het was een type Sefardim, dat in de marges van de samenleving opereerde, zonder enige band met de georganiseerde (Portugees-)joodse gemeente.

Vraagstelling

Er is betrekkelijk veel informatie beschikbaar over joodse criminaliteit in de Republiek. Sjoerd Faber en Florike Egmond hebben uitvoerig onderzoek gedaan naar dit onderwerp, waarbij is aangetoond, dat Ashkenazim in het bijzonder een prominente rol hebben gespeeld bij misdaad in de Republiek, voornamelijk met betrekking tot vermogensdelicten. Hun onderzoek richt zich nauwelijks op de Sefardim. Ervan uitgaand, dat armoede voor Ashkenazim de belangrijkste drijfveer was tot ongeoorloofd handelen, lieten zij de in hun ogen rijke Sefardim buiten beeld.²⁷

Toch waren ook Sefardim bij misdaad betrokken. Zij zochten als voormalig nieuw-christenen niet altijd aansluiting bij een joodse gemeente. Ook kwam het voor, dat zij weliswaar als leden geregistreerd waren, maar zich later van de georganiseerde gemeente afkeerden.²⁸ Ontworteling, migratie en scepticisme zetten onder hen, rijk en arm, een modern denken op gang, dat niet altijd aansloot bij de atmosfeer van de streng geleide Portugees-joodse gemeente. Een deel van deze ongeaffilieerden integreerde zich bijna geruisloos in de samenleving van de Republiek en verdween uit het zicht. Deze groep werd nooit ondersteund of stond nimmer onder supervisie van de Portugees-joodse gemeente. Anderen, de minder gefortuneerden, wendden soms minder acceptabele middelen aan om in hun onderhoud te kunnen voorzien. We kunnen hen traceren in het Rechterlijk Archief van de Republiek, in het bijzonder in de zogenaamde Confessieboeken.²⁹ Deze doelgroep is vooral het onderwerp van het verdere betoog.

26 Het blijkt, dat David Alascar de parnasim en andere gemeentelijke bestuursleden voortdurend aan het lastigvallen was. Bovendien weigerde hij zich daarvoor in de synagoge te verontschuldigen (GAA PA 334, nr. 87, map 19, 1764, 29 mei).

27 S. Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811. De Nieuwe Menslievendheid* (Arnhem 1983), p. 246-249; F. Egmond, *Banditisme in de Franse Tijd: Profiel van de Grote Nederlands Bende: 1790-179*. Amsterdam 1986; F. Egmond, *Underworlds: organized crime in the Netherlands, 1650-180* (Oxford 1993), p. 106-126; F. Egmond, 'Contours of Identity. Poor Ashkenazim in the Dutch Republic', in: J. Michman (red.), *Dutch Jewish History* 3 (1993), p. 205-225; F. Egmond, *Op het verkeerde pad. Georganiseerde misdaad in de Noordelijke Nederlanden 1650-1800* (Amsterdam 1994), p. 142-167; F. Egmond, 'Crime in context: Jewish involvement in organized crime in the Dutch Republic', in: *Jewish History* 4, 1 (1989), p. 75-100. Todd Endelman erkent het bestaan van arme Sefardim in Engeland, maar vermeldt hen bijna nooit in het kader van misdaad: T. M. Endelman, *The Jews of Georgian England 1714-1830. Tradition and Change in a Liberal Society* (Philadelphia (1979¹) 1999), hoofdstukken 5-7.

28 Zie over dit fenomeen: Kaplan, 'Wayward New Christians'.

29 Over deze zogenaamde Confessieboeken: Faber, *Strafrechtspleging*, p. 41-42. In deze boeken worden behalve gevallen

Om de specifieke aard van de criminaliteit van Sefardim te bepalen, is het noodzakelijk diverse aspecten ervan. Wat was het doelwit en hoever de geografische reikwijdte? Studie naar Sefardische netwerken helpt vast te stellen, in hoeverre Sefardische criminelen in contact stonden met andere Portugese joden, met Ashkenazim en met niet-joden, beroepsmatig of in de private sfeer. Dit maakt het makkelijker de mate van acculturatie van de lagere segmenten onder Sefardim naar waarde te schatten. Er wordt verder gekeken naar deelname van de seksen, naar beroepenclassificatie en naar mobiliteit. De mate, waarin deze mensen geaffilieerd waren met een georganiseerde gemeente, werpt licht op hun religieuze identiteit en hun gevoel van toebehoren. Tenslotte wordt de spreekwoordelijke solidariteit onder leden van de Spaanse en Portugese natie, de *nação*, ter sprake gebracht met de focus op relaties tussen de randgroeperingen en het Sefardische establishment.

Ik traceerde achtenzestig gevallen van criminaliteit, gepleegd door Sefardim, in de Confessieboeken in Amsterdam en omgeving. Vijfendertig (45%) in de zeventiende eeuw en zevenendertig (55%) in de achttiende eeuw. Het betrof hier meestal vermogensdelicten.³⁰ Het is een kleine groep, zeker in verhouding tot de mensen, die in vroegmodern Amsterdam binnen de Portugees-joodse gemeente steun ontvingen (tussen de 5% en 7%).³¹ Veel minder Sefardim dan Ashkenazim begingen een delict: de ratio van Amsterdamse Sefardim tot Ashkenazim in de periode van 1650 tot 1725 varieerde van 1,5:1 tot 2,5:1. Na 1725 bestond de joodse bevolking van Amsterdam uit meer Ashkenazim dan uit Sefardim – zoals we boven hebben gezien – met een verhouding van 1,5:1 in 1725 en 2.7:1 in 1795 (zie tabel achteraan). De ratio van Ashkenazische betrokkenheid bij misdaad tegenover Sefardische was in de periode van 1680 tot 1795 echter 40:1.³² Het Rechterlijk Archief elders in de Republiek toont ook aan, dat, wat joden betreft, een meerderheid aan Ashkenazim betrokken was bij misdaad, terwijl de aanwezigheid van Sefardim ook daar veel minder evident was.³³

van moord en diefstal, ook die van bedelarij, prostitutie, overspel, belastingontduiking en sexueel contact tussen joden en christenen aangetroffen. Ten tijde van de Republiek worden alle als crimineel beschouwd. Misdadaad is daarom geen absoluut concept, maar verschillend gedefinieerd in diverse samenlevingen in diverse periodes.

³⁰ Vermogensdelicten werden aangetroffen in 51 gevallen (75%), 10 gevallen van prostitutie (15%). Andere gevallen impliceerden o. a. gewelddadigheid; voor joodse misdaad in het Duitse Rijk, zie R. Glanz, *Geschichte des Niederen Jüdischen Volkes in Deutschland. Eine Studie über historisches Gaunertum, Bettelwesen und Vagantentum*. New York 1968; O. Ulbricht, 'Criminality and Punishment of the Jews in the Early Modern Period', in: R. Po-Chia Hsia en H. Lehmann (red.), *In and Out of the Ghetto. Jewish-Gentile Relations in Late Medieval and Early Modern Germany* (Washington-Cambridge 1995), p. 49-70. Ulbricht vermeldt dat ook in het Duitse Rijk joden vooral vermogensdelicten pleegden: Ulbricht, 'Criminality', p. 54.

³¹ Over de omvang van armoede binnen de Amsterdams Portugees-joodse gemeente, zie hoofdstuk III van mijn dissertatie: in 1695/96 werden 400 families op reguliere en tijdelijke basis ondersteund; in 1794/5 was het aantal 658 families. Gezien de toename van armoede binnen de Sefardische gemeente in de achttiende eeuw, is de misdaad onder Sefardim niet in dezelfde mate toegenomen.

³² Faber, *Strafrechtspleging*, p. 248. In de periode 1680-1811 was 8.6% van de delinquenten joden; rond 1700, 4% en rond 1730/40 en 1770 was dat 12% of meer: Faber, *Strafrechtspleging*, p. 246-247.

³³ Zie bijvoorbeeld de index op naam in de Confessieboeken van het Rechterlijk Archief van Haarlem, Leiden, Den Haag en Rotterdam, waarin we voor joden vooral Ashkenazim aantreffen.

De casus van Isack Lopes de Luna

In 1673 werd Isack Lopes de Luna als vijftienjarige jongen ondervraagd voor de rechtbank in Amsterdam. Zijn arrestatie vond plaats in een periode getekend door oorlog. Isack was dan ook soldaat en diende in het Staatse leger onder kolonel Fullana, een ex-converso.³⁴ Isack was afkomstig uit Livorno in Italië. Dat hij van ver kwam, was niet zo spectaculair. Veel arme joden in de vroegmoderne periode legden zo'n lange weg af, aangetrokken door de perspectieven van de Republiek in het algemeen en een metropool als Amsterdam in het bijzonder. De reputatie van rijkdom onder de Amsterdams Portugees-joodse gemeenschap was vooral ook een aantrekkingspunt. In tegenstelling tot de meesten van zijn lotgenoten bracht Isack het grootste deel van zijn leven door in de marges van de samenleving. Zijn naam verscheen slechts één keer in de boeken van de Amsterdams Portugese gemeente, namelijk op het moment, dat hij eenmalig financiële ondersteuning ontving.³⁵ Hij scheen zeer goed op de hoogte van de 'who is who' in de Portugees-joodse gemeenschap en stond persoonlijk in contact met diverse Portugese joden.³⁶ In de Republiek werkte hij als parfumeur en tabaksarbeider, althans dat is wat hij claimde.³⁷ Zijn inkomen haalde hij vooral uit diefstal in Amsterdam, in andere steden van de Republiek zoals Rotterdam, Delft en Den Haag, en ook in het buitenland: in Hamburg en Engeland. Ondertussen had hij zich omgeven, zoals de rechters in Den Haag het noteerden, door 'fameuse Dieven ende dieveggen ende met deselve in onnuttigheid verquist ende verteert'.³⁸ Behalve een paar Portugese joden waren zijn makkers vooral christenen.³⁹ Hij onderhield een relatie met Bregje Henricks, een christen-vrouw, geboren in Amsterdam. Zij was weliswaar getrouwd, maar gaf de voorkeur aan Isack. Zij assisteerde hem in zijn rooftochten in de Republiek en in het buitenland en deelde in de opbrengst van hun ondernemingen.⁴⁰ Volgens de uitspraak van de rechtbank, overtrad Isack hier de wet meer dan één keer, omdat het als jood

34 Hij diende onder luitenant kolonel Fullana en later – in 1677 – in het regiment van Viscollerido: GAA, RA 5061, nr. 321, p. 19, 1673, 2 maart; *ibid.*, nr. 323, p. 121^v, 1677, 8 februari. Zie over kolonel Fullana (Nicoals de Oliver y Fullana) alias Daniel Judah: M. Kayserling, *Biblioteca española-portuguesa-judaica; met een introductie door Y. H. Yerushalmi* (New York 1971), p. 101; J. S. da Silva Rosa, *Geschiedenis der Portugeesche Joden te Amsterdam 1593-1925* (Amsterdam 1925), p. 68; F. J. G. ten Raa, *Het Staatsche Leger 1568-1795* (Breda 1921), deel V (1648-1671), p. 356, 493-494.

35 GAA PA 334, nr. 216, p. 130^v, 5433 [1673], 20 Tebet: 'f 2, – p. orden do mahamad'.

36 GAA RA 5061, nr. 323, 1677, p. 121^v, 8 februari; *ibid.*, 127^v, 128, 128^v, 1677, 18 februari; over Jacob de Pinto, zie Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, p. 117, 230, 297.

37 Isack Lopes de Luna: GAA RA 5061, nr. 325, p. 204, 1680, 19 juli: tabakswerker; *ibid.*, nr. 327, p. 101^v, 1682, 8 oktober: parfumeur.

38 Gemeentearchief van Den Haag, BNR 351, nr. 106, p. 109^v, 1690, 6 april. Hij werd schuldig bevonden aan diefstal van juwelen, damast, kant, lint, jassen en zwaarden: GAA RA 5061, nr. 321, p. 19, 1673, 17 maart; *ibid.*, p. 26, 1673, 11 april; *ibid.*, nr. 323, p. 121^v, 1677, 8 februari; *ibid.*, p. 127^v-128^v, 1677, 18 februari; zie ook de bekentenissen van zijn vriendin en collega Bregje Henricks: Gemeentearchief van Den Haag, BNR 351, nr. 106, p. 116-116^v, 1690, 6 april.

39 Hij stond blijkbaar in nauw contact met David de Solis; zie over hem bijvoorbeeld GAA RA 5061, nr. 323, p. 121^v, 1677, 8 februari en hieronder.

40 Verhoor van Bregje Henricks: Gemeentearchief van Den Haag, BNR 351, nr. 106, p. 116-116^v, 1690, 6 april; en *ibid.*, p. 106-106^v

verboden was sexueel contact te hebben met christelijke vrouwen.⁴¹ Bovendien was het niet geoorloofd te leven met een getrouwde vrouw, hetgeen als overspel te boek stond en strafbaar was.⁴² Isack was zeventien jaar lang actief in criminaliteit, van 1673 tot 1690. In het laatstgenoemde jaar kreeg hij de doodstraf en werd hij opgehangen in Den Haag.⁴³

Welke informatie kunnen we destilleren uit het geval van Isack? Als Sefardische jood in de Republiek leefde Isack Lopes de Luna niet geïsoleerd. Hij kende blijkbaar prominente en minder prominente Portugese joden en stond officieel geregistreerd in de administratie van de Portugees-joodse gemeente, zij het eenmalig. Blijkbaar diende de Portugese gemeenschap nog steeds als referentiekader. Daarnaast stond hij beroepshalve en privé in contact met niet-joden en bleek hij in staat om te leven buiten het gezag en de controle van de Amsterdams Portugese gemeente. Hij kwam waarschijnlijk om economische redenen naar de Republiek, eerst ongeschoold als soldaat, en leerde daarna het vak van parfumeur en tabakswerker. Winstbejag trok hem tot criminele activiteiten, want armenzorg in combinatie met werk kon hem niet veel opleveren.⁴⁴ Van zover gekomen, beperkte hij zijn activiteiten ook niet tot de Republiek, toonbeeld van de hoge mobiliteit en de internationale reikwijdte van de Hollandse Sefardim, rijk en arm. Het geval van Isack Lopes de Luna, die nauwelijks enig connectie met het jodendom leek te hebben en verhoudingen met christelijke vrouwen aanging, toont evenzeer aan, dat de joodse religie geen belangrijke rol in zijn identiteit speelde.

Laten we kijken in hoeverre het voorbeeld van Isack Lopes de Luna typerend was voor Sefardim in de marges van de Republiek.

⁴¹ Huussen, 'The Legal Position', p. 33. Zie ook L. C. van de Pol, 'Amsterdam Jews and Amsterdam Prostitution, 1650-1750', in: Y. Kaplan en Ch. Brasz (red.), *Dutch Jews as perceived by themselves and by others* (Leiden 2001), p. 173-185 (Proceedings of the eight international symposium on the Jews in the Netherlands).

⁴² Faber, *Strafrechtspleging*, index: overspel.

⁴³ Isack werd diverse keren opgepakt, geïsoleerd, gebrandmerkt, verbannen en opgesloten in het werkhuis, maar slaagde erin te ontsnappen en zette zijn diefstal voort: GAA PA 334, nr. 321, p. 19, 1673, 17 maart; *ibid.*, p. 26, 1673, 11 april; *ibid.*, nr. 323, p. 121^v, 1677, 8 februari; *ibid.*, p. 127^v, 128, 128^v, 1677, 18 februari; *ibid.*, nr. 325, p. 204, 1680, 19 juli; *ibid.*, nr. 326, p. 44, 1681, 23 januari; *ibid.*, nr. 327, p. 101-101^v, 1682, 8 oktober; *ibid.*, nr. 330, p. 4, 1686, [s. d]; *ibid.*, p. 101, 1687, 8 oktober; Gemeentearchief van Den Haag, BNR 351, nr. 106, p. 109^v-111^v, 1690, 6 april.

⁴⁴ Een inkomen via werk in combinatie met armenzorg, uitgedeeld door de Portugees-joodse gemeente of welke andere kerkorganisatie dan ook, was niet veel. Bij de Portugees-joodse gemeente kwam bedeling in 1750 gemiddeld neer op zo'n 95 gulden per jaar voor een familie met vier kinderen, bij de Hervormde Kerk op 136 gulden. Het was zeker minder dan de lucratieve winst, die men op andere wijze kon verwerven. Isack, bijvoorbeeld, verwierf een buit van 4000 gulden, te verdelen met twee andere personen, een winst, behaald uit één onderneming alleen (Gemeentearchief van Den Haag, verhoor van Isack Lopes de Luna als boven geciteerd); voor het niveau van bedeling, zie tabel 22 in hoofdstuk VII van mijn dissertatie. Daar is een vergelijking gemaakt van jaarlijkse bedeling aan de armen door de Portugees-joodse gemeente van Amsterdam met die aan armen van andere Amsterdamse kerkorganisaties en van de stad Amsterdam.

Netwerken

Net als Isack waren de meeste Sefardim, die in de marges van de samenleving stonden, los verbonden met de Portugese gemeenschap in vroegmodern Amsterdam. Slechts enkelen staan geregistreerd in de armenboeken of de belastingregisters van de Amsterdams Portugese Kahal.⁴⁵ Sommigen gingen over naar de Hervormde Kerk, waar zij om hulp vroegen. Zo'n geval doet zich voor in de persoon van Samuel Aboab, alias Antonio Sanches de Pas. De Hervormde Kerk achtte hem 'gedestitueert van levensmiddelen' en 'behoeftich'.⁴⁶ Anderen probeerden beide armenkassen uit, maar dat was meer uitzondering dan de regel.⁴⁷ De meeste criminelen opereerden buiten het zicht van de officiële instanties. Zij gaven er de voorkeur aan op grote afstand te blijven van officiële instanties.

Net als hun Ashkenazische broeders opereerden Sefardische delinquenten bijna nooit alleen, behalve iemand als David Belmonte, die linnen stal bij een Ashkenazische vrouw, bij wie hij logeerde.⁴⁸ Sommigen vonden hun handlangers in eigen kring. David Moreno beging diefstal met twee anderen, van wie er één waarschijnlijk een Portugese jood was, namelijk Antonio del Castillo alias Abraham Santier.⁴⁹ Het kwam weinig voor, dat Sefardim met Ashkenazim samenwerkten, maar uitzondering bevestigde deze regel.⁵⁰ Zo was er het geval van Sefardim, die van mede-Sefardim stalen en de buit verkochten aan Ashkenazim. Dan waren er Ashkenazim, die onder Sefardim een diefstal begingen en de gestolen goederen vervolgens verkochten aan andere Sefardim.⁵¹

45 Zie bijvoorbeeld het geval van Abraham Herera (onder, noten 47 en 125) en David Moreno (onder, noot 110).

46 GAA RA 376, nr. 10, 55, 1659, 8 mei; *ibid.*, 57, 1659, 29 mei; zie ook Roodenburg, *Onder Censuur*, p. 186-187. In 1659 werd Samuel Aboab gevangen gezet vanwege diefstal en andere 'Godtloosheden' (GAA PA 376, nr. 10, p. 76, 1659, 11 september); zie over de betrekking tussen de Hervormde Kerk en de joden o. a. Roodenburg, *Onder Censuur*, p. 181-189.

47 Voor hulp van de Portugees-joodse gemeenschap aan Samuel Aboab, alias Antonio Sanches de Pas : GAA PA 334, nr. 174, p. 733, 5426 [1666]; *ibid.*, nr. 215, p. 160, 209, 212, 253, jaren 5427-5428 [1667-1668]; *ibid.*, nr. 216, p. 115^t, 130^t, 159^t, 170^t, 171^t, 184^t, 195^t, respectievelijk, jaren 5433-5436 [1673-1676]); voor Abraham Herera, zie ook: Roodenburg, *Onder Censuur*, p. 187; I. H. van Eeghen, 'De gereformeerde kerkeraad en de joden te Amsterdam', in: *Maandblad Amstelodanum* 47 (1960), p. 173 en onder, noot 125.

48 GAA RA 5062, nr. 361, p. 245^t-246, 1710, 5 juli.

49 GAA RA 5061, nr. 317, p. 265^t-265^t, 1682, 9 januari en onder, noot 110: David Moreno. Zie ook D. L. Graizbord, *Souls in Dispute. Converso Identities in Iberia and the Jewish Diaspora, 1580-1700* (Philadelphia 2004), p. 80.

50 Gracia Baruch stond in nauw contact met diverse Ashkenazische joden, betrokken bij misdaad, zoals de fameuze dieven Barent Polack, Joseph Cohen en Anselm Praeger (Gemeentearchief van Rotterdam, Oud-Rechterlijk Archief 15, nr. 145, p. 86-87, 1715, 17 april); voor Joseph Cohen, *ibid.*, nr. 144, p. 274, 1712, 16 maart; *ibid.*, p. 434, 1712, 19 juli; over Andries Praeger, bijvoorbeeld *ibid.*, p. 407, 1712, 21 mei; *ibid.*, p. 488-490, 1712, 30 juli; voor meer over de roofexpedities van deze Ashkenazim, onder, noot 51; over Daniel Sacoute, Moses Polacq en Jannetje Jansz. Castenburg: GAA RA 5061, nr. 362, p. 92-94^t, 1710, 5 november; ook *ibid.*, nr. 364, p. 180-190^t, 1711, 11 oktober.

51 Met betrekking tot Ashkenazim, die Sefardim beroofden, zie bijvoorbeeld het geval van Barent Polack, die ervan beschuldigd was een Portugees-joods bruidspaar bestolen te hebben: 'Segt met Isack Snuif tot Amsterdam geen Huysbraek te hebben gedaan bij Nieuw getrouwde Portugiesen, woonende bij de Portugiese kerk' (Gemeentearchief van Rotterdam, Oud-Rechterlijk Archief 15, nr. 145, p. 319, 1714, 19 mei); voor Joseph Cohen, *ibid.*, nr. 144, p. 364, 1712, 16 april: hier gaf Cohen toe, gestolen te hebben uit een pakhuys van een Portugese jood. De gestolen goederen verkocht hij later aan een andere Portugese Jood: 'segd dat Moyses Mester Levi van Praag Isack Boer en hij gev. voorleide winter t'Amsterdam uyt een packhuys van een Portugese Jood twee Baeltjes Bacauw hebben gestolen, de welke zij van veertig gl. aen een Portugijs genaemt Isack hebben verkogt, welk geld zij onder den anderen hebben gedeelt'.

Sefardim werkten in informele verbanden ook nauw samen met niet-joden. Abraham Sinjoor uit Constantinopel was zestien jaar toen hij, samen met een Hollandse jongen, wol roofde uit een pakhuis.⁵² De muzikant Abraham Galindo was, samen met Isack Moreno Henriques en Abraham Franco, betrokken bij straatgevechten in het gezelschap van Samuel Pietersz.⁵³ De laatste was blijkbaar de enige niet-jood in een bende van vijf of meer inbrekers, allen Sefardim.⁵⁴ Isack Lopes de Luna had niet-joodse compagnons, maar werkte ook samen met Portugese joden, namelijk David de Solis. Deze laatste werkte weer met niet-joden⁵⁵, maar rekende ook de Portugees Francisco Pharoni tot zijn gezelschap.⁵⁶

Net als hun Ashkenazische en Hollandse tegenhangers gebruikten sommige criminele Sefardim een alias, meestal een Hollandse, blijkbaar om de autoriteiten in verwarring te brengen. Jacob Moreno, bijvoorbeeld, gebruikte de namen Jacob de Bruyn, Jacob Alban en Jacob Alberts Boom.⁵⁷ Abraham Flori, stond bekend onder de naam Abraham Jers en Abraham Jacob Jets van Coninksbergen.⁵⁸ En Gracia Baruch ging door voor Johanna Maria van den Berg.⁵⁹

Het is onduidelijk of er in deze criminele netwerkes van een bepaalde hiërarchie sprake was, al lijken Sefardim een belangrijke, zo niet centrale rol in de diverse kleine groepen te hebben gespeeld. Zij bundelden hun krachten en maakten van elkaar's kennis, ervaring en contacten gebruik om de onderneming succesvol te maken. Aan het eind van de rit verdeelden zij de buit min of meer in gelijke mate.⁶⁰ De Portugese jood Abraham Pereira, bijvoorbeeld, nam het initiatief tot een roofactie en vroeg op een avond de Hollander Samuel Pietersz. om met hem mee te gaan om mensen te beroven, die in een weiland aan het slapen waren.⁶¹

Isack Lopes de Luna moet het plan hebben bedacht om te gaan naar de winkel van een koopman in kant. Het klinkt als een toneelstuk, met Isack Lopes de Luna rijk aangekleed in de rol van een jonge baron, de zoon van de rijke koopman Jacob de Pinto! Een man met de naam Berckhout speelde als zijn gouverneur en Willem van Meckenum uit Brussel als

52 GAA RA 5061, nr. 363, p. 105^v, 1712, 29 augustus.

53 GAA RA 5061, nr. 393, p. 45^v-46, 1735, 23 augustus; *ibid.*, nr. 397, p. 240^v-243^v, 1738, 17 oktober.

54 GAA RA 5061, nr. 393, p. 24^v-25, 26, 27, 28, 28^v, 39, 40, 41, 124-125, 125^v, 126, 126^v, 128^v, 140^v, 141-142, 1735, 30 juni en 3 december. De namen, vermeld tijdens het verhoor van Samuel Pietersz. van den Berg, zijn Joosje Lopis, Kootie Lopis, Kootie Canelle, Abraham Pavieje, Eusack Moreene, Moosje Leon.

55 Bijvoorbeeld een persoon als Isack Bogaert (GAA RA 5061, nr. 323, p. 121^v, 1677, 8 februari); over criminele activiteiten van David Solis uit Brazilië: GAA RA 5061, nr. 319, p. 48^v, 1669, 20 november; *ibid.*, nr. 321, p. 153, 1673, 30 december; *ibid.*, p. 156^v, 1674, 15 januari; *ibid.*, nr. 323, 1676, p. 75^v, 24 september; *ibid.*, p. 78, 1676, 8 oktober; voor samenwerking met Francisco Pharoni, zie Gemeentearchief Den Haag, BNR 351, nr. 106, p. 27-27^v, 1675, 22 juli.

56 Het is niet zeker of de gemelde Francisco Pharoni een jood was: zie Gemeentearchief Den Haag, BNR 351, nr. 106, p. 27-27^v, 1675, 22 juli.

57 GAA RA 5061, nr. 372, p. 237, 1715, 13 november.

58 GAA RA 5061, nr. 349, p. 40-41, 1700, 24 februari: hij werd beschuldigd van het vervalsen van munten.

59 'Johanna Maria van den Berg of op zijn Joods Gracia Baro' (Gemeentearchief Rotterdam, Oud-Rechterlijk Archief 15, nr. 145, p. 82-83, 1715, 11 april).

60 Afwezigheid van hiërarchie en een los netwerk van misdaad kan ook gevonden worden onder joden in het Duitse Rijk: zie Ulbricht, 'Criminality', p. 57.

61 GAA RA 5061, nr. 393, p. 141, 1735, 3 december. De vraag die Pereira Pietersz. stelde, was: 'of hij een profijtje met hem wilde doen'.

van Peter Roetebachert huyt tot Amsterd. &
 alwat hij geïnformt was dat doorgaens heel
 gelyc inde lade lagt, doogt dat aldaer niet
 anders als een paar schoenen met silvere gelyc
 sijn gestolen, dat wyders En gevangen nevens
 sijn mede gevangen Isaac Lopes de Luna ende
 eenen Berckhout is geweest een der huyt
 van een voornamen koopman in aentem tot
 amsterd. alwat sij te samen hebben sijn
 een jonge baron, ende d'effelst gouverneur
 ende door hem gevangen de zolle is gelyc
 van rust, sijnde terproyl de kansen door den
 geprelendeerden baron, ende sijn gouverneur
 wederen beken door hem gevangen de sleutel
 van boordein, ~~dat~~ dat in velt tot dien eynde mede
 genomen, vertinentez. affgedruet, ende was
 dat oorsien her dt. affdructsel en fland
 was gemaect, is by gevangen mede d'effelst
 complica g'comen een seloe huyt als hij
 gelyc hadde dat den Coop^{te} met alle d'effelst
 Domesdieren waren uytgegaen, sijnde sijn

Fragment uit de bekentenis voor de rechters van de stad 's-Gravenhage van Willem van Meckenum, die samen met Isack Lopes de Luna en Berckhout de winkel van Jacob de Pinto in Amsterdam beroofde. Het drietal had zich daartoe vermomd als jonge baron, gouverneur en knecht. (Haags Gemeentearchief, Rechterlijk Archief Den Haag, BNR 351, nr. 106, p. 113v, 6 april 1690)

hun knecht. Terwijl de jonge baron en zijn gouverneur het kant inspecteerden, nam de knecht de sleutel van de winkel, liet deze schielijk dupliceren en retourneerde het origineel snel. Later, toen de koopman zijn winkel verlaten had, keerden zij terug en roofden de buit. Die was goed voor acht- à negenduizend guldens. Bregje, Isack Lopes de Luna's vriendin, verborg de koopwaar onder haar rok en kwam er zo mee weg.⁶² Hier speelden vier mensen – een Portugese jood en drie niet-joden – allen een rol en verdeelden de buit onderling, terwijl de Sefardische jood de initiatiefnemer en centrale figuur in deze roofoverval leek te zijn.⁶³

Jacob Moreno werkte samen met een man, die bekend stond als Jasparus uit Brabant, ervaring had met inbraak-apparatuur en een non had geholpen uit te breken uit een klooster.⁶⁴ Pieter Jensen, betrokken bij een roofoverval met Jacob Asoubie, bekende 'sijn portie daer van gehat te hebben'.⁶⁵ Rachel Preto wist ook goed haar weg onder niet-joden. Zij huurde christelijke jongens in om haar bij diefstal te helpen. Na gedane arbeid bood zij deze jongens te eten en te drinken aan. Tenslotte bleef zij altijd het brein achter deze operaties.⁶⁶

Was Preto als vrouw uniek onder Sefardim, actief in de onderwereld of was hier sprake van een evenwichtige verdeling van seksen?

Afkomst en sekse

De meeste Sefardische delinquenten waren jonge mannen. Hun leeftijd varieerde van vijftien tot veertig jaar. In de zeventiende eeuw waren de meesten, net als Isack Lopes de Luna, eerste generatie immigranten.⁶⁷ Dit veranderde in de achttiende eeuw, toen ongeveer de helft in Amsterdam geboren was. De andere helft was verdreven en/of reisde af richting Amsterdam, aangetrokken door de perspectieven van de Republiek, thuis en overzee. De plaatsen van herkomst waren onder meer andere steden in de Republiek,⁶⁸ Duitsland,⁶⁹ de

62 Zie ook de getuigenis van zijn vriendin en collega Bregje Henricks: Gemeentearchief Den Haag, BNR nr. 351, p. 106, 116-116^v, 1690, 6 april.

63 *ibid.*, p. 113^v-114, 1690, 6 april.

64 GAA RA 5061, nr. 372, p. 239^v, 1715, 13 november.

65 GAA RA 5061, nr. 321, p. 91^v, 1672, 25 mei.

66 GAA RA 5061, nr. 312, 211-212, 1659, 14 en 20 februari.

67 Vele Ashkenazische criminelen waren ook eerste-generatie immigranten: Egmond, 'Crime in Context', p. 84.

68 Amersfoort: Sara Olivier (GAA RA 5061, nr. 342, p. 40, 1695, 21 juni). Rotterdam: David Moreno (*ibid.*, nr. 326, p. 265-265^v, 1682, 9 januari; *ibid.*, nr. 337, p. 256^v, 1692, 6 mei).

69 Flensburg: Sara Abiatar (GAA RA 5061, nr. 393, p. 215^v-217, 1736, 11 april; *ibid.*, nr. 631, 1736, 1 februari). Glückstadt: Gideon Henriques (GAA Doop-Trouw- Begraafregisters (verder: DTB) 687, p. 285, 1668, 21 december). Hamburg: Abraham Herera (GAA PA 334, nr. 215, p. 71, 5425 [1665]; *ibid.*, p. 156-7, 26 Av 5426 [1666]; *ibid.*, p. 161, 17 Adar 5427 [1667]; *ibid.*, RA 5061, nr. 312, p. 260^v, 1659, 13 augustus); Jacob Jessurun (*ibid.*, nr. 138, p. 155-156, 1717, 23 februari); Sara Jacobs Mettera (*ibid.*, nr. 349, p. 41, 1700, 25 februari). Ritterou [waarschijnlijk: Ritttern or Ritterhude, plaatsen in Duitsland]: Abraham Christiaense Mettera (*ibid.*, nr. 351, p. 201^v, 1702, 26 juli).

Zuidelijke Nederlanden,⁷⁰ Frankrijk,⁷¹ Italië,⁷² Noord-Afrika,⁷³ Portugal,⁷⁴ en de Orient.⁷⁵ Sommigen kwamen in de achttiende eeuw ook uit Engeland⁷⁶ en West Indië.⁷⁷ De locaties zijn identiek met die, waarlangs Sefardim in de vroegmoderne wereld migreerden.⁷⁸

In de Republiek was de criminaliteit onder vrouwen in het algemeen betrekkelijk hoog.⁷⁹ Daarentegen was zij onder de Sefardim, net zoals onder de Ashkenazim,⁸⁰ vooral een mannen-aangelegenheid. We zien Ashkenazische vrouwen wel eens meehelpen of als onafhankelijke criminelen opereren,⁸¹ maar meestal bleven joodse vrouwen en kinderen thuis. Vooral Sefardische vrouwen werden binnen hun gemeenschap beschermd.⁸²

Sommigen onder hen doorbraken dit onderdrukkende systeem, zoals Rachel Boena uit Den Haag. Als 29-jarige vrouw verliet zij in alle vroegte haar ouderlijk huis. Zij kon het niet langer vinden met haar vader en volgde haar neef, een getrouwde man, die van het jodendom naar het christendom was overgegaan. Hij stond nog wel in nauw contact met Portugese joden en was in Den Haag geregeld te gast in het huis van zijn oom. Daar bouwde hij een relatie op met Rachel. Het stel vatte het plan op om naar Hamburg af te reizen, maar

70 Antwerpen: Jannetje de Castro (GAA RA 5061, nr. 319, p. 252, 1671, 15 mei) en Jacob Mendes Vas (ibid, nr. 335, p. 214^v, 1690, 7 september).

71 Parijs: Isaac Peritie van Parijs (GAA RA 5061, nr. 213, p. 107^v, 1670, 6 maart). Rouen: Jan Sabbatai Sena (ibid, nr. 341, p. 8, 1694, 15 februari).

72 Corsica: Josef Drago (GAA RA 5061, nr. 345, p. 23, 1697, 24 december). Livorno: Daniel Chavis (ibid, nr. 311, p. 139, 1656, 17 maart) en Isack Lopes de Luna (ibid, nr. 321, 1673, 17 maart). Venetië: Eliezer Bassan (ibid, p. 223^v, 1657, 9 februari) en Jacob Italiaan (ibid, nr. 311, p. 194^v, 1656, 1 november).

73 Noord-Afrika: Juda Cohen Berberisco (GAA PA 334, nr. 17, p. 5^v, 6, 6^v, 7-8, 10-11, 5483 [1622-1623], 12 oktober – 5 februari). Algiers: Mozes Levy Bentubo (Gemeentearchief Den Haag: BNR 351, nr. 110, p. 1-6, 1781, 14 april); Nathan Pays (GAA RA 5061, nr. 632, p. 6, 1748, mei-juli; ibid, nr. 408, p. 25, 4 juli). Salé: Abraham Pareira (ibid, nr. 400, p. 140v., 1740, 7 juli).

74 Beja: David de Souza Pimentel (GAA RA 5061, nr. 632, p. 4, 1747, 3 januari). Lissabon: Abraham Mendes (ibid, nr. 310, p. 24, 1654, 23 april). 'Uit Portugal': Moses Mendez Caldes (ibid, nr. 631, p. 1, 1732, 7 januari).

75 Constantinopel: Abraham Sinjoor (GAA RA 5061, nr. 363, p. 105^v, 1712, 29 augustus).

76 Londen: Jacob Lopes (GAA RA 5061, nr. 358, p. 57, 1708, 20 april); Mordehay Gabelje (ibid, nr. 397, p. 237^v, 1738, 2 oktober); Rachel Mendes (ibid, nr. 351, p. 169^v, 1702, 6 mei).

77 Brazilië: David de Solis (GAA RA 5061, nr. 319, p. 48^v, 1669, 20 november). David ontving geen bijstand, zijn moeder wel (GAA PA 334, nr. 24a, p. 10^v, 28 Menahem 5425 [1665]; zie ook GAA NA 639, Not. S. Cornelisz., p. 326, 1632, 16 augustus). Curaçao: David Pretto Henriques (GAA RA 5061, nr. 406, p. 204-205^v, 1746, 23 augustus).

78 Zie over migratie van Sefardische armen, hoofdstuk II van mijn dissertatie, die binnenkort in een handelseditie zal verschijnen (zie boven noot 9).

79 Zie over deze kwestie L. C. van de Pol, 'Vrouwencriminaliteit in Amsterdam in de tweede helft van de 17e eeuw', in: *Tijdschrift voor de Criminologie* 29 (1987), p. 148-155.

80 Zie voor misdaad onder Ashkenazische vrouwen: Egmond, 'Contours', p. 217-218.

81 Zie de verklaring van de Ashkenazische jood Joseph Cohen met betrekking tot de activiteiten van de moeder en de vrouw van Ansel, die gestolen waar opkochten (Gemeentearchief Rotterdam 15, nr. 144, p. 475, 1712, 23 juli: 'seyt dat de moeder en vrouw van Ansel gewoon zijn gestoolen goed te koopen'). De Ashkenazische vagebond, de vrouw Minke Judas uit Memel, werd vanwege bedelarij veroordeeld (Leiden, Criminele Vonnisboeken, RA 508, nr. 44, p. 3, 1746, 19 juli); zie verder over de misdaadactiviteiten van joodse vrouwen ook Egmond, *Op het Verkeerde Pad*, p. 164; Egmond, 'Contours', p. 217-218; Egmond, 'Crime in Context', p. 88-89; Ulbricht, 'Criminality', p. 58.

82 Zie over de positie van Sefardische vrouwen in de Portugees-joodse gemeente van vroegmodern Amsterdam mijn artikel, 'Mujeres Judías Hispano-Portuguesas en el Entorno Holandés de Amsterdam en el siglo XVII', in: J. Contreras, B. J. García García, I. Pulido (red.), *Familia, Religión y Negocio. El sefardismo en las relaciones entre el mundo ibérico y los Países Bajos en la Edad Moderna* (Madrid 2002), p. 137-172.

werd in een herberg in Rotterdam gearresteerd. Vóór hun aanhouding stuitten zij bijna op Juda Fresco, de koster van de Portugees-joodse gemeente in Den Haag, die blijkbaar door de familie naar Rotterdam was gestuurd om naar Rachel te zoeken. Als het stel niet een ‘bontwerkerswinkel’ in was gevluht om Fresco te ontlopen, was de laatste er waarschijnlijk in geslaagd de jonge vrouw naar huis terug te brengen.⁸³

De vrouwen onder de delinquente Sefardim waren meestal een beetje ouder dan Sefardische mannen. Hun leeftijd varieerde van tweeëntwintig tot negenenveertig.

Man of vrouw, geboren in de Republiek of elders, armoede moet impliciet of expliciet een rol hebben gespeeld bij hun delicten. Het lijkt het meest voor de handliggende motief.

Carrière

In de zeventiende eeuw werd armoede expliciet genoemd tijdens het verhoor. Eliasar Bassan's vonnis werd verzacht ‘uyt commiseratie van sijn armoede’. Isack Peritie van Paris was blijkbaar een bedelaar, maar ‘sijt hier noyt te hebben gebedeld, maar wel buyten de stad’.⁸⁴ Afgaand op haar eigen woorden, beging Rachel Cardoose, op diefstal betrapt, haar misdrijf ook uit armoede.⁸⁵

Verwijzingen naar armoede kwamen veel meer voor in de achttiende eeuw. Dit onderstreept de groei van armoede onder Sefardim in die tijd. Het geval van Abraham Pimentel en dat van David Alascar werden hierboven al gemeld. Mordehay Gabielje had zijn straf overtreden ‘door armoede, omdat hij segt met eere aan de kost te komen’ en Moses Cohen werd beschreven als een ‘stoute bedelaar’.⁸⁶ Manuel da Sylva, beschuldigd van het feit, dat hij mensen op straat had aangevallen, gaf toe dat hij ‘van ’t Joodse armegeld word onderhouden’,⁸⁷ en van Sara Abiatar werd genoteerd dat zij uit ‘armoe, droefheyd, en schulden’ haar kinderen had vermoord.⁸⁸

83 Zie over Rachel Boena en Isaac Fidanque: Gemeentearchief Rotterdam, Oud- Rechterlijk Archief 15, nr. 149, p. 249-262, 1734, 23 juni, 26 juni; zie over Juda Fresco in de Portugeese gemeente van Den Haag: Gemeentearchief Den Haag, BNR 130, nr. 153, 5473 [1713], 22 de Nisan.

84 Eliasar Bassan was een arme jood van 28 jaar, afkomstig uit Venetië, die voor de rechter werd geleid vanwege aggressief gedrag tegenover een zekere soldaat, die naar het christendom was overgegaan. Bassan werd ervan beschuldigd, dat hij ‘seecker soldaet die van t’jodendom tot Christendom sich heeft geconverteert, op straet molestie heeft aengedaen, hem Christen hondt naergeroepen en sijn degen ontweldicht heeft, deselve in tweeën gebroocken en hem met het gevest tuschen hals en neck geslaagen’(GAA RA 5061, nr. 311, p. 223^v, 1657, 9 februari); over Isack Peritie van Parijs zie: *ibid.*, nr. 213, p. 107^v, 1670, 6 maart.

85 Voor bron, zie onder noot 100.

86 Mordehay Gabielje was vier jaar eerder opgepakt voor diefstal en Amsterdam uitgezet (GAA RA 5061, nr. 397, p. 237^v, 1738, 2 oktober; *ibid.*, p. 249, 1738, 22 oktober; *ibid.*, nr. 391, p. 184^v, 1734, 25 mei; *ibid.*, p. 193, 1734, 2 juni); voor Mozes Cohen: *ibid.*, nr. 631, p. 3, 1734, 21 maart: ‘Mozes Cohen, Portugeese jood’; zie voor een referentie naar de uitdrukking ‘stoute bedelaar’: S. Faber, ‘Het Rasphuis: wat is dat eigenlijk?’, in: C. Fijnaut en P. Spierenburg (red.), *Scherp Toezicht. Van ‘Boeven-tucht’ tot ‘Samenleving en Criminaliteit’* (Arnhem 1990), p. 132.

87 GAA RA 5061, nr. 390, p. 2, 1732, 19 februari.

88 GAA RA 5061, nr. 393, p. 215v-217, 1736, 11 april; *ibid.*, nr. 631, 1736, 1 februari. Over kindermoord in de Republiek, zie S. Faber, ‘Vrouwen van de rekening: kindermoordzaken ten tijde van de Republiek te Amsterdam en in Friesland’, in: G.

Met een normale baan verdienden deze delinquenten geen hoog loon. Daarnaast hadden zij vaak ook nog grote families te onderhouden.⁸⁹ Dat moet dan ook de reden zijn geweest, waarom sommigen hun banden met een kerkorganisatie verbraken en illegaal aan hun inkomen kwamen. Hun beroep werd niet altijd gespecificeerd. Sommigen behoorden tot de lagere middenklassen en werkten als onafhankelijke middenstander, bijvoorbeeld winkelier, tapper en straatverkoper.⁹⁰ We ontmoeten ook een bordeelhouder en een scheepskok.

Anderen waren geschoolde handarbeiders, bijvoorbeeld diamantslijpers, barbiers, tabaksspinner, hoedenmakers, bombazijnwerkers, schoenlappers en kaarsenmakers.⁹¹ Zij combineerden vaak diverse ambachten of wisselden deze af.⁹² Het arbeidspatroon komt overeen met dat van de meeste paupers binnen de Portugees-joodse gemeente in vroegmodern Amsterdam.⁹³ Tenslotte bevatte deze groep Sefardim ongeschoolde arbeiders, bijvoorbeeld vrouwen, die als naaisters werkten of arbeid verrichtten als wasvrouwen en dienstbodes.⁹⁴ Een Sefardische madame runde een bordeel in haar huis, waar joden 'christenvrouwen' konden ontmoeten.⁹⁵ In Amsterdam, zoals elders in de Republiek, troffen we diverse Ashkenazische prostituees,⁹⁶ terwijl we er maar een paar Sefardische tegenkwa-

Hekma en H. Roodenburg (red.), *Soete Minne en Helsche boosheid* (Nijmegen 1988), p. 145-167; S. Faber, 'Kindermoord, in het bijzonder in de achttiende eeuw te Amsterdam', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 93 (1978), p. 224-240.

89 Samuel Aboab stond aan het hoofd van een familie, bestaande uit 6 of 7 leden (GAA PA 334, nr. 215, p. 253, 5428 [1668]: 50 pond matsemeel werd gegeven).

90 Over vrouwen op het Iberisch schiereiland, die als straatventers hun kost verdienen: A. M. Pescatello, *Power and Pawn. The Female in Iberian Families, Societies and Culture* (London 1976), p. 27; voor een Sefardische vrouw als winkelier, zie Rachel Preto. Zij verkocht gestolen zilverwaar, terwijl zij in Amsterdam een tabakswinkel dreef (voor bron, zie boven noot 66). Rachel Preto werd vanwege diefstal voor drie jaar de stad uitgezet. Zij stond als jodin te boek. Niets werd genoteerd over het feit, dat zij donker zou zijn, terwijl haar naam wel in die richting duidt. Sara Olivier was een zogenaamde 'soopiesverkoopster'. Zij verkocht drank en had een extra inkomen als bordeelhoudster (voor bron, zie boven noot 68).

91 David Moreno was een 'tapper buyten de Weesperpoort': GAA RA 5061, nr. 337, p. 256^v, 1692, 6 mei; Manuel Mercado een bordeelhouder (ibid, nr. 339, p. 73^v, 1693, 26 juni); Abraham Mendes alias Rodrigues Mendes een scheepskok, die naar Brazilië, Salé en Spanje was gevangen (voor bron, zie boven noot 74); Samuel Mendes een diamantslijper (GAA RA 5061, nr. 325, p. 11, 1679, 24 augustus); Manuel da Silva een barbier (ibid, nr. 390, p. 1-2, 1732, 19 februari); Abraham Chamis een tabaksspinner (ibid, nr. 342, p. 270-270^v, 1696, 14 april); Jacob Mendes Faas een tabakswerker (ibid, nr. 335, p. 214^v, 1690, 7 september); Jonas Josua Henriques een hoedenmaker (ibid, nr. 393, p. 190v-191^v, 1736, 22 maart); Abraham Herera een zogenaamde 'bombazijnwerker' (ibid, nr. 312, p. 260^v, 1659, 13 augustus); Isaac Peritie van Paris een schoenlapper (ibid, nr. 319, p. 107^v, 1670, 6 maart); Josef Abarbanel maakte kaarsen (ibid, nr. 328, p. 91, 1684, 5 februari; zie over hem ook noot 100)

92 David Moreno (boven, noot 49): tabaksspinner; ibid, nr. 337, p. 256^v, 1692, 6 mei; tapper; voor bronnen over Isack Lopes de Luna als soldaat, tabakswerker en parfumeur, zie boven noten 34 en 37; Jacob Moreno: ibid, nr. 331, p. 43, 1687, 14 januari: diamantslijper; ibid, nr. 599, p. 80^v, 1695, juni [s. d.]: tabaksspinner.

93 Zie mijn dissertatie, hoofdstuk VII. Egmond komt hetzelfde beroepspatroon tegen onder Ashkenazim, bij misdaad betrokken: Egmond, 'Crime in Context', p. 88.

94 Hester Cordua beweerde een naaister te zijn, terwijl zij ondertussen ook bonen schoonmaakte en de was deed voor een 'hoerhuis' (GAA RA 5061, nr. 405, p. 140-140^v, 1744, 3 september); zie verder hoofdstuk VII van mijn dissertatie.

95 Zie boven noot 68 met betrekking tot Sara Olivier. Soms traden Askenazische vrouwen ook op als 'hoerwaardinnen' (GAA RA 5061, nr. 395, p. 183, 1737, 25 april: Branca Marcus).

96 'Rachel Jacobs, gewesen dienstmeid en jodin ... uyt een hoerhuys op de kolck gehaalt te zijn alwaar voor de deur te pronken' (GAA RA 5061, nr. 346, p. 94, 1698, juni); 'eene Vrouwe genaemt Rachel wonende op Vloomburgh ende weten, dat sij een hoere is' (GAA NA 941, Not. D. Bredan, p. 749-750, 752-753, 1632, 16 juli); zie ook het geval van Terezia Cohen, die als hoer werkte in een huis aan de Herengracht in Amsterdam (Gemeentearchief Den Haag, BNR 351, nr. 109, p. 26-27, 1759, 16

men.⁹⁷ Eén van hen was Gracia Baruch, die toegaf dat zij, na haar scheiding van David Athias in Amsterdam, als hoer in haar levensonderhoud voorzag. Eerst werkte ze in Amsterdam, later verhuisde zij naar Rotterdam, waar ze in een gehuurde kamer woonde. Onder haar cliënten was ook een Oost-Indiëvaarder, die had beloofd met haar te trouwen, maar die belofte niet nakwam. Een Hollandse soldaat, genaamd Dirck Bocks, liet haar zwanger achter. In Gent had ze een affaire met een officier.⁹⁸

In de achttiende eeuw nam, onder de Sefardische delinquenten, het aantal ongeschoolde arbeiders toe. Dan komen we een zeeman tegen, kruiers, herenknechten en straatmuzikanten. Dit duidt op neergaande sociale mobiliteit en toenemende armoede onder de Amsterdamse Sefardim.⁹⁹

Doelwit en internationale dimensie

Misdaad onder de Sefardim betrof, net als die onder de Ashkenazim in de Republiek en elders, vooral vermogensdelicten. In de steden beperkten de misdrijven zich voornamelijk tot de straat of tot pakhuizen, winkels of privé-huizen. De meest gestolen goederen waren geld, goud en zilver (inclusief juwelen), textiel (linnen, kant, wol, damast, zijde, kleren) en voedsel (cacao, chocolade). Dit alles kon gemakkelijk en snel geruild worden of verkocht aan goud- of zilversmeden, aan handelaren in de Republiek of in het buitenland. Het kon

augustus/14 september). Anna Margareta Bon alias Roosje Gabriël Wolf werd verhoord op verdenking 'zich op de straten door verscheiden manspersoneen als publijke hoer te laten gebruiken vagabunderen en pleegen van oopenbare hoererij op 's Heerenstraaften' (Gemeentearchief Den Haag BNR, nr. 110, p. 15-16, 1781, 16 december).

⁹⁷ Zie de gevallen, vermeld in Y. Kaplan, 'Moral Panic in the Eighteenth Century Sephardi Community of Amsterdam: The Threat of Eros', in: Israel en Salverda, *Dutch Jewry*, p. 103-123; en de volgende personen: Francisco Lopes Pereira was naar Livorno vertrokken, omdat – in zijn woorden – zijn vrouw Rachel Nunes een infameuze reputatie had als losse vrouw (GAA NA 2272, Not. A. Lock, p. 11, 1657, 4 januari). Hester Cordua werd ervan verdacht voor hoer te spelen, hoewel zij dat ontkende (zie boven noot 94); over Gracia Moreno, zie Kaplan, 'Social Functions', p. 129, 154 en GAA RA 5061, nr. 310, p. 56^v, 57, 63, 64^v, 70^v, 1654, 15 april; over Jannetje de Castro (voor bron, boven noot 70): 'nachtloopster'.

⁹⁸ Voor haar verschijning in een Amsterdams hoerhuis, zie GAA RA 5061, nr. 367, p. 168^v, 1713, 27 juli; geciteerd door Van de Pol, 'Amsterdam Jews and Amsterdam Prostitution', p. 184-185; voor haar activiteiten in Rotterdam en Gent: Gemeentearchief Rotterdam, Oud-Rechterlijk Archief 15, nr. 145, p. 82-83, 86-87, 1715, 11 april / 17 april. Slechts enkele Portugees-joodse prostituees eindigden in werkhuizen: zie bijvoorbeeld de archieven van het Spinhuis en Werkhuis (GAA PA 347, nr. 39, voor de periode 1678-1811; *ibid.*, nr. 118, voor de periode 1664-1670). In de periode tussen 1678 en 1725 werden 47 joodse dames toegelaten tot het Spinhuis, onder wie waarschijnlijk slechts één Portugese jodin. Gracia Baruch werd veroordeeld tot zes jaar werkhuis in Rotterdam om 'met haer Handen werck de kost te winne' (Gemeentearchief Rotterdam, Oud-Rechterlijk Archief 15, nr. 145, p. 86-87, 1715, 17 april). Zij werd na een jaar ontslagen en vrijgelaten (*ibid.* 1717, 27 april).

⁹⁹ 'Varentman': Jacob Lopes (GAA RA 5061, nr. 358, p. 57, 1708, 20 april); kruiers: Nathan Pays (*ibid.*, . . , nr. 632, p. 6. , 1748, mei-juli; *ibid.*, nr. 408, p. 25, 4 juli: 'kruyer') en Abraham Pareira (*ibid.*, nr. 400, p. 140^v, 1740, 7 juli: 'kruyer'). Voor die overtreding werd hij veroordeeld tot vier jaar Rasphuis. Daarnaast werd hij voor twaalf jaar uit de stad verbannen (GAA RA 5061, nr. 400, p. 148^v, 1740, 14 juli); 'Heerenknechten': Ysaac Carvalhe (*ibid.*, nr. 378, p. 189, 1720, 17 april). Ook David de Solis noemde zichzelf een 'Heerenknecht' (*ibid.*, nr. 319, p. 48^v, 1669, 20 november); straatmuzikanten: Ysaac Moreno Henriques speelde het zogenaamde 'hackebort' (*ibid.*, nr. 397, p. 240^v-243^v, 1738, 17 oktober); zie ook Abraham Galindo (*ibid.*, nr. 393, p. 45^v-46, 1735, 23 augustus; *ibid.*, nr. 631, p. 1, 1735, 4 augustus); voor venters, zie het geval van Mozes Levy Bentubo uit 'Barbarijen, zijn kost winnende met negotie te doen in Horlogien, linnens en al wat hem in de hand komt' (Gemeentearchief Den Haag, BNR 351, nr. 110, p. 1, 1781, 14 -17 april).

ook in pand worden gegeven bij leenbanken. Het slachtoffer van vermogensdelicten waren vooral niet-joden, maar ook wel Sefardim en Ashkenazim.¹⁰⁰ In dit opzicht was het Sefardische model van criminaliteit gelijk aan het Ashkenazische.¹⁰¹

De Ashkenazim pleegden hun misdrijven in de steden, maar ook op het platteland.¹⁰² Criminele Sefardim waren echter het meest actief in de steden. Immers, alleen daar konden zij andere Sefardim vinden, zakenpartners en kooplieden, joden en niet-joden, die hun een infrastructuur boden voor hun activiteiten. Sefardische joden reisden, net zoals hun Ashkenazische tegenhangers, binnen- en buitenland door om hun slag te slaan. Zij werden niet tegengehouden door geografische grenzen. De Ashkenazim opereerden vooral in de route naar het Oosten, richting Centraal and Oost-Europa en vice versa, terwijl de Sefardim zich vooral concentreerden op de route tussen Zuid-Europa en het Noorden, actief heen en weer reizend tussen Amsterdam, andere steden in de Republiek, Brussel, Gent, Parijs and Spanje, met daarnaast nog Hamburg in Oostelijke richting en Engeland naar het Westen.¹⁰³

David de Solis uit Brazilië beging niet alleen in Amsterdam, maar ook in Den Haag en Rotterdam delicten.¹⁰⁴ Jacob Moreno, alias de Bruyn, reisde erg veel rond. Vanuit Italië kwam hij via Brabant en Den Haag naar Amsterdam. Hij stal trijp (een stof met een fluwelen weefsel) en kousen, bestelde een koevoet voor zijn strooptochten en was betrokken bij messentrekkerij tijdens een weddenschap.¹⁰⁵ Jacob Mendes en Aron Fonseca verlieten Amsterdam via Rotterdam, Antwerpen en Brussel op weg naar Parijs.¹⁰⁶ Antonio del Castillo reisde door Spanje met gestolen Hollandse waar.¹⁰⁷ Gracia Baruch werd ervan beschul-

100 Voor diefstal door Isack Lopes de Luna, zie boven noot 38; Jacob Moreno stal textiel in Amsterdam aan de Blauwburgwal (GAA RA 5061, nr. 329, p. 228 en 231, 1685, 10 november); voor de diefstal van David Belmonte zie boven noot 48; David Moreno nam satijn uit een huis aan de Nieuwendijk in Amsterdam (GAA RA 5061, nr. 317, p. 265^v, 1682, 13 januari). Josef Abarbanel da Cera stal kant in Amsterdam in de Hoogstraat en verkocht het direct (voor bron, zie boven noot 91). Rachel Cardoose beroofde een niet-joodse vrouw, die zij tegenkwam op straat, van een gouden ketting. Zij bracht het naar de goudsmid en verkocht de ketting (GAA RA 5061, nr. 329, p. 1, 1684, 8 augustus). Daniel Sacoute, samen met de Ashkenazische jood Moses Polacq, stal geld en pandbriefjes bij een niet-joodse vrouw (voor bron, noot 50). Abraham Sinjour roofde wol uit een pakhuis (GAA RA 5061, nr. 363, p. 105^v, 1712, 29 augustus, 1 september). Abram Messias werd ervan beschuldigd een gouden ketting te hebben gestolen van Sara de Pas, Sefardisch als hijzelf. Hij zou deze naar de leenbank hebben gebracht en voor zichzelf het geld hebben gehouden (GAA RA 5061, p. 339, 91v, 1693, 21 augustus). David de Solis bood aan een zilversmid gestolen zilverwaar aan (GAA RA 5061, p. 156^v, 1674, 15 januari; zie ook bronnen, vermeld in noten 56, 99 en 104); over de diefstal van Ysaac Moreno Henriques: GAA, RA 5061 nr. 397, p. 240v-243^v, 248^v, 1738, 17 oktober; over diefstal en verkoop van diverse objecten door een bende van Sefardim, in samenwerking met Samuel Pietersz.: GAA 5061, nr. 393, p. 141-142^v, 1735, 3 december.

101 Zie voor Ashkenazim in de steden: diefstal van geld, textiel (kant en linnen), koper, zilver, goud, horloges; in kerken (diefstal) en bij de clerus (diefstal en geweld): geld, zilver, goud (Egmond, 'Crime in Context', p. 77-78).

102 Egmond, *Op het verkeerde pad*, p. 156 en Egmond, 'Crime in Context', p. 77-82.

103 Activiteiten of Ashkenazim in zuidelijke richting begon pas in het laatste deel van de achttiende eeuw: Egmond, 'Crimes in Context', p. 92.

104 GAA RA 5061, nr. 323, p. 75^v, 1676, 24 september; Gemeentearchief Den Haag, BNR 351, nr. 106, p. 27-27^v, 1675, 22 juli.

105 GAA RA 5061, nr. 327, p. 138, 1682, 24 november; *ibid.*, nr. 329, p. 228, 1685, 1 november; *ibid.*, p. 231, 1685, 10 november; *ibid.*, nr. 331, p. 43-43^v, 1687, 14 januari; *ibid.*, nr. 335, p. 119^v, 1690, 4 april; *ibid.*, nr. 599, p. 80^v, 1695, juni; *ibid.*, nr. 234, p. 234-240, 1715, 13 november.

106 Gemeentearchief Rotterdam, Oud-Rechterlijk Archief 15, nr. 143, p. 26^v-28^v, 1707, 3 februari.

107 Voor bron, zie boven noot 49.

digd, dat zij kleding had gestolen in Amsterdam, Rotterdam en Gent.¹⁰⁸ Isack Lopes de Luna, als boven vermeld, opereerde niet alleen in de Republiek, maar ook in Hamburg en Engeland.¹⁰⁹ De tabaksspinner David Moreno was ook op vele plaatsen actief. Hij kwam uit Rotterdam en verbleef soms bij zijn broer in Brussel. Hij zat straffen uit in Haarlem en Dordrecht en was betrapt op het stelen van linnen en satijn in Amsterdam.¹¹⁰ Jaren later, in 1692, na twee jaar gevangenschap in het Rasphuis en vier jaar ballingschap, was hij blijkbaar taper geworden buiten de Weesperpoort, waar hij betrapt werd op overspel met een niet-joodse vrouw.¹¹¹

Connecties, internationale handel en migratieroutes waren daarom niet alleen voorbehouden aan beter gesitueerde kooplieden onder de Portugese joden, maar ook aan de minder draagkrachtigen onder hen.

Frequentie

Sommige delinquenten werden maar één keer gearresteerd en berecht. Dit overkwam bijvoorbeeld de tabaksspinner Jacob Asoubie, die werd gestraft voor diefstal van geld op de Amsterdamse kermis.¹¹² Josef Abarbanel was eenmalig gearresteerd, omdat hij kant had gestolen. Na zijn veroordeling tot twee jaar verbanning verdween hij geheel uit het zicht.¹¹³

De meesten liepen echter meerdere malen tegen de lamp, wat een normaal verschijnsel was in de onderwereld van de Republiek. Tot twee keer toe, in een periode van drie jaar, eindigde Aron Sanches, een diamantslijper van ongeveer 20 jaar oud, in de Amsterdamse gevangenis voor vechtpartijen, diefstal en aanranding. De overtredingen van Jacob Moreno werden in een periode van drie-en-dertig jaar begaan, van 1682 tot 1715. Hij werd niet alleen voor de rechter gebracht in Amsterdam, maar ook in Middelburg en Dordrecht.¹¹⁴

108 GAA RA 5061, nr. 367, p. 168v-169^v, 1713, 27 juli; en Gemeentearchief Rotterdam, Oud- Rechterlijk Archief 15, nr. 145, p. 86-87, 1715, 17 april.

109 Zie over hem boven.

110 David Moreno alias de Bruyn: GAA RA 5061, nr. 326, p. 265^r-265^v, 1682, 9, 13 en 27 januari. In 1668 trouwde David Moreno met een christelijk meisje. Daarom werd zijn naam doorgestreept in de financiële administratie van de Amsterdams Portugese gemeente, waar hij aangesteld was en betaald werd om te helpen bij de voorbereidingen voor het Pesachfeest (GAA PA 334, nr. 215, p. 206, 5427 [1667]). Er zijn meer connecties tussen hem en de Portugese gemeente: het huwelijk van David Moreno met Sara Moreno Monsanto (GAA DTB 686, p. 345, 1666, 7 mei) was ontbonden door de rabbijnen Isack Aboab, Jacob Sasportas en Salomon Oliveira (GAA RA 5061, nr. 210, 1692, 20 mei). In 5432 [1671-1672] ontving Sara Moreno Monsanto financiële ondersteuning (GAA PA 334, nr. 216, p. 70, 75, 4 Tebet-7 Veadar).

111 GAA RA 5061, nr. 337, p. 256v, 263^v, 1692, 6 en 14 mei. David Moreno was in het 'tuchthuis' voor twee jaar (ibid, nr. 335, p. 128^v, 1690, 17 maart).

112 GAA RA 5061, nr. 321, p. 91^v, 1672, 25 mei.

113 Voor bron, zie boven noot 91.

114 Aron Sanches (GAA RA 5061, nr. 317, p. 40-43, 1666, 9 en 15 april; ibid, nr. 318, 214-215, p. 216^v-217, 1669, 21-22 februari). Er kon geen financieel verband gelegd worden tussen hem en de Portugese gemeente; voor Jacob Moreno: GAA RA 5061, nr. 327, p. 138, 1682, 24 november; ibid, nr. 329, 228, 1685, 1 november; ibid, p. 231, 1685, 10 november; ibid, nr. 331, p. 43-43^v, 1687, 14 januari; ibid, nr. 335, p. 119^v, 1690, 4 april; ibid, nr. 599, 80^v, 1695, juni; ibid, nr. 234, p. 234-240, 1715, 13 november.

Identiteit

Delinquente Sefardim namen niet of nauwelijks deel aan het religieuze leven van de Portugees-joodse gemeente, veranderden één of meerdere keren van religie of wilden in het geheel niet geassocieerd worden met enig instituut. In tegenstelling tot de houding van Ashkenazische criminelen tegenover het jodendom, was voor Sefardim hun identiteit als jood geen principiële zaak.¹¹⁵ Manuel Mercado, een bordeelhouder, woonde samen met zijn christelijke geliefde, met wie hij acht kinderen had.¹¹⁶ Isack Fidanque, schuldig aan bankroet, vlucht en overspel, was als jood geboren, maar werd op 28-jarige leeftijd christen.¹¹⁷ Na haar scheiding verliet Gratia Baruch Amsterdam en trok zij naar Brussel. Daar bekeerde zij zich tot het katholicisme, waarvoor zij, zo zij beweerde, weinig waardering onder haar vrienden kreeg.¹¹⁸ Sara Jacobs Mettera vertelde de Amsterdamse rechtbank, dat zij christen was in Hamburg vóór zij jood werd in Amsterdam. Daar sloot zij zich later aan bij de Lutherse Kerk.¹¹⁹ Haar zoon volgde dezelfde religieuze route, maar werd, na zijn arrestatie, blijkbaar niet geaccepteerd door de Lutherse gemeente. Hij meldde echter, dat hij, zodra hij weer op vrije voeten zou zijn, onmiddellijk zijn jodendom zou afzweren.¹²⁰ David de Solis werd vrijgelaten op voorwaarde, dat hij naar Brazilië zou afreizen. In 1675 betekende vertrek naar Brazilië, vertrek naar het katholicisme.¹²¹ Het leek de Portugese gemeente niet echt te interesseren.

Solidariteit

Op basis van de reglementen – wij vermeldden het al boven – was het bestuur van de Portugees-joodse gemeente verplicht zich te distantiëren van leden van de *nação*, die door overtredingen in handen van justitie waren gevallen. Het komt dan ook slechts sporadisch voor, dat de Amsterdams Portugees-joodse gemeente voor de betreffende Sefardim bij de

115 Zie Egmond, 'Contours' en Egmond, *Underworlds*. Ulbricht vermeldt ook, dat joden in Duitsland, betrokken bij criminaliteit, meestal de wetten van het jodendom strict volgden: Ulbricht, 'Criminality', p. 57-58.

116 GAA RA 5061, nr. 339, p. 73v-74. , 1693, 26 juni. Hij was niet de enige Portugese jood, die in veelvuldig contact stond met christelijke vrouwen, bij wie hij ook kinderen had; zie bijvoorbeeld het geval van David Bueno, die zeven jaar lang met Marie Barents samenwoonde en bij haar kinderen had. Deze Marie was eerder zijn dienstster geweest en ook die van zijn ouders (GAA RA 5061, nr. 342, p. 2^v, 1695, 25 maart; zie ook: Van de Pol, 'Amsterdam Jews').

117 Voor Isaac Fidanque, zie boven noot 83.

118 'Johanna Maria van den Berg of op zijn Joods Gracia Baro [...] segt sedert tot Brussel Christen te zijn geworden en aldaer Professie van de R. Catholijke Religie te hebbe gehad en daerom van haer vrinden niet geestimeert te werde' (voor bron, zie boven noot 59); voor meer voorbeelden van scherpe reacties van Amsterdamse Sefardim tegenover mensen, die hun gemeenschap verlieten en naar de christelijke kerken overliepen, zie mijn dissertatie, hoofdstuk VII.

119 GAA RA 5061, nr. 349, p. 41, 1700, 25 februari; *ibid.*, p. 103^v, 1700, 22 april. Sara Jacobs Mettera was failliet gegaan en had daarom de huur niet betaald.

120 GAA RA 5061, inv.nr. 349, p. 40-41, 1700, 24 februari.

121 Gemeentearchief Den Haag, BNR 351, nr. 106, kantlijn p. 27^v, 1675, 22 juli.

rechtbank intervenieerde.¹²² Zij was in de meeste gevallen maar al te blij zich te ontdoen van de criminele elementen, van wie zij niets wilde weten.¹²³

Soms namen Sefardim à titre personnel het initiatief tot onderhandeling, vaak om deze criminelen het land uit te zetten of hen in de gevangenis te plaatsen, eerder dan hen te laten terugkeren naar de gemeenschap. Zo werd het bijvoorbeeld ‘op het verzoek van enige Joden’ geregeld, dat Jacob Moreno een vrijgeleide kreeg naar Tunis.¹²⁴ Vrienden van Abraham Herera drongen erop aan om hem in de gevangenis te zetten en daarna om hem weer vrij te laten, op conditie echter, dat hij sloop zou gaan naar Oost Indië.¹²⁵

De Portugees-joodse gemeenschap zorgde echter wel voor de vrouwen en kinderen van de verbannen en delinquenten.¹²⁶ De dochters van Samuel Aboab werd hulp geboden vanaf het moment, dat hun vader in moeilijkheden geraakte, bijvoorbeeld wegens spionage voor de Spaanse Inquisitie.¹²⁷ De vrouw en kinderen van de ‘duivel van Vlooyenburg,’ die niet alleen ontrouw was aan zijn vrouw, maar net als Aboab, ook spioneerde,¹²⁸ werden ook door de Portugees-joodse gemeente ondersteund.¹²⁹ De Kahal bood hulp aan de vrouw

122 Zie ook het voorval, waarbij geld werd gegeven door de Portugese gemeente om Daniel Montesinos uit de gevangenis te halen (GAA PA 334, nr. 17, p. 14^v/15, 5385 [1625], 2 februari); zie ook het geval van Selomoh Zuzarte, die, ten tijde van de verschijning van de valse Messias Shabbetai Zevi, namens de Amsterdams Portugese gemeente uit de gevangenis was gehaald. Geld was gegeven aan Abraham Levi om dit tot stand te brengen (ibid, nr. 174, p. 733, 2 Adar 5426 [1666]).

123 Hier zijn we het eens met de conclusie van Glanz, die van mening is, dat het joodse establishment geen solidariteit toonde met criminele joden. Het wilde zijn positie niet in gevaar brengen; over dit fenomeen, zie de discussie in Ulbricht, ‘Criminality’, p. 62; zie ook Glanz, *Geschichte des Niederen Jüdischen Volkes*.

124 GAA, RA 5061, nr. 372, p. 237, 1715, 13 november.

125 Roodenburg, *Onder Censuur*, p. 187 en GAA RA 5061, nr. 312, p. 260^v, 1659, 13 augustus; ibid. 376, nr. 10, p. 68-70, 72, 74, 87 en 93, 1659, 7, 14, 21 en 28 augustus, 11 september, 30 oktober en 13 november; Van Eeghen, ‘De gereformeerde kerkeraad’, p. 173; voor Herera in het Rasphuis, vermeld in de archieven van de Portugese gemeente: GAA PA 334, nr. 24, p. 2, 5419 [1659]: ‘O herera que esta nos Raspois’. Tien jaar later treffen we een Abraham Herera, die door de Portugese gemeente wordt onderhouden (ibid, nr. 215, p. 71, 5425 [1665]; ibid, p. 156-157, 26 Av 5426 [1666]; ibid, p. 161, 17 Adar 5427 [1667]). In 1678 ontmoeten we een Abraham Herera, die wordt betaald door de Portugese gemeente, samen met Aron de la Faia, om op zoek te gaan naar dieven, die zilver hadden gestolen uit de synagoge (ibid, nr. 217, p. 115, 19 Elul 5438 [1668]: ‘f10:10’).

126 Zie meer over dit fenomeen in mijn proefschrift, *The Chosen Poor*.

127 Zie over hem ook boven noten 46, 47 en 89 en GAA PA 334, nr. 215, p. 265, 292, 299, 347, jaren 5428 – 5429 [1668-1669]; ibid, nr. 216, p. 36, 46, 62, 96, 104^v, 111^v, 126^v, 138^v, 142^v, 157^v, 161^v, 164^v, 165^v, 182^v, 186^v, 188^v, 203^v, 207^v en 209^v, jaren 5430-5436 [1670-1676]; ibid, nr. 217, 27, 34, 50, 83, 90, 94, 129, 136, 148, 179, 186, 190, 235, 240-241, 299, 317, 325, 385, 459 en 521, jaren 5436-5445 [1676-1685]; zie over hem ook: B. López Belinchon, *Honra, libertad y hacienda. Hombres de negocios y judíos sefardíes* (Universidad de Alcalá 2001), p. 405-408.

128 GAA RA 5061, nr. 308, p. 234, 1654, 25 april; Roodenburg, *Onder Censuur*, p. 187, noot 166 en López Belinchon, *Honra*, p. 405-406.

129 Dit betrof een periode van zes jaar, van 1651 tot 1657: GAA PA 334, nr. 173, p. 64, 159, 184, 187, 211, 214, 234, 249, 256 en 259-260, jaren 5411-5413 [1650-1653]; ibid, nr. 174, p. 7, 30-32, 51, 84, 86-87, 112, 141-142, 145, 167, 175, 190, 197-198, 200 en 219, jaren 5414-5417 [1653-1657]; over Isaac da Costa Gedelha alias de duivel van Vlooyenburg: GAA RA 5061, nr. 308, p. 234, 1654, 25 april; ibid, nr. 312, 10v-12^v, 1657, 23 oktober; Roodenburg, *Onder Censuur*, p. 187, noot 166. Ester en haar gezin kregen financiële steun op permanente basis van 1651 tot 1656 (maandelijkse bedeling: GAA PA 334, nr. 173, p. 249, 260, resp. Rosh Hodes Tebet en Nisan 5413 [1652-1653]). In 1656 is zij van de maandelijkse bedelingslijsten verwijderd (ibid, nr. 174, p. 190, Rosh Hodesh Kislev 5417 [1656]). Volgens de verdeling van matzen in 1652 bestond het gezin (‘Ester Gedelha e familia’) uit vijf personen en van 1653 tot 1675 uit vier personen (ibid, nr. 173, p. 214, 259; ibid, nr. 174, p. 31, 86, 142, 198). Na 1657 ontving zij geen financiële steun meer, maar tussen 1658 en 1668, kregen de dochters Debora en Jeudit dat wel, terwijl die ook vanaf 1655 meededen aan de loterij voor een bruidschat bij de organisatie Dotar (ibid, nr. 1143, p. 253, Rosh Hodesh Nisan 5418 [1658]); ibid, nr. 1143, p. 242/113, 5415 [1655]: ‘Judick e Debora da Costa, filhas de Ester da Costa’;

van Juda Berberisco, nadat deze laatste in de ban was gedaan en naar Italië was vertrokken.¹³⁰ Toen Dr. Juan of wel Daniel de Prado naar Antwerpen vertrok, werden zijn moeder, zijn kinderen en zijn nichtje ook opgevangen door Portugees-joodse liefdadigheid.¹³¹ Judique Henriques de St Lucar, haar dochter en kleinkinderen, konden alleen het hoofd boven water houden dankzij hulp van de Portugees-joodse gemeente, nadat bijna al haar kinderen, inclusief haar rebellerende zoon Abraham Vaz, naar Italië waren gestuurd.¹³² De vrouw en kinderen van Samuel Marques, in de ban voor overspel, ontvingen ook steun.¹³³ Met andere woorden, als verantwoordelijk gezagsorgaan gaf de Portugees-joodse gemeente deze vrouwen een kans in een veilige omgeving hun eer te beschermen en stelde zij een joodse toekomst zeker voor haar kinderen.

ibid, p. 299/142, 5419 [1659]: 'Judique da Costa Gedelha, orphan de Isack da Costa gedelha'). Omdat Judique da Costa in 1659 als weesmeisje wordt vermeld, heeft het er de schijn van, dat haar vader vóór 1659 is overleden. De andere dochter Debora probeerde tien jaar later nog steeds voor een bruidschat in aanmerking te komen (GAA PA 334, nr. 1151, p. 92, voor het jaar 5429 [1669]).

130 In 1633 werd deze Juda Cohen Berberisco in de herem gedaan 'wegens een slecht leven' (GAA NA 942, p. 1205, 1634, 16 maart) en 'delicten en kwaadaardigheden' (GAA PA 334, nr. 13, p. 102/51, 11 Ab 5393 [1633]). In 1636 besloot men hem voor goed weg te sturen, opdat hij nooit meer naar Amsterdam zou terugkeren (ibid, p. 57^r, 18 Elul 5395 [1635]; ibid, p. 129/63, 12 Sivan 5396 [1636]; Kaplan, 'Social Functions', p. 131-132, noot 56). Zijn vrouw Ester Cohen Berberisco en haar drie kinderen werden door de Portugese gemeente ondersteund in afwezigheid van haar echtgenoot (over de omvang van dit gezin zie: GAA PA 334, nr. 172, p. 205, 5403 [1643]: 'A do Cohen Berberisco e tres fos'). In 1655 kregen de moeder en twee kinderen hulp (ibid, nr. 174, p. 86). In 1645 werd Ester van de bedelingslijst afgehaald (ibid, nr. 172, Rosh Hashana Elul 5405 [1645]). Blijkbaar was haar man teruggekeerd (ibid, nr. 10, p. 2/1^r, 5406 [1646]). In 1649 wordt zij weer bedeed (ibid, nr. 173, p. 69, Rosh Hashana Kislev 5409 [1648]). In 1652 woonde zij in de Lazarussteeg in de zogenoemde joodse buurt (ibid, nr. 173, p. 260, 1 Nisan 5413 [1653]). Esther kreeg hulp tot 1656, waarna de bedeling op orde van het bestuur zonder verdere toelichting werd gestaakt (ibid, nr. 174, p. 132, Rosh Hodesh Hesvan 5416 [1655]). Sinds die tijd is er in Amsterdam geen spoor van Ester te bekennen en evemin van haar kinderen.

131 Zie hoofdstuk VII van mijn dissertatie. Toen Doctor Juan de Prado in 1658 in de ban was gedaan, kreeg hij geen bedeling meer en vertrok hij naar Antwerpen, hoewel de parnasim blijkbaar tevergeefs hadden geprobeerd hem ervan te overtuigen met zijn familie naar de koloniën in de West af te reizen (Da Silva Rosa, *Geschiedenis*, p. 63-64); over het leven van Dr. Juan de Prado zie: Y. Kaplan, 'Nueva información sobre al estancia de Juan de Prado en Amberes', in: *Sefarad* 35 (1975), p. 159-163; Kaplan, *From Christianity to Judaism. The Story of Isaac Orobio de Castro. Translated from the Hebrew by Raphael Loewe* (Oxford 1989), index: Prado, Dr. Juan de [Daniel de]); over zijn herem: Kaplan, 'Social Functions', p. 144; en N. Muchnik, 'Juan de Prado o las peregrinaciones de un "passeur de frontiers"', in: Contreras, García García en Pulido, *Familia*, p. 237-268.

132 Abraham Vaz, son of Judiqua Henriques de St Lucar (GAA PA 334, nr. 24, p. 14, 4 Nisan 5421 [1661]: 'Abraham Vas, fillo de Judiqua Enriques de St. Lucar'), was blijkbaar een student bij het weeshuis (zie over dit weeshuis mijn dissertatie, hoofdstuk IV). Hij werd van de ban ontheven in 1661 (Kaplan, 'Social Functions', p. 133, 154) en gedwongen weg te gaan om nooit meer terug te keren naar de gemeenschap en de synagoge. Een halfjaar later vertrok hij naar Italië, samen met enkele van zijn broers (GAA PA 334, nr. 174, p. 514, Rosh Hodesh Tamus 5422 [1662]). Zijn moeder bleef achter in Amsterdam, in gezelschap van haar dochter/zijn zusje en later ook van dat van de kleinkinderen. Zij bleven afhankelijk van liefdadigheid (ibid, nr. 217, p. 524, 5445 [1685]: 50 pond matzemeel werd gegeven aan Judiqua Henriques de St. Lucar, haar dochter en kleinkinderen). De moeder en haar gezin ontvingen bedeling vanaf 1651, met een onderbreking van Rosh Hodesh Sivan 5417 [1657] en Rosh Hodesh Ab 5418 [1658] (ibid, nr. 173, p. 189, Rosh Hodesh Elul 5411 [1651]; ibid, nr. 174, p. 223, Rosh Hodesh Sivan 5417 [1657]; ibid, p. 279, Rosh Hodesh Ab 5418 [1658]; ibid, nr. 216, 4 Tammuz 5430 [1670]: om haar dochter Judiqua uit te huwelijken, kreeg zij 18:18 gulden; ibid, nr. 20, p. 177^r, Nisan 5454 [1694]).

133 Wegens overspel werd in 1646 de ban uitgesproken over Samuel Marques (Kaplan, 'Social Functions', p. 136, 154). Wij weten erg weinig over hem, behalve het feit dat hij wat turf kreeg na de intrekking van de ban in 1647, voor de periode 1648-1650. Daarna werden matzemeel, turf en bedeling vanwege Purim, genoteerd op naam van zijn vrouw en kinderen ('mulher de Samuel Marques'), wat erop kan duiden, dat Samuel afwezig was. Of werd hij door de gemeente genegeerd (GAA PA 334, nr. 173, p. 20, 71, 114, 122, 158, 164, 167, 211, 214 en 259, jaren 5408-5413 [1647-1653]; ibid, nr. 174, p. 31, 86, jaren 5414-5415 [1654-1655])?

'De Portugeese Iode Synagoge', met links de Rapeburgerstraat en rechts de Deventer Houtmarkt, 1693. (ets, kunstenaar onbekend, Gemeentearchief Amsterdam)

Conclusie

Paupers in de Portugees-joodse gemeenschap van vroegmodern Amsterdam kwamen voor in alle soorten en maten. Sommigen waren geheel of gedeeltelijk voor hun inkomen afhankelijk van de Portugees-joodse gemeente en gedroegen zich als keurige onderdanen. Anderen waren agitators of hielden er andere meningen op na, terwijl de Portugees-joodse gemeente nog steeds enig gezag over hen uitoefende. Het was mogelijk, dat op hun steun werd gekort. Ze konden een boete ontvangen, geëxcommuniceerd worden en de stad uitgezet.

Tenslotte waren er de delinquente Sefardim, die een leven leidden ver buiten bereik van de Portugees-joodse gemeente en die vooral betrokken waren bij vermogensdelicten. De Portugees-joodse gemeente gaf er de voorkeur aan deze groep op afstand te houden. Een dergelijk beleid was een bekend fenomeen onder vele andere joodse gemeentes van die periode

en werd bepaald door bezorgdheid om hun eigen eer en reputatie te schaden.¹³⁴ Exclusieve solidariteit met joden van de Spaanse en Portugees-joodse natie, de *nação*, als in acht genomen door Portugese gemeenschap van die tijd, manifesteerde zich in zorg voor familie-leden van mensen, die in de ban waren gedaan, het land waren uitgezet of gevangen genomen. De gemeenschap deed er alles aan hen voor de Portugees-joodse gemeente, het jodendom en een leven van eer en waardigheid te behouden.

Verzet van armen is zo oud als Portugese gemeente in vroegmodern Amsterdam. Dat kwam in versterkte vorm naar voren in de achttiende eeuw, toen armoede enorm in omvang was toegenomen. In die tijd werd de gemeente meer geconfronteerd met gewelddadig gedrag. Zij moest in die periode vaker met excommunicatie dreigen om verzet in de kiem te smoren. De Portugese gemeente riep in toenemende mate de hulp in van het stedelijke gezag om te interveniëren en de ongewenste elementen gevangen te nemen of uit te zetten. Blijkbaar was de Portugese gemeente steeds minder in staat zelf rust en orde te creëren. Toch slaagden de leiders van de Portugees-joodse gemeente erin haar gemeenschap bij elkaar te houden, een exodus van haar leden te voorkomen, afwijkend gedrag te corrigeren en criminaliteit te beperken.

Het verhaal van Sefardische armen ten tijde van de Republiek is niet ten volle verteld vanuit de archieven van de Portugees-joodse gemeente. Deze verschaffen slechts beperkte informatie over delinquente Sefardim. Zich bewust van het belang om over dit onderwerp niet al te veel uit te wijden, noteerde de Portugese gemeente slechts in bedekte termen zaken, die haar positie in gevaar konden brengen, of vertrouwde deze affaires nimmer toe aan het papier.

Buiten het gezichtsveld van de Portugees-joodse gemeente, vooral in het Rechterlijk Archief, echter realiseren we ons, dat er ook een kleine kern van onbemiddelde Sefardim bestond, die onafhankelijk van ieder instituut zich zeer thuis voelde in het criminele circuit, er ruim contact mee onderhield en zich er in wist te handhaven.

Sefardische of Ashkenazische joden pleegden, zoals gezegd, vooral vermogensdelicten. Als ieder andere inwoner van de Republiek eindigden ook criminele Sefardim in de gevangenis, in het werkhuis, op het schavot of werden ze voor vele jaren of permanent verbannen.¹³⁵

Zelfs zonder band met de religie onderhielden deze Sefardim contact met andere Portugese joden op een sociaal en beroepsmatig niveau. De toenadering tot Ashkenazim was

¹³⁴ Dit is niet een uniek fenomeen, kenmerkend voor de Amsterdams Portugese gemeente alleen. In feite sloten vele gevestigde joodse gemeentes in vroegmodern Europa hun deur voor de armen en voor hen, die hun gezag dreigden te ondermijnen: voor literatuur, zie boven noot 4.

¹³⁵ '14 dagen op water en brood' (GAA RA 5061, nr. 319, p. 213, 1671, 12 januari : Abram Marcado); 'twee jaren de stad ontzegd' (ibid, nr. 321, p. 13, 1671, 18 juli : Francisco d'Acosta); 'jaer tuchthuis en een jaar gebannen' (ibid, p. 91^v, 1672, 25 mei: Jacob Asoubie); 'binnen dort noch eens gevangen geweest te sijn en aldaer te pronk gestaan te hebben ... twee jaar Rasphuis en vier jaar verbannen' (ibid, nr. 317, p. 265^r, 265^v, en 275, 1682, p. 9, 13 en 27 januari: David Moreno); 'dertig jare in 't tugthuis en dertig jaren gebannen uit Holland en West-Friesland' (ibid, nr. 372, p. 234, 1715, 13 november: Jacob Moreno); voor de straffen van Isack Lopes de Luna, zie boven noot 43. Voor de rechtbank werden joden niet anders behandeld of veroordeeld: Faber, *Strafrechtspleging*, p. 249-250; Egmond, 'Crime in Context', p. 76 en noot 4; P. Spierenburg, *Judicial violence in the Dutch Republic. Corporal punishment, executions and torture in Amsterdam, 1650-1750*. Amsterdam 1978.

minder frequent.¹³⁶ Sefardim werkten wel veel samen met niet-joden en onderhielden soms persoonlijke relaties met hen, wat duidt op een hoge mate van acculturatie.¹³⁷

Armoede moet deze Sefardim naar de marges van de samenleving hebben gedrongen. Met misdaad was grotere winst te behalen dan via de combinatie van werk en armenzorg. Iedere vorm van supervisie en controle door de Portugees-joodse gemeenschap was geëlimineerd. Net als de meeste Sefardim, afhankelijk van armenzorg, bestond deze groep vooral uit geschoolde arbeiders, met name in de zeventiende eeuw. De Sefardim in de marges van de Republiek waren in de achttiende eeuw vaker ongeschoold. Dit duidt op een neerwaartse spiraal in de beroepsmobiliteit, wat overeenkomt met de situatie onder Sefardim, die wel deel uitmaakten van de Portugees-joodse gemeente in die periode.

Als onder niet-joden, was Sefardische en Ashkenazische misdaad ten tijde van de Republiek vooral een mannenzaak. Joodse vrouwen waren veel minder actief in criminaliteit, al leefden er meer Ashkenazische dan Sefardische vrouwen in de marges van de samenleving. Sefardische vrouwen kwamen uit een meer besloten Iberische cultuur en waren minder geneigd in de buitenwereld te opereren.

Anders dan niet-joodse delinquenten handelden Sefardim eerder in de grote steden dan op het platteland. Hun activiteiten beperkten zich niet tot de grenzen van de Republiek: ze waren internationaal actief, vooral op de route van Noord-Europa naar Zuid-Europa, in het Westen naar Engeland en in het Oosten naar Hamburg. Dit patroon omvat begaande paden van handel en andere routes van communicatie en migratie van de Sefardische Diaspora.

De criminele Sefardim, slechts losjes geassocieerd met de *Kahal* of helemaal niet, veranderden vaak hun religieuze identiteit of hadden geen enkele religieuze affiliatie, meestal om pragmatische redenen.¹³⁸ In dit opzicht verschilden Sefardim bepaald van Ashkenazim, die zich nog wel sterk als joden identificeerden, maar niet altijd met een band tot het georganiseerd gemeenschapsleven.

Net als vele Ashkenazim, voegden deze Sefardim zich goed naar anderen in de marges van de Republiek. Zij wilden niet weten van berispingen van de gevestigde Portugees-joodse gemeente of van enig ander georganiseerd religieus genootschap. Hun joodse identiteit

136 Zie hoofdstuk VII van mijn dissertatie met betrekking tot het dagelijks leven; en de artikelen van Yosef Kaplan over de betrekkingen tussen de Ashkenazim en de Portugese joden, bijvoorbeeld Y. Kaplan, 'Relations between Spanish and Portuguese Jews and Ashkenazim in 17th century Amsterdam', in: S. Almog et al. (red.), *Transition and Change in Modern Jewish History: Essays presented in honor of Shmuel Ettinger*, Jerusalem 1987, p. 389 – 412 en Kaplan, 'The Portuguese Community in 17th-Century Amsterdam and the Ashkenazi World', in: J. Michman (red.), *Dutch Jewish History 2* (1989), p. 23-45.

137 Zie voor de beschrijving van Portugese joden als de eerste moderne joden: Y. H. Yerushalmi, *From Spanish Court to Italian Ghetto. Isaac Cardoso. A Study in Seventeenth-Century Marranism and Jewish Apologetics* (New York-London 1971), hoofdstuk j.; zie verder Y. Kaplan, 'The Portuguese Community of Amsterdam in the Seventeenth Century. Between Tradition and Change', in: A. Haim, *Society and Community* (Jerusalem 1991), p. 141-171; Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans*, vooral hoofdstuk 6.

138 Zie over dit onderwerp ook D. Graizbord, 'A historical contextualization of Sephardi apostates en self-styled missionaries of the seventeenth century', in: *Jewish History* 19 (2005), p. 287-313. Ook onder Ashkenazim zou overgang naar het christendom vaak bepaald zijn door opportunistische overwegingen: zie bijvoorbeeld het geval van Anna Margareta Bon alias Roosje Gabriël Wolf, die als jodin eerst katholiek werd, maar die, hoogzwanger, 'alleen gewinshalven' terug zou zijn gekeerd naar het jodendom, waarbij zij van joden geld zou hebben ontvangen in deze moeilijke fase van haar leven (Gemeente-archief Den Haag, BNR, nr. 110, p. 15, 1781, 16 december).

was niet een principe-zaak. Toch kon acculturatie aan de samenleving van de Republiek deze Sefardim niet volledig losmaken van hun economische en sociale banden met hun mede-Sefardim, met wie zij vaak samenkwamen en gemeenschappelijke banden en culturele waarden deelden. Professioneel vertoonden zij gelijkenis met de minder bemiddelde laag uit de *Kahal*. Bovendien waren zij, als het Sefardisch establishment, zeer mobiel, internationaal georiënteerd en gebruikten zij de routes van de Sefardische Diaspora voor migratie, reizen en handel. De Portugees-joodse gemeente, op haar beurt, was niet in staat of bereid om deze groep binnen haar gelederen op te nemen. Haar solidariteit met leden van de *nação* was niet onbeperkt en niet zonder vooroordeel. De *Kahal* was op haar hoede en beschermde haar rechten in Amsterdam en daarbuiten, met een allure van grandeur en aristocratie.

Het is onwenselijk om Portugese joden in de marges van de Republiek, vanwege hun geringe omvang, buiten beschouwing te laten of af te doen als een afwijking van de norm. Beter is het hen te typeren als nog een variant op de identiteit van de Hollandse Sefardim in de vroegmoderne periode. De wereld, die zij vertegenwoordigden, geeft een extra dimensie aan het vaak veelbewogen leven van Sefardim ten tijde van de Republiek.

Bijlage

Totaal aantal Sefardim in Amsterdam en Ashkenazim in Amsterdam; de numerieke verhouding tot elkaar en het procentueel aandeel van joden op de Amsterdamse bevolking ¹³⁹

Jaar	Sefardim in Amsterdam	Ashkenazim in Amsterdam	Relatie Sefardim-Ashkenazim	Procentueel aandeel joden tot de Amsterdamse bevolking
1650	2,593	1000	2,5:1	1,4
1675	3,348	1830	1,8:1	2,0
1700	4,806	3200	1,5:1	3,0
1725/35	6,020	9000	1:1,5	6,0
1750	5,848	14000	1:2,4	8,5
1795	5,538	14797	1:2,7	10,5

Verklarende woordenlijst

Esnoga: Portugese synagoge

herem: ban

Kahal: joodse gemeente. Hier wordt specifiek de Portugees-joodse gemeente van Amsterdam aangeduid

parnas/parnasim: bestuurder(s) van een joodse gemeente

Pesach: joods Paasfeest

Purim: Lotenfeest

¹³⁹ Bronnen: Levie Bernfeld, *The Chosen Poor*, hoofdstuk III, tabel 9; Israel, 'The Republic', p. 100.

AANTEKENINGEN VAN DE RAADSHEER WILLEM DUIRKANT BIJ EEN ZITTING VAN DE HOGE RAAD VAN HOLLAND, ZEELAND EN WEST-FRIESLAND OP 5 MAART 1726

Het is bekend dat niet alleen Cornelis van Bijnkershoek en Johan van Bleiswijk in de eerste helft van de achttiende eeuw aantekeningen van processen voor de Hoge Raad maakten.¹ Op een schutblad van zijn *Observationes* schrijft Van Bijnkershoek bij het overlijden van Willem Duirkant² op 1 juli 1740, dat een knecht naar diens huis werd gestuurd om een boekje met copieën van resoluties van de Hoge Raad en nog andere aantekeningen over een lopend proces op te halen, zodat het niet in handen van onbevoegden kon vallen.³ Dit gevaar bestond, omdat de intestaat-erfgenamen van Duirkant niet wisten of zij de erfenis zouden aanvaarden.⁴ We moeten aannemen dat dit gebeurd is en boekje en aantekeningen vernietigd werden. Door een toeval is echter één optekening van Willem Duirkant bewaard gebleven. In de resolutieboeken van het jaar 1728 zit midden in de zaak van 23 september 1728 een katern (4 bladzijden) met een andere zaak en wel een die op 1 maart 1726 en daarna werd behandeld. Het toont aan dat de resoluties eerst op katernen werden geschreven en vervolgens tot boeken gebonden.⁵ Duirkants aantekeningen moeten zo per ongeluk tussen de papieren van de griffier zijn gekomen en later in een ander jaar zijn meegebonden of, wat waarschijnlijker is, de substituut-griffier heeft aan Duirkant gevraagd of hij zijn aantekeningen kon gebruiken (ook bij Pauw gebruikte de griffier diens aantekeningen)⁶ en is deze kwijtgeraakt. De substituut-griffier moest protocolleren aangezien op 2 januari 1726 de griffier, Mr. Joan van der Haer, overleden was. Op 31 mei 1726 volgde de substituut-griffier, ook een Van der Haer, hem op. Dat zou kunnen verklaren waarom in het resolutieboek het verslag van de zaak op 5 maart 1726 onvolledig is. Later zijn ze met de resoluties van een later jaar meegebonden.

¹ E.M. Meijers, A.S. de Blécourt en H.D.J. Bodenstein, *Cornelii van Bijnkershoek Observationes Tumultuariæ*, I 1704-1714 (Harlemi [1923-]1926); dezelfde, met T.J. Dorhout Mees, F.J. de Jong, B.M. Telders, II 1714-1724 (Harlemi 1934); E.M. Meijers, A.S. de Blécourt, F.J. de Jong, K.N. Korteweg, G.J. ter Kuile, W.S. van Spengler, B.M. Telders, III 1724-1735 (Harlemi 1946); E.M. Meijers, H.F.W.D. Fischer, M.S. van Oosten, IV 1735-1743 (Harlemi 1962) – hierna geciteerd als: OT. De *Observationes* van Johan van Bleiswijk zijn niet uitgegeven; ze bevinden zich in NA Eerste Afdeling, Collectie Bisdom, inv. nr. 145.

² De naam wordt verschillend gespeld, maar dit is de schrijfwijze die Duirkant zelf aanhield, zowel bij zijn immatriculatie in Utrecht als in de verschillende notariële acten in Den Haag.

³ C. van Bijnkershoek, *Observationes Tumultuariæ* Deel IV, p. 311.

⁴ Uit Not. Archief Den Haag, 3147, 11, blijkt, dat er later een curator over de boedel was aangesteld.

⁵ Daarop wijst ook de vouw midden in de bladzijden van het katern.

⁶ Zie H.W. van Soest, 'Hoe vervaardigde raadshere Willem Pauw zijn *Observationes tumultuariæ novæ*?', in: Satura Roberto Feenstra, edd. J.A. Ankum, J.E. Spruit, F.B.J. Wubbe (Fribourg 1985), p. 593, 595. Het is opmerkelijk en stelt ons voor de vraag, of, als de andere raadsheren ook aantekeningen maakten, de griffier ook deze gebruikte; en of de griffier zelf niet aantekeningen maakte.

Willem Duirkant werd in 1664 te 's-Gravenhage geboren.⁷ Zijn vader, Theodorus Duurcant, was wellicht de boekhandelaar Dirk Duurcant of Duyrkant (1636-1677), die een boekwinkel op het Binnenhof had.⁸ Zijn broer, Mr. Nicolaas Duurcant, was gehuwd met, zoals gesuggereerd is, de natuurlijke dochter van de niet onbesproken Pieter Carel de Bills, die in Tholen de zetbaas voor Willem Adriaan van Nassau-Odijk, de beruchte vertegenwoordiger in Zeeland van stadhouder Willem III, was. We mogen aannemen dat Nicolaas door protectie van De Bills in 1695 tot 1698 burgemeester van Tholen werd en in de periode 1699-1721 baljuw van Tholen.⁹ Nicolaas voerde een hardhandig bewind.¹⁰ Na zijn dood in 1721 werd Willem voogd van zijn minderjarige kinderen.¹¹ Willem Duirkant, die in 1716 IJsselstein woonde, werd in 1716 in Utrecht geïmmatriculeerd en promoveerde daar vervolgens op 30 maart 1716 op de dissertatie *Ad selectas quasdam de legibus materias* met de aantekening A, wat betekende dat de promotie goed was.¹² Het is niet bekend wat hij in IJsselstein, dat tot de Nassause Domeinen behoorde, deed. Wellicht nam hij daar een ambt waar, dat door de Domeinraad aan iemand anders was opgedragen. Uiteraard werden zulke ambten en vervangingen alleen aan oranjegezinden vergeven en dat past bij zijn orangistische connecties. Een dergelijke vertegenwoordiging zou ook de juridische kennis kunnen verklaren, waarover hij later bleek te beschikken.¹³ Is hij op zijn 52ste werkelijk nog gaan studeren? Heeft hij zelf de dissertatie geschreven? Zeker is dat de promotie een noodzakelijke formaliteit was opdat hij in Tholen, waar zijn broer en De Bills macht hadden, ambten waarvoor een juridische titel vereist was uit kon gaan oefenen. Aangezien hij onmiddellijk daarna naar Tholen ging is het waarschijnlijk dat hij met dit doel de meesterstitel ging halen. Voor de dagelijkse praktijk

7 Met dank aan de heer A. Romeijn te Giessen voor zijn vriendelijke terbeschikkingstelling van deze en navolgende gegevens over Willem Duirkant die te zijner tijd in zijn tweede deel over de regering van Tholen (de periode na 1702) zullen verschijnen. Willem, ged. als Wilhelmus te 's-Gravenhage op 6 aug. 1664, had twee broers, Nicolaas en Dorcas, ged. 's-Gravenhage in mei 1673.

8 Zie *Biographical Lexicon to the Letters of Descartes* (igitur-archive.library.uu.nl/ph/2005-0309-013011/biolexicon.pdf), p. 265. Theodorus was gehuwd met Catharina Halling van Oosten. Onbemiddeld was de familie niet, zie A. Romeijn, hierboven. De sociale plaats van Duirkant zal in de door L. van Poelgeest, 'De raadsheren van de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland in de achttiende eeuw', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 103 (1988), p. 23-24, gehanteerde definitie die van de vierde laag (lagere middenstand), heel wellicht die van de derde laag (hogere middenstand) zijn geweest.

9 Zie A. Romeijn, *De stadsregering van Tholen (1577-1702)* (s.l. 2001), p. 183-184 (ook: *Not. Archief Den Haag*, 551, 657). Daarmee zette voor de Haagse tak van de familie een periode van maatschappelijke opgang in. De Bills werd beschuldigd van een goddeloze levenswandel. Waar Nicolaas gestudeerd heeft is niet bekend.

10 Romeijn, *Stadsregering*, p. 105-109.

11 *Not. Archief Den Haag*, 2685, 287 (5 mei 1734).

12 Willem Duirkant, uit 'Isulstadium-Bat.', IJsselstein, in 1716 in Utrecht geïmmatriculeerd; daar op 30 maart 1716 gepromoveerd. In de *Alba studiosorum* en *promotorum* van Leiden, Frankener, Groningen, Harderwijk en Deventer komt hij niet voor (de Willem Duirkant uit Dordrecht is een ander). Van het *Athenaeum* te Amsterdam zijn geen lijsten van studenten vóór 1795.

13 In de *Naamindex* van de Nassause Domeinraad (waaronder IJsselstein viel; NA 01.08.11.01) komt hij niet voor. Zo'n vertegenwoordiging zien we bijvoorbeeld bij de schoonzoon van de vroegere president van de Hoge Raad Huibert Rosenboom, Adriaan van Schuylenburch, gehuwd met diens dochter Bregitta Catharina. Adriaan was gedurende 1693-1731 Heemraad, Griffier van de Lenen, Rentmeester van de Domeinen en van de geestelijke goederen te IJsselstein en sedert 1698 Commandeur of Heffer van de Commanderijgoederen te Buren (zie Nassause Domeinraad, NA 01.08.11). Adriaan liet zich als Rentmeester vertegenwoordigen door Johan de Marchand. Zo'n functie zou ook Duirkant hebben kunnen vervullen.

werd de studie, zo Van Poelgeest, niet zo hoog aangeslagen: men kon dat beter in de praktijk zelve, bijvoorbeeld de advocatuur, leren.¹⁴ Als Duirkant niet al praktijkervaring had opgedaan, deed hij dat alsnog. In 1716 werd hij poorter van Tholen, in 1718 lid van de Commissie voor Kleine Zaken aldaar, in 1719, 1720, 1722 en 1723 was hij schepen en in 1720-1724 raad van Tholen.¹⁵ Eenmaal in de stedelijke elite geraakt, moet Duirkant zijn positie hebben willen bestendigen en versterken door een huwelijk met een lid van de zittende regentenfamilies van Tholen. In oktober 1722 huwde hij de 24-jarige Françoise Cornelia van Wallenburg, dochter van Cornelis van Wallenburg, baljuw en schepen van Tholen,¹⁶ en zuster van Cornelis van Wallenburg, konvooi- en licentmeester en schepen van Bergen op Zoom.¹⁷ Hij werd in 1724 in de Hoge Raad benoemd op voordracht van de stad Tholen,¹⁸ ter vervulling van de plaats opgevalen doordat Van Bijkershoek tot president was benoemd, en ving zijn ambt op 11 oktober 1724 aan, 60 jaar oud. Zo was hij, evenals bijvoorbeeld Van Bijkershoek voor en Pauw na hem, een homo novus die dank zij een Zeeuwse voordracht tot het hoogste rechtscollege van de Republiek kon doordringen.¹⁹ Of hij evenals Van Bijkershoek en later Pauw een geldsom aan de stad had moeten betalen is niet bekend. Normaal zouden we dat mogen verwachten maar misschien hielp ook hier de familiebetrekking.²⁰ Duirkants huwelijk bleek niet gelukkig te zijn, wat gezien het leeftijdsverschil niet verbazingwekkend is. De 'differentiën' tussen de echtelieden konden niet worden bijgelegd en uiteindelijk tekenden ze op 25 april 1733 de acte van scheiding van tafel en bed.²¹ Het belette niet dat Duirkant in 1734 rentmeester van de Nieuwe Kerk was, een functie die hij ambiëerde om zijn inkomsten aan te vullen.²² Op 15 april 1737 maakte Maria Langevelt, 'dienstmaegt ten huise' van Duirkant en 'sieckelijck van lichaeme gaende en staende', haar testament: zij stelde tot enige erfgenaam Willem Duirkant in.²³ Haar vermogen bestond volgens het testament uit 4000 gul-

14 Van Poelgeest, p. 25.

15 Gegevens welwillend verstrekt door de heer Romeijn, zie boven. Van Bijkershoek noemt hem 'senator' in 1724: zie C. van Bijkershoek, *Observationes tumultuariæ*, Schutbladen Tom. I, v.

16 Not. Archief Den Haag, 2685, 191. Françoise was te Tholen gedoopt op 12 oktober 1698 en overleed in maart 1757. Na de dood van Cornelis verwierpen op 11 en 19 sept. 1731 Duirkant en zijn vrouw diens boedel: gegevens, verstrekt door de heer A. Romeijn (zie boven).

17 Not. Archief Den Haag, 2685, 215.

18 Zie Van Poelgeest, p. 29-31 voor de Zeeuwse benoemingspraktijk.

19 Zie Van Poelgeest, p. 33.

20 Van Bijkershoek betaalde in 1704 21.000, Pauw in 1742 28.000, Van Hemert in 1763 6.000 gulden aan de stad Tholen, terwijl in 1763 Tholense regenten maar 600 gulden hoefden te betalen. Daar Duirkant schepen en raad was en met een Tholense regentendochter getrouwd, is het waarschijnlijk dat hij een geringe som of misschien niets hoefde te betalen. Het waren dan de buitenstaanders die veel moesten betalen.

21 Not. Archief Den Haag, 2685, 239. Kennelijk ging Françoise daarna terug naar Tholen: op 12 nov. 1735 kocht zij een huis aldaar, dat ze in 1741 weer verkocht: gegevens verstrekt door de heer A. Romeijn, zie boven. Wellicht hingen aan- en verkoop samen met de scheiding resp. overlijden van Duirkant, van wie zij eerst alimentatie kreeg maar na diens dood zeker niets, noch van hem erfde.

22 Not. Archief Den Haag, 2685, 299. Duirkants inkomen werd door deze functie met 600 gulden per jaar verhoogd, iets wat Duirkant vanwege zijn scheidingsprocedure naar zijn zeggen nodig had: zie voor deze kwestie, waarbij Duirkant twee jaar moest wachten, Van Poelgeest (noot 8), p. 45.

23 Not. Archief Den Haag, 2685, 371. Wanneer ze overleed is onbekend: op 18 febr. 1750 wordt een Maria Langevelt, oud 60 jaren, begraven, op 6 mei 1750 een Maria Langevelt, oud 70 jaren; beiden pro deo.

verboonen en goeueren all nae regten
 aldou gedaen en gepasseert binnen s'Gravenhage
 voort ter presentie van Mont^{re} Hendrich de
 Bruijn, en Willem de Tonge all getuigen
 hier toe versocht.

J. C. Duirkant zed. van Wollenburg
 J. C. Duirkant
 J. C. Duirkant
 H. C. Bruijn

De handtekeningen van Duirkant, zijn vrouw en zijn zwager onder de acte van scheiding van tafel en bed (noot 21).

den in baar geld, wat nogal veel voor een dienstmaagd was. Bovendien: waarom stelde zij Duirkant als erfgenaam in? Omdat hij het haar had geschonken? Men vraagt zich af wat hun relatie was, en waardoor Duirkants (latere) financiële problemen nu ontstaan waren. Wellicht niet alleen door de eventuele koopsom aan Tholen en de scheiding. Willem Duirkant overleed op 1 juli 1740. Bij zijn dood wilden zijn abintestaat-erfgenamen zijn nalatenschap alleen onder voorrecht van boedelbeschrijving aanvaarden. De notaris bij wie hij eerder zijn actes had laten verlijden, Jacob Spruijt, werd tot curator over de boedel aangesteld.²⁴ Hoe het verder met zijn familie ging is onbekend. Was Mejuffrouw Duurcant, die in Den Haag een Franse kostschool hield en in 1766 een legaat van enkele meubelen kreeg, familie?²⁵

Duirkant volgde laat zijn juridische studie, althans promoveerde op gevorderde leeftijd en kwam zeer vermoedelijk door protectie in de Hoge Raad, wat niet onbegrijpelijk tot de gedachte kan leiden dat hij dan wel een matig raadsheer zal zijn geweest. Uit enkele van zijn vota in de resolutieboeken, ook vergeleken met de eventueel daarmee corresponde-

²⁴ Aangesteld op 28 juli 1740 (Observationes Tumultuariae, Deel IV, p. 311; Not. Archief Den Haag, 3147, 11, dd. 22 febr. 1742; zie ook Van Poelgeest (noot 8), p. 39.

²⁵ Not. Archief Den Haag, 4020, 1482.

rende observationes van Van Bijckershoek, blijkt echter niet dat dit het geval was.²⁶ Op 29 juni 1736 (OT 2964) noteert de griffier bij Duirkant, aan de beurt voor zijn advies of votum na uitvoerige en geleerde betogen van Van der Hoop, Van Hees en Van Bleiswijk over de aard van het legaat in kwestie: 'Ik verklaar confuus te zijn door de subtile raisonnemen-ten van de voorgaande H.H.' en Duirkant beredeneert daarop kort dat het een legatum ge-neris moet zijn. Hier zagen echter meerdere raadsheren niet wat Van Bijckershoek zag, namelijk dat deze vraag er in casu niet meer toe deed.²⁷ Uit Duirkants opmerking, onge-twijfeld ironisch bedoeld, blijkt dat hij zich niet van zijn stuk liet brengen. Zijn vota schitte-ren niet door geëtaleerde boekenkennis, maar dat hoeft niet direct een bezwaar te zijn. In het algemeen was hij, zo lijkt het, juridisch redelijk onderlegd.²⁸

Dat het Duirkant was die deze tekst schreef volgt uit het einde van de tekst, waar hij de vota der raadsleden noteert en dan na Van Bleiswijk zichzelf vóór de president aanduidt met 'Ik'. De vota werden naar anciënniteit uitgebracht en het enige raadslid dat toentertijd na Van Bleiswijk kwam was Willem Duirkant.

De zaak gaat over een schuldbrief inzake een geldlening, op 26 juli 1709 te Batavia gete-kend, die overdraagbaar was. Korte tijd daarvoor was er een acte te Batavia verleden waarin deze lening al was vastgelegd, maar nu met de toevoeging dat ze niet terugbetaald hoefte te worden als het schip waarop de schuldenaar voer verging of genomen werd, en op 2 augustus 1709 gaf de schuldeiser een renversaal af, waarin hij bevestigde dat in die gevallen niet terugbetaald hoefde te worden. Maar toen het schip naar Suratte voer werd het door Franse schepen ingenomen.²⁹ Degeen aan wie de schuldbrief was overgedragen vorderde het be-drag, de schuldenaren beriepen zich op het renversaal dat de schuldeiser natuurlijk weer niet erkende. De vraag was toen, of beide tezamen genomen mochten worden en zo ja, of het beroep erop geoorloofd was. Het laatste werd ontkend omdat het de schuld van de ene schuldenaar was dat het schip genomen werd. Van Bijckershoek voegde er nog aan toe dat

26 Bij het doornemen van de jaren 1725 en 1730, met daarnaast de Observationes, bleek niet dat Duirkant steeds bij de raadsheren was, die een volgens Van Bijckershoek onkundig standpunt innamen. Soms nam Duirkant een ander standpunt in, maar dat deden dan meer raadsheren, soms nam hij hetzelfde standpunt als Van Bijckershoek in, en dikwijls hoorde hij bij een meerderheid, die zich vaak met een 'idem' bij de rapporteur aansloot. Op 13 december 1724, in de bekende zaak van de 138 pelangs (OT 2098) hoort hij bij de vijf raadsheren (incl. Van Bijckershoek) die terecht geen traditio aannemen. Op 15 december 1724 (OT 2100) is hij niet bij de twee 'foute' raadsheren. Maar op 21 december 1724 (OT 2102) ontzegden hij en De Roovere volgens Van Bijckershoek op foute gronden de eis. OT 2563 (21 jan. 1730) nam hij een onnozel standpunt in, maar na het advies van Van Bijckershoek veranderde hij, met Keetlaer en De Roovere, van mening en volgde Van Bijckershoek. Overigens zien we hier in het RB aangekend, dat raadsheren anders stemden dan adviseerden, zodat het lijkt, dat de griffier niet de vota maar de adviezen noteerde (zo ook OT 2570, 4 maart 1730). Wellicht was dit inderdaad de praktijk en noteerde de griffier alleen afwijkende vota als daardoor de stemming anders uitviel? Dit zou onderzocht moeten worden.

27 De bewuste actiën hadden niet over kunnen gaan omdat de legataris nog minderjarig was. Overigens is het hier de vraag of de griffier niet de vota maar de adviezen heeft genoteerd, omdat volgens Van Bijckershoek meerdere raadsheren alsnog zijn visie overnamen.

28 Ofschoon soms lieden die in de loop van hun bestuurlijke carrière enig tijd in een gerecht moesten zitten zich in moeilijke gevallen door een betaalde jurist van advies lieten dienen, lijkt dit bij Duirkant niet goed voorstelbaar, daar hij in tegenstelling tot die personen bij voortdurende moeilijke rechtszaken moest beslissen en bovendien op zijn beurt moest rapporteren. Hij kan in zijn Tholense periode (1716-1724) bovendien genoeg ervaring hebben opgedaan en zo nodig hebben bijgeleerd. Zie ook noot 14.

29 De Spaanse Successieoorlog (1702-1713) woedde en Frankrijk streed tegen o.a. de Republiek.

bodemerijen hoe dan ook in Indië verboden waren, wat in dit geval juist was omdat dan, zoals hier, particuliere handel werd gedreven, wat employés van de VOC verboden was. Daarmee was ook het beroep op de bodemerij van de baan. Natuurlijk werd er toch particulier handel gedreven en we zien er hier een voorbeeld van: een schipper en een onderkoopman wilden met koopwaar in Suratte winst maken, of in Suratte kopen en dan in Batavia weer verkopen.³⁰ De splitsing van hun overeenkomst in twee acten moest de geldlening vastleggen zonder dat het doel ervan voor derden duidelijk werd.

Voor de casus beschikken we al over de observationes van Van Bijnkershoek³¹ en Van Bleiswijk,³² maar dat zijn in min of meerdere mate geacheveerde samenvattingen. Van Pauw zijn diens aantekeningen over een zaak en de beraadslaging hierover in de raad behouden, overigens zonder dat de argumenten der partijen uitvoerig worden weergegeven; maar Pauws bedoeling was ook, de observationes van zijn schoonvader voort te zetten.³³ Met deze aantekeningen van Duirkant beschikken we daarentegen over de werknootities van een doorsnee raadsheer, die laat benoemd was en het vak waarschijnlijk in de praktijk had geleerd. Ze laten zien hoe zo'n persoon te werk ging. Zorgvuldig is de gang der zaken genoteerd, zorgvuldig de argumenten der partijen in de verschillende stadia van het proces, getrokken uit de gewoonlijk niet bewaarde processtukken,³⁴ en de visie van de rapporteur weergegeven.³⁵ Dit en het feit dat hij resoluties liet kopiëren laten zien dat hij een consciëntieus rechter was.

30 Overall in het gebied van de VOC dreven haar employés sluikhandel, maar de clandestiene handelsroute tussen de handelsposten in India en Java was erg groot.

31 OT 2245.

32 Johan van Bleiswijk, *Observationes tumultuariarum*, dec. 64: Jacob Salm imp in Relief d'appel contra Rogir Bernard ged.e. Van Bodemerije ubi culpa magistri navis periit. Magister navis pecunia credita fuit restituendo in alia regione ea lege si salva carina ibi apputeretur, sin solus, pecunia credita pervenit. Navis ab hostis capta fuit sed culpa et socordia magistri, magister condemnatus fuit ad restituendam sortem cum usuris (quae solummodo petebantur) trientibus a lite mota. Ita Curia Provincialis pronuntiaverat 18 Jan. 1723 et Senatus Supremus approbavit 5 Martii 1726, pronunt. 13 April. 1726. V. I. penult. Cod. de nautico foenore. Christinaeus Vol. 3 decis. 47 num. 5 et 6. Verwee in zijn aantekeninge op Bodemerije ad S. I.

33 Zie noot 6.

34 Uit de toevoeging, dat het om de argumenten voor het Hof van Holland naar voren gebracht gaat kunnen we afleiden dat Duirkant uit de overgelegde processtukken putte. Ook de vermelding van producties wijst daarop. Kennelijk werd in de pleidooien niets nieuws naar voren gebracht.

35 Daarmee kunnen ook enkele opmerkingen in M.C. Le Bailly, C. M.O. Verhas, *Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland (1582-1795)* aangevuld of gecorrigeerd worden. Daar vindt men op p. 83, sub 11.5, dat men tevergeefs naar de individuele adviezen of vota der raadsheren zoekt. Dat is onjuist, want ze staan gewoonlijk, zij het in het kort, in de resolutieboeken (zie overigens voor de vraag, of nu adviezen of vota in de resolutiebeken genoteerd zijn, noot 26 hiervoor). Voor wat de preciese gang in de Hoge Raad inzake het rapport aangaat (p. 72, sub 8.g) wordt nu naar Duirkants aantekeningen verwezen. Op p. 86 ontbreekt een verwijzing naar het bovengenoemde artikel van Van Soest. Er zijn nog meer manco's in dit boekje. De auteurs hebben nagelaten bij de onderdelen naar de artikelen van de Instructie van 1582 en latere aanvullingen hierop en wijzigingen hiervan te verwijzen, wat echter de verwijzingen ernaar in de *Observationes* duidelijker had gemaakt (het is duidelijk dat de auteurs niet met de *Observationes* vertrouwd zijn). Ook is de beschrijving, zoals hier, niet precies genoeg. De revisie wordt alleen op p. 20 genoemd maar had ook apart behandeld moeten worden (bij Hoger Beroep). Er ontbreekt een register. De literatuurlijst is curieus en overigens onvolledig. Op p. 85 wordt gesuggereerd als waren de *Decisiën* van Ockers en de *Observationes* reeds in de zeventiende resp. achttiende eeuw gepubliceerd, terwijl een vermelding van bv. de *Hollandse Consultatiën* ontbreekt. Sinds wanneer bestaan er licentiaatsverhandelingen aan de Universiteit van Amsterdam (p. 87 bovenaan)? De auteurs hebben helaas als voorbeeld van een procedure slechts een proces uit 1583-1585 genomen, terwijl de Hoge Raad tot 1795 fungeerde. Een later proces (uit het begin van de achttiende eeuw) met een revisie was nuttig geweest om ook de latere periode te representeren. Het is te hopen dat de redactie van de serie de gelegenheid van een tweede druk zal aangrijpen om een verbeterde versie te laten verschijnen.

Hierna volgt de tekst zoals in het resolutieboek van de Hoge Raad van het jaar 1728 gevonden. Uit de aantekeningen aan het begin volgt, dat op vrijdag 1 maart Visser, die rapporteur was, zijn rapport gaf. Vervolgens vond op zaterdag het pleidooi plaats. Op maandag was er gelegenheid om de processtukken te lezen, waarna op dinsdag 5 maart 1728 de beraadslaging en stemming plaatshad. De afkortingen in de tekst zijn ten behoeve van de leesbaarheid zoveel als mogelijk opgelost, enkele verklaringen waar nuttig bijgevoegd.

Maert 1728 vijftien naep. maandag.
 zaterdag pleidooi.
 maandag in de zaak gelezen
 dinsdag alle voren.
 naep. zoget
 J.

Jacob Salundronende tot Aufsee dan inijft in
 velijf d' appel.
 Contra Rogier Bernard ged^e

veget. plaent voor R. D.
 dat de d' m'ist en Boekart ^{10. 16. 1709} yder in ~~de~~ onder r'unciatie van dat benefice
 van duobus vel pluribus vris dabandi bij acte obligatorij g'effeert voor den
 not. Gerni. K'eneedaal onsehere getuynged tot Batavia op 6 July 1709
 daerdoor behant sed' d'ag (te Jan) aaw'k'ont en de (Fried of de wethigen) Souder of
 J'andor. een somme van 4400 Rykts, a' testig heert yder sp'arigstend' ter sake van
 de d' m'ist geleend, en aangev'erd gelden, behoudend d' m'ist en Jan Boekart daer by
 heb' beha'ft de p'ain aan den ged^e of by actie of onre' behoudend ter ce'fer aan
 waerom d' m'ist r'isic'eren.
 Dat d' m'ist in plaent vande voren te se' te voldoen de ged^e by maent om
 rekt te r'isic'eren heeft g'ing'oeert voor R. D.
 eysch
 dat d' m'ist g'onde werden g'ondenwaert aaw' den ged^e of bed'laggen
 en te r'isic'ieren en de voren 4400 Rykts a' 60 fl' per jaar (met d' m'ist r'isic'eren) te
 d' m'ist plaent voor R. D.
 Dat d' m'ist by de se' by en op 4 se' by de k'eevit in den jaer 1709 b'ouff'el eenen
 Jan Boekart doe der tyt onder hoopman van O. G. op g'ien se' by waerom d' m'ist
 met de se' by van Batavia via Curath's Berokken te samen behoudend Jan
 gen van Wouter de Fried burger en hoopman tot Batavia se' here somme
 van se'.

Begin van het eerste blad van Duirkants aantekeningen.

1 Maert 1726 Visser rapp. namiddag ¹		Jacob Salm wonende tot Amsterdam impetrant in
Saturdag pleijdooij		relief d'appel
Maendag in dese saek gelesen	x	
dinsdag als voren ²		contra Rogier Bernard gedaagde
rapport 30 gulden		

de gedaagde poseert voor Rade Provinciaal
 D dat den impetrant en Boekart op 26 Julij 1709 ijder in solidum onder renunciatie van het beneficie van duobus vel pluribus reis debendi bij acte obligatoir gepasseerd voor den notaris Corn. Venendael en sekere getuijgen tot Batavia op 6 Julij 1709 hadden bekend schuldig te sijn aan Wouter de Fries of de wettigen houder of toonder een somme van 4480 Rijksdaalders à sestig stuivers ijder spruijtende ter sake van ##### deugdelyke en geleende en aangetelde gelden, hebbende den impetrant en Jan Boekart daer bij ook beloofd die penningen aan den gedaagde of sijn actie of ordre hebbende ter eerster aanmaeninge te restituëren.

eijsch

Dat den impetrant in plaets van de voorzeide somme te voldoen de gedaagde bij mandement om actie te instituëren heeft gedagvaert voor Rade Provinciaal.

heeft actie geïnstituëert eijsch

Dat de impetrant soude werden gecondemneert aan den gedaagde op overleggen en restituëren de voorzeide 4480 Rijksdaalders à 60 stuivers ijder met d'interessen a lite mota.

d'impetrant poseert voor Rade Provinciaal

Dat d'impetrant sijnde schipper op 't schip de Kievit in den jare 1709 benefens eenen Jan Boekart doe der tijt onderkoopman van Oostindische Compagnie op gemeld schip, en ## staende ##³ met 't selve schip van Batavia na Suratte te vertrekken te samen hebben ontfangen van Wouter de Fries burger en koopman tot Batavia sekere somme van penningen.

Dat den impetrant en de voornoemde Boekart vervolgens op 6 Julij 1709zijn gecompareert voor den notaris Venendael en getuijgen tot Batavia en aldaer hebben gepasseert de acte bij eijsch gemelt ter somme van 4480 Rijksdaalders.

Dat de impetrant en Boekart daer bij hebben beloofd de voornoemde 4480 Rijksdaalders wederom te sullen restitueren aan de gedaagde in Suratte onderkoopman aldaer op desselfs eerste aanmaninge, dog dat de voorzeide penningen door de voornoemde de Fries aan den impetrant en Boekart geschoeten niet anders zijn gegeven dan onder die conditie, dat den impetrant en Boekart niet souden gehouden zijn deselve te restitueren aan de voornoemde de Fries of de gedaagde bij aldien 't voorzeide schip de Kievit quam te blijven of genomen te werden.

Dat de voornoemde de Fries op 2 augustus 1709 heeft getekent en aan den impetrant heeft overgegeven een acte of renversael, waer bij hij verklaert heeft dat de voorzeide obligatie bij ##### verlies of verongelukken van de bodem van voorzeid

1 Dit was op een vrijdag.

2 Op deze dag, 5 maart 1726, werd de resolutie genomen: zo het resolutieboek, Van Bijkershoek en Van Bleiswijk.

3 van doorgehaald.

schip nul en van geener waerde soude zijn, en haer als dan bevrijden van alle namaning of pretensie derselve

Dat den impetrant en Boekart met het voorzeide schip van Batavia na Suratte wesende vertrokken het selve schip door de franse is ver#####⁵overt en hij impetrant tot port Louis⁶ daer mede is opgebracht geworden.

en dat daerom niet gehouden zijnde antwoordende contrarie conclusie.

Replicque

dat des impetrants gedrag soodanig is geweest dat de conditie waer op de voorzeide acte obligatoir soude wesen gepasseert aan de gedaagde niet soude kunnen obsteren door dien den impetrant op 't schip de Kievit als schipper hebbende gevaren sig in zijn voorzeide qualiteijt soo slegt heeft gedragen en soo geringe of liever geen defensie gedaen ten tijdevan 't nemen van 't voorzeide schip door de franse op de reijse van Batavia na Suratte; behalven dat het voorzeide schip seer met/2

F.7 30 Maert 1711 met particuliere goederen was overlaeden; en dat den impetrant daer over bij de vergadering van Seventienen van Oostindische Compagnie is verklaert inhabil om oijt of oijt in eenig emploij te komen dienen met verbeurte van al des impetrants gagie.

gepersisteert

Duplicque

Dat de natuur van d'obligatie als is de dese in questie in haer selfs heeft en vervat die conditie, ###⁸ mits dat het schip waer op soodanige persoonen die dergelijke penningen ontfangen en daer van #####⁹ obligatien passeren sijn bescheijden, behouden reijssen doet, en ter plaetse werwaerts het gedestineert is arriveert. en dat deselve conditie omtrent de 4480 Rijksdaalders en d'obligatie daer van gemaakt 't geen doorgaens niet geschiet, als geschiedende diergelijke geldleeningen ter goeder trouw en op de gewoone en bekende conditien in scriptis sijn vervat.

Dat die van Oostindische Compagnie den impetrant wel hebben te laste gelegd als of hij tegens de fransen geen behoorlijke defensie soude hebben gedaen, maer dat het selve onwaer zijnde noijt heeft kunnen bewesen worden.

dat de gedaagde sig van die ###¹⁰ valse allegatie in een andere saek tot amsterdam mede heeft bedient, dog aldaer van de hand gewesen

dat het ook is een volslagen onwaerheijt als hebbende den impetrant van drie franse schepen omcingelt, geattacqueert, en sonder hoop van uijtkomst, eger sig in sijn schip soo lang gedefendeert als mogelijk of doenlijk was, en van een braef man kon werden gerequireert.

Dat de gedaagde ook met eenen Daniel Hurgronje, die in de voorzeide gelden mede geinteresseert scheinjt te zijn geweest, haer intrest 't geen zij onder den impetrant hadden selfs nadat het gerugt van 't nemen van 't voorzeide schip op Suratte

4 obli doorgehaald.

5 trokken doorgehaald.

6 Waarschijnlijk Port Louis op Mauritius.

7 De letters F en hierna E slaan waarschijnlijk op de door partijen overgelegde producties.

8 dat doorgehaald.

9 penn ontfang doorgehaald.

10 alle doorgehaald.

was verspreijt voor een gedeelte hebben laten assureren, en door den assuradeur een Jood op Suratte genaemt Phebos daer van ook zijn betaelt, gelijk de gedaagde de voornoemde Hurgronje en d'assuradeur het selve wel aan anderen hebben bekent, en dat de gedaagde en de voornoemde Hurgronje wel hebben bekent dat zij wel wisten dat sij van den impetrant niets te pretenderen hadde, omdat voorzeide schip en alsoo niet behouden gearriveert was, maer dat sij den impetrant egter in holland soudent ###¹¹ vervolgen, terwijl dat daer haer obligatie en papieren wel valide en goed soude zijn.

geen provisie verklaert te vallen

Sententie ten principale van 't hof in Januari 1723

Condemneert den impetrant aan de gedaagde op te leggen en te restitueren 4480 Rijksdaalders à 60 stuivers ijder volgens d'obligatie met d'intresse à 4 per cent a lite mota, en condemneert den impetrant in de kosten

Appel HR

ordinair voldingen

questie of bodemerij is, affirmo 10 vide E. alle bodemerijen in Indien zijn soo. de conditie van behouden reijs is er tacite in. Item? 10 et 20 al was er het product E niet.¹³

Visser

questie of gehouden is tot restitutie van 4480 Rijksdaalders affirmo vide D. d'obligatie word niet ontkent. Sed qaeritur of op bodemerij is gegeven vide renversael 2 augustus 1709. 't schip is genomen ergo vervalt uw actie.

Christin:dec:vol:3 ad lib:4

tit 34:decis:48.¹²

ten tweede 't is uw schult dat 't schip genomen is.

1 d'obligatie in sig selfs is geen bodemerij, dog 't renversael van 2 augustus brengt het mede en 't gebruik in Indien is dat het geld als bodemerij werd geconsidereert omdat verboden is.

de Fries is bevoegt geweest om dat renversael te geven. 't blijkt niet dat die De Fries een mandataris is geweest, ###¹³ maer als voor sijn eijge sake.

de gedaagde had geen regt voor dat d'obligatie hadde.

is op bodemerij gegeven volgens mijn gedagten.

2 of van d'obligatie ontheven is door 't nemen van 't schip.

't is door uw toedoen. 3 Codicis nautico faenore [=CJ 4,33,3] en moet tot laste van den debiteur komen. Jure romano blijkt dat de casualiteijten komen tot laste van den crediteur ten ware dat het quam door de schuld van den debiteur. dicta lege Codicis 3 nautico faenore. bij onse regten is het niet gedefinieert. als verwerd in § bodemerije. als 't buijten de schuld van den debiteur is.

of er nu culpa is.

de stuurman heeft geraden te schieten, dog te vergeefs.

zijt lacks geweest.

¹¹ vervol doorgehaald.

¹² Paulus Christinaeus, Practicarum quaestionum rerumque in supremis Belgarum curiis actarum et observatarum decisiones, Antwerpen 1626-1636 (6 Vol.)

¹³ als doorgehaald.

overgegeven sonder scheepsraad't schip is verladen geweest.

verladen met particulier goed, vide resolutie van Oostindische Compag nie ook niet bewesen daer zijn verklaeringen tegen.

doe er geschoten was is geweken, daer na wedergekomen: hebben geweten dat een vijands schip was. de stuurman wil de laag geven: den impetrant allegeert ordre van Oostindische Compagnie sonder scheepsraad te houden.

dese conduite en versuijm niet excusabel. 't volk is geïnstrueerd geweest om te vegten. produceert sijn ordre van Oostindische Compagnie niet. 't schip is maer van 32 stukken en minder manschap geweest als die van den impetrant dat schip dorst hem niet aandoen voor dat d'andere twee gekomen waren.

heeft aanleiding tot 't nemen van 't schip gegeven, en is daerom in culpa.

afgegeven sonder krijgsraad is wel waar, maer doe was er geen uijtkomst schoon maer een man ligt gequest was, en daer ontrent¹⁴ is niet in culpa.

den impetrant nog geobligeert d'obligatie van 4480 Rijksdaalders

objectie gij hebt laten versekeren Rijksdaalders daer is wel geassureert maer niet op dese obligatie, is buijten den impetrant en was wat anders als van den assura-deur aangesproken wierd.

niet beswaert etc.

Schaep. 't renversael is een explicatie van d'obligatie.

was bestendig tegen dat schip. 't belet van voortgang is een attaque. idem.

Keetlaer. idem.

Rovere. idem. gereserveert mijn opinie nopens d'interesse.

Hoop. of 't schip genomen is zoude hebben, onseker, daer moest ijets gedaen worden, doet alles sonder scheepsraad. idem.

Hees. idem.

Bleijswijk. idem

Ik. idem

Praeses. bodemerijen zijn ook verboden, want voor dat geld werden koopman-schappen gekogt, had 't geld aan land kunnen laten, en 't schip verzeijlen. 't geval in 3. Codicis. was seker, hier onseker of winnen soude. dog moest dat getenteert hebben.

idem.

(S)PIONNEN VAN DE VORST?

DE FISCALEN VAN DE GROTE RAAD IN DE TWEDE HELFT VAN DE
ACHTTIENDE EEUW

Sinds de vijftiende eeuw is elke provinciale justitieraad in de Nederlanden voorzien van een instelling die als eerste taak het verdedigen van de vorstelijke belangen heeft: het officie-fiscaal. Van bij zijn ontstaan wordt duidelijk dat deze instelling opgevat is als een instrument in de handen van de centrale overheid, als een middel om controle uit te oefenen, zowel politiek als gerechtelijk, niet alleen op de burgers, maar ook op de lokale overheden. De procureur-generaal en de advocaat-fiscaal – samen het officie-fiscaal – kunnen dan ook terecht worden beschouwd als *l'oeil et le bras* van een (geografisch) vaak ver verwijderd regeeringsapparaat.

Literatuur in verband met het officie-fiscaal in het algemeen is eerder beperkt. Op het einde van de negentiende eeuw zijn er twee studies verschenen, van de hand van P. Alexandre en L. Tierenteyn, die een globaal overzicht geven van deze instelling bij de verschillende justitieraden.¹ Gedurende de hele twintigste eeuw worden deze twee werken als referentiepunt beschouwd en als gezaghebbende bron geciteerd. Andere studies zijn zeldzaam en doorgaans erg beperkt. Dat het onderzoek naar het functioneren van procureur-generaal en advocaat-fiscaal bij de provinciale justitieraden in de Zuidelijke Nederlanden nog maar in zijn kinderschoenen staat, hoeft dan ook nauwelijks betoog.²

Ook op het internationale vlak is er nog maar weinig onderzoek verricht naar het 'openbaar ministerie' van het Ancien Régime. In de Noordelijke Nederlanden zijn er slechts en-

1 P. Alexandre, *Histoire des origines, des développements et du rôle des officiers fiscaux près les conseils de justice dans les anciens Pays-Bas depuis le XVe siècle jusqu'à la fin du XVIIIe siècle* (Mémoires couronnés et autres mémoires publiés par l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. Collection in-8. 45, 4). Brussel 1891. L. Tierenteyn, *Histoire des origines, des développements et du rôle des officiers fiscaux près les conseils de justice dans les anciens Pays-Bas depuis le XVe siècle jusqu'à la fin du XVIIIe siècle* (Mémoires couronnés et autres mémoires publiés par l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-arts de Belgique. Collection in-8. 45, 5). Brussel 1891.

2 De voornaamste studies in dit verband zijn: C. Douxchamps-Lefevre, *Les procureurs généraux du conseil de Namur sous le régime autrichien : leur action en matière politique : contribution à l'histoire des institutions et à l'histoire sociale du Namurois au XVIIIe siècle* (UCL. Recueil de travaux d'histoire et de philologie. Serie 4. 12). Leuven 1961; J. Baerten, 'Over het behoud van de interne structuur der archieffonds. De papieren van het officie-fiscaal van Brabant', in: *Archief- en bibliotheekwezen in België* 17 (1971) p. 14-25; A.J.M. Kerckhoffs-De Heij, *De Grote Raad en zijn functionarissen, 1477-1531* (2 dln). Amsterdam 1980; P.P.J.L. van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V (1515-1555): een publiekrechtelijk onderzoek naar centralisatiestreven in de XVII Provincie* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut 15). Nijmegen 1990; J. Monballyu, 'De Raad van Vlaanderen en de hervorming van het strafrecht (1756-1787)', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 54 (1996) p. 47-77; M.-S. Dupont-Bouchat en M.-P. Page-Steffens, 'L'activité pénale du conseil provincial de Namur au XVIIIe siècle', in: M.-S. Dupont-Bouchat en X. Rousseaux (eds.), *Crimes, pouvoirs et sociétés (1400-1800) : anciens Pays-Bas et principauté de Liège* (Standen en landen 104; Kortrijk-Heule 2001), p. 273-316.

kele studies verschenen die zich specifiek op deze problematiek richten: een eerste – intussen al gedateerd – werk van Van Heijnsbergen waarin hij de geschiedkundige ontwikkeling van het openbaar ministerie onderzoekt³ en een tweede – meer recente – bijdrage van Van Rhee die de vraag naar de rol van het openbaar ministerie bij burgerlijke zaken in een historisch perspectief plaatst. Meer concreet probeert hij na te gaan of de rol van het openbaar ministerie vergeleken kan worden met die van de huidige *amicus curiae* in de Verenigde Staten.⁴ Het werk van Broers over het strafrecht in Staats-Brabant in de zeventiende en achttiende eeuw is in dit verband eveneens het vermelden waard.⁵ In zijn bespreking van de verschillende soorten misdrijven die door de Haagse Raad van Brabant in deze periode vervolgd werden, komt de rol van het officie-fiscaal onvermijdelijk ter sprake. Daarnaast bestaan er ook nog een aantal studies waarin het officie-fiscaal zijdelings – als onderdeel van een groter geheel – behandeld wordt.⁶

In Frankrijk is in het laatste decennium wel belangrijk onderzoek verricht naar de provinciale parlementen en de werking van hun openbaar ministerie. In *Les parlements de province* hebben Poumarède en Thomas een reeks bijdragen gebundeld waarin onder andere de strafrechtelijke bevoegdheden van verschillende provinciale justitieshoven in het Frankrijk van het Ancien Régime worden besproken.⁷ Carbasse heeft in het verzamelwerk *Histoire du parquet*⁸ het recente onderzoek naar het openbaar ministerie in Frankrijk bijeengebracht.⁹

De lijst van werken in verband met de geschiedenis van de Grote Raad van Mechelen is veel uitgebreider. Zeker de laatste decennia is – onder meer naar aanleiding van de 500ste verjaardag van de oprichting van de Raad – heel wat onderzoek verricht.¹⁰ Hierbij ligt ech-

3 P. van Heijnsbergen, 'Het Openbaar Ministerie in zijn geschiedkundige ontwikkeling', in: K.S. van Heijnsbergen (ed.), *Verspreide opstellen [van P. van Heijnsbergen]* (Amsterdam 1929), p. 266-292.

4 C.H. van Rhee, 'Het openbaar ministerie in historisch perspectief. Amicus curiae of niet?', in: P. van Orshoven en M. Storme (eds.), *Amice curiae, Quo vadis? Het openbaar ministerie in privaatrechtelijke, administratieve en sociale zaken* (Brussel 2002), p. 1-17.

5 E.J.M.F.C. Broers, *Van plakkaat tot praktijk. Strafrecht in Staats-Brabant in de zeventiende en de achttiende eeuw*. Nijmegen 2003.

6 Bijv. D.P. de Vries en P. Nieuwland (eds.), *500 jaar Hof van Friesland. Bijdragen aan het herdenkingsymposium, gehouden te Leeuwarden 24 september 1999*. Hilversum 2000; E.J.M.F.C. Broers en B.C.M. Jacobs, *Staatse Raad van Brabant (Procesgidsen 1)*. Hilversum 2000; E.J.M.F.C. Broers, *Beledigingszaken voor de Staatse Raad van Brabant, 1586-1795* (Brabantse rechtshistorische reeks, dl. 9). Assen 1996.

7 J. Poumarede en J. Thomas (eds.), *Les parlements de province: pouvoir, justice et société du XVe siècle au XVIIIe siècle*. Toulouse 1996.

8 J.-M. Carbasse, *Histoire du parquet (Droit et justice)*. Parijs 2000.

9 Ook Carbasse stelt vast dat er nog maar beperkt onderzoek naar het openbaar ministerie is verricht: 'Et pourtant, bien qu'essentielle, cette institution du ministère public apparaît comme une parente pauvre de l'historiographie institutionnelle. Si la recherche qui a abouti à la publication de cet ouvrage a été entreprise, si son projet a rencontré un accueil favorable auprès du Conseil scientifique de la mission de recherche "Droit et Justice", c'est justement en raison de ce constat: l'absence à peu près totale d'études approfondies portant sur le parquet lui-même, son organisation, ses missions, son fonctionnement, ses rapports avec l'institution judiciaire globale et, au-delà, avec le pouvoir politique.' Carbasse, *Histoire du parquet*, p. 8.

10 M.G.M. Snep, *Bibliografie van de Grote Raad van de Nederlanden te Mechelen*, in: J.M.I. Koster-van Dijk en A. Wijffels, *Miscellanea Forensia Historica* (Amsterdam 1988), p. 389-398; J. van Rompaey, *De Grote Raad van de Hertogen van Bourgondië en het Parlement van Mechelen* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren 73). Brussel 1973; Werkgroep Grote Raad van Mechelen, *Miscellanea Consilii Magni ter gelegenheid van twintig jaar werkgroep Grote Raad van Mechelen* (Verzamelen en bewerken van de jurisprudentie van de Grote Raad, N.R. 4).

ter vooral de nadruk op de eerste eeuwen, terwijl de achttiende eeuw veeleer stiefmoederlijk behandeld is. Vaak wordt hierover weinig meer gezegd dan dat de macht en de invloed van het hof sterk afgenomen zijn.

In dit artikel wil ik aandacht besteden aan het ‘vervolgingsbeleid’ van de Grote Raad in deze laatste eeuw van zijn bestaan en de rol die het officie-fiscaal daarin speelt. Bij wijze van inleiding geef ik eerst een globaal beeld van de betekenis van het officie-fiscaal in het algemeen en bij de Grote Raad van Mechelen in het bijzonder. In het daaropvolgende onderdeel worden de misdrijven die voor de Grote Raad vervolgd zijn tussen 1767 en 1788¹¹ in detail geanalyseerd. Ten slotte besteed ik in een laatste paragraaf aandacht aan de relatie tussen de procureur-generaal en zijn collega advocaat-fiscaal.

1. Het officie-fiscaal: een algemeen historisch overzicht

De bakermat van het officie-fiscaal moet gezocht worden in het Frankrijk van de late veertiende, vroege vijftiende eeuw. Deze instelling was een instrument in de handen van de Franse koningen in hun streven naar centralisatie. De Bourgondische hertogen hebben zich laten inspireren door dit Franse voorbeeld. Ten gevolge van de vereniging van de ‘landen van herwaarts over’ was het nodig dat de vorst in elk van zijn vorstendommen over een permanente vertegenwoordiger beschikte. Bovendien was de oprichting van een officie-fiscaal in elk gewest ook de uitgelezen manier om controle uit te oefenen op de plaatselijke gerechtsofficieren, die – vaak aangesteld door plaatselijke machthebbers – eerder lokale belangen verdedigden die niet altijd strookten met die van het centrale gezag. Deze ‘spionnen van de vorst’ werden de procureur-generaal en advocaat-fiscaal: twee ambtenaren die loyaal zouden waken over de belangen van de vorst en in wie hij een absoluut vertrouwen kon stellen. Ze moesten ervoor zorgen dat de rechten en de domeinen van de vorst gevrijwaard bleven. Tegelijkertijd oefenden ze controle uit op de hele rechterlijke administratie.¹²

De Raad van Vlaanderen was de eerste justitieraad waaraan een officie-fiscaal werd toegevoegd. Reeds in 1398 was er sprake van een procureur-generaal en een substituut. In 1407 kregen zij versterking van een advocaat-fiscaal.¹³ In navolging van het Vlaamse voor-

Amsterdam 1980; A. Wijffels, ‘Grote Raad voor de Nederlanden te Mechelen’, in: E. Aerts e.a. (eds.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)* (Brussel 1994), p. 448-461; *Consilium magnum, 1473-1973: herdenking van de 500e verjaardag van de oprichting van het Parlement en Grote Raad van Mechelen*. Brussel 1977.

¹¹ Deze chronologische afbakening komt min of meer overeen met de ambtstermijn van procureur-generaal Henri Chrétien Diu (1767-1794). Ik heb de cesuur echter op 1788 gelegd omdat de laatste vijf jaren van de ambtstermijn van Diu wegens het revolutionaire klimaat niet meer als representatief te beschouwen zijn voor het optreden van de fiscalen in de achttiende eeuw. Anderzijds speelt ook een meer pragmatisch argument mee: het aantal politieke processen dat in de nasleep van de troebelen – onder meer naar aanleiding van de oprichting van het seminarie-generaal – vanaf 1788 voor de Grote Raad gebracht worden, is gewoon te groot om in deze studie te integreren.

¹² P. Alexandre, *Histoire des origines*, p. 44-48.

¹³ J. Buntinx, *De Raad van Vlaanderen (1386-1795) en zijn archief* (Standen en Landen 1; Leuven 1950), p. 59.

beeld werd ook bij andere provinciale justitieraden een officie-fiscaal geïnstalleerd: het Hof van Holland kreeg een procureur-generaal in 1432,¹⁴ de Raad van Luxemburg in 1461¹⁵ en de Raad van Brabant in 1482¹⁶. Aangezien het officie-fiscaal een duidelijke uiting was van de centralisatiedrang van de vorst, mag het geen verrassing heten dat de oprichting ervan in de erg particularistisch ingestelde Nederlandse gewesten niet op gejuich werd onthaald. De bevolking beschouwde de fiscalen als controleurs en ook de justitieraden waren niet altijd ingenomen met deze ‘spionnen van de vorst’.

Over het algemeen wordt aangenomen dat de positie van de fiscalen naar het einde van het Ancien Régime steeds sterker werd en dat hun bevoegdheden toenamen. Dat blijkt onder meer uit allerlei ordonnances waarmee de opeenvolgende vorsten gepoogd hebben om het officie-fiscaal alsmaar meer macht in handen te geven.¹⁷ Na de troebelen op het einde van de zestiende eeuw herstelden de Aartshertogen met het edict van 19 juli 1603 de fiscalen in hun functies en legden hun takenpakket vast. Dit edict gaf de fiscalen – naast de taken die ze reeds in de zestiende eeuw hadden – *de facto* alle bevoegdheden die voorheen door de gouverneurs van de verschillende provincies waren uitgeoefend.¹⁸ Vanaf het Oostenrijkse regime werden de fiscalen echte politieke agenten van de centrale regering: *l’œil et le bras du gouvernement*.¹⁹ De hervormingen van Jozef II luidden het begin van het einde in voor de macht van het officie-fiscaal.²⁰ Ondanks pogingen tot herstel van de oude rechtsorde door zowel de leiders van de Brabantse Omwenteling als door de Oostenrijkse keizers Leopold II en Frans II verdween het officie-fiscaal definitief, samen met het hele rechtssysteem van het Ancien Régime, ten gevolge van de incorporatie van de Zuidelijke Nederlanden in de Franse revolutionaire staat.

De samenstelling van het officie-fiscaal verschilde van gewest tot gewest: in Namen was er enkel een procureur-generaal, terwijl Henegouwen slechts over een advocaat-fiscaal beschikte. Het officie-fiscaal van de Raad van Vlaanderen was samengesteld uit drie magistraten: een procureur-generaal, een advocaat-fiscaal en een substituut procureur-generaal. De bevoegdheid van deze fiscalen werd slechts vaag omschreven: het verdedigen van de rechten, de autoriteit, de domeinen en de jurisdictie van de vorst. Hoe deze taken onderling moesten worden verdeeld, is zo mogelijk nog slechter gedefinieerd. Deze onduidelijke afbakening leidde wel eens tot bevoegdheidsconflicten. In theorie was de procureur-generaal bevoegd voor het inleiden van de zaken en het verrichten van voorafgaande onder-

14 M.-C. le Bailly, *Recht voor de Raad. Rechtspraak voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de 15de eeuw* (Leiden 2001), p. 329.

15 Tierenteyn, *Histoire des origines*, p. 34.

16 A. Gaillard, *Le conseil de Brabant : histoire, organisation, procédure* (Archives générales du royaume et archives de l’Etat dans les provinces, Studia 5-7 ; Brussel 1898-1902), p. 327.

17 Tierenteyn, *Histoire des origines*, p. 49-61.

18 V. Brants, *Règne d’Albert et Isabelle : 1597-1621* (Recueil des ordonnances des Pays-Bas ; Brussel 1909-1912), p. 217-219.

19 Tierenteyn, *Histoire des origines*, p. 81.

20 Jozef II schafte alle afzonderlijke officies-fiscaal af. De Soevereine Raad had slechts één enkele ‘officier fiscal général des Pays-Bas’ in Brussel. Zie : Gaillard, *Le conseil de Brabant : histoire, organisation, procédure*, p. 329.

zoeken. De advocaat-fiscaal was verantwoordelijk voor het opstellen van rekest en pleitstukken in het kader van het voorbereiden en verdedigen van fiscale zaken. Over de verhouding tussen beide fiscalen bestaan er verschillende visies. Volgens Goswinus-Arnoldus de Wijnants, raadsheer van de Raad van Brabant, is de procureur-generaal *la femme* en de advocaat-fiscaal *le mari* en is de eerste bijgevolg ondergeschikt aan de laatste.²¹ Vanhemelryck daarentegen is van mening dat beide fiscalen gelijkwaardig zijn en dat enige hiërarchie volledig afwezig is.²² Een aantal justitieraden hadden daarnaast ook nog permanent een substituut procureur-generaal in dienst die de procureur-generaal moest bijstaan en vervangen in geval van afwezigheid. In praktijk was zijn invloed sterk afhankelijk van zijn directe overste: sommige procureurs-generaal delegeerden heel wat taken naar hun substituut, anderen negeerden hem volkomen.

De benoeming van de fiscalen kwam toe aan de vorst. Dat lijkt logisch vermits zij de directe vertegenwoordigers en verdedigers van diens belangen bij de justitieraden waren. Ook particulieren mochten immers zelf hun procureur en advocaat aanstellen. Toch was de keuzevrijheid van de vorst niet onbeperkt en moest hij zich aan bepaalde voorwaarden houden, vaak gestipuleerd in de privileges van de verschillende provincies. In Brabant bijvoorbeeld moest een fiscaal in het eigen gewest geboren zijn.²³ De fiscalen mochten ook niet verwant zijn met andere leden van de Raad. Belangrijk was vooral dat de justitieraden na verloop van tijd het privilege verwierven om een lijst met drie kandidaten op te stellen waaruit de vorst verplicht werd er één te kiezen. De kandidaat-fiscaal moest houder zijn van een diploma van licentiaat of doctor in één of in beide rechten. Bovendien werd hij ook verplicht om een grondige kennis te bezitten van de ordonnanties en van het gewoonterecht. Indien al deze voorwaarden vervuld waren en de kandidaat effectief werd aangesteld, dan diende hij nog een som geld te betalen om het ambt werkelijk te verkrijgen. Door het voortdurende gebrek aan voldoende financiële middelen was de venaliteit van ambten in de Nederlanden een heel gewone praktijk, ook al was het kopen en verkopen van functies officieel verboden.²⁴ Dat deze handelswijze wel eens negatieve gevolgen had voor de kwaliteit, spreekt voor zich. Getalenteerde, maar minder gefortuneerde personen konden op die manier immers geen hoge functie binnen de administratie uitoefenen. Voor het ambt van gewoon raadsheer bij de Raad van Brabant moest men al gauw 15 000 gulden neertellen. Na hun aanstelling waren de fiscalen echter quasi-onafzetbaar: enkel als ze het echt te bont maakten, kon de vorst hen ontslaan.²⁵

21 E. Put, 'Raad van Brabant', in: R. van Uytven (ed.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (Algemeen rijksarchief en rijksarchief in de provinciën, Studia 82, 2 dln; Brussel 2000), p. 153: '[...] raadsheer de Wijnants: "L'avocat fiscal est comme le mari et le procureur général comme la femme".'

22 F. Vanhemelryck, *Geschiedenis van de instellingen van de Nieuwe Tijd* (Cursus, Katholieke Universiteit Leuven, dept. Geschiedenis, 2001-2002), p. 92.

In 3.2 wordt nagegaan in welke mate deze theorieën overeenstemmen met de praktijk.

23 Gaillard, *Le conseil de Brabant : histoire, organisation, procédure*, p. 111.

24 Zie A. Vandenbulcke, *Le pouvoir et l'argent sous l'Ancien Régime: la vénalité des offices dans les conseils collatéraux des Pays-Bas espagnols (seconde moitié du 17ième siècle)* (Standen en Landen 94). Kortrijk 1992.

25 Alexandre, *Histoire des origines*, p. 31-38.

De ordonnantie van Karel V voor de Raad van Vlaanderen van 9 mei 1522 beschrijft de belangrijkste functie van de fiscalen als volgt: *les fiscaux garderont, soutiendront, défendront nos droitz, domaine, juridiction, haulteur et autorité.*²⁶ Ondanks zijn vaagheid maakt deze omschrijving onmiddellijk duidelijk dat het bewaren en verdedigen van de rechten van de vorst tot de belangrijkste taken van de fiscalen gerekend werd, niet alleen bij de Raad van Vlaanderen, maar ook bij de andere justitieraden. De fiscalen hadden de plicht om nauwkeurig toe te zien op de uitvoering van wetten en ordonnanties. Signaleerden ze overtredingen, dan was het zaak die zo snel mogelijk te bestraffen. In opdracht van de overheid moest het officie-fiscaal ook nagaan of kerkelijke verordeningen – met uitzondering van de louter dogmatische bullen – niet in strijd waren met de gewoonten en de wetten van het land. Belangrijker dan de controle over de Kerk was het toezicht dat procureur-generaal en advocaat-fiscaal uitoefenden op ambtenaren en magistraten. Daarbij controleerden ze zowel de ambtenaren van de kleinere steden en heerlijkheden die binnen hun ressort vielen als de leden van de eigen justitieraad – raadsheren, maar vooral deurwaarders, advocaten, procureurs en griffiers. Ten slotte hadden de fiscalen ook een aantal bevoegdheden op het domein van de censuur: in theorie moesten ze regelmatig drukkerijen en uitgeverijen een onverwacht bezoek brengen. In praktijk echter lieten ze censuuraangelegenheden grotendeels over aan de katholieke Kerk en beperkten ze zich tot het goedkeuren van de lijsten die door de kerkelijke overheid waren opgesteld.

Daarnaast speelden de fiscalen ook een belangrijke rol in strafzaken. Oorspronkelijk konden de fiscalen slechts handelen na een klacht van het slachtoffer of één van zijn naasten verwanten. De talrijke misbruiken die hieruit voortvloeiden, leidden tot de vorming van een gemengd systeem waarbij de fiscalen zowel ambtshalve als op klacht konden handelen. Pas in de loop van de zestiende eeuw, met de toename van het vorstelijk gezag, werd de vervolging van misdrijven een exclusieve bevoegdheid van het openbaar ministerie.²⁷

In eerste aanleg kon het officie-fiscaal van de Grote Raad enkel die misdrijven vervolgen die tot de zogenaamde ‘voorbehouden gevallen’ behoren. Hieronder verstond men alle zaken waarvan de lagere schepenbanken en leenhoven geen kennis mochten nemen en die van oudsher voor de vorst of zijn rechtbank moesten worden gebracht. Hoewel de voorbehouden gevallen nooit precies omschreven zijn, moeten misdrijven zoals majesteitsschennis, inbreuken op de vorstelijke *sauvegarde* en misdrijven gepleegd door vorstelijke ambtenaren daartoe zeker gerekend worden.²⁸

26 J.-P.-A. Lameere, Ch. Laurent, en H. Simon, *Règne de Charles-Quint 1506-1555* (Recueil des ordonnances des Pays-Bas v. 2; Brussel 1893-1922), p. 198.

27 Tierenteyn, *Histoire des origines*, p. 199-200.

28 Vanhemelryck, *Geschiedenis van de instellingen van de Nieuwe Tijd*, p. 98-99.

2. Het officie-fiscaal van de Grote Raad van Mechelen

De Grote Raad van Mechelen is geen gewone provinciale justitieraad zoals de Raad van Brabant of de Raad van Vlaanderen. Opgericht als overkoepelende rechtbank door Filips de Schone in 1504 had deze instelling in oorsprong een zeer ruime bevoegdheid. In eerste aanleg was de Grote Raad bevoegd voor het ‘Land van Mechelen’, waartoe onder meer Putte, Heist-op-den-Berg en Bonheiden behoorden. In de overige Nederlandse vorstendommen fungeerde de Grote Raad als beroepsinstantie tegen vonnissen van de provinciale justitieraden. In de loop van drie eeuwen werd het ressort van de rechtbank echter gevoelig ingekrompen: op het einde van de achttiende eeuw kon bij de Grote Raad enkel nog beroep aangekend worden tegen vonnissen uit Vlaanderen, Namen en de heerlijkheid Mechelen.

Het officie-fiscaal van de Grote Raad van Mechelen is – wanneer we de minder belangrijke substituut buiten beschouwing laten – een tweehoofdige instelling, bestaande uit een procureur-generaal en een advocaat-fiscaal. De algemene procedureordonnantie van 1559 bepaalt dat de benoeming van de advocaat-fiscaal en de procureur-generaal bij de Grote Raad in handen ligt van de vorst. Toch kan hij niet zo maar om het even wie voor deze functies aanstellen: de Grote Raad heeft het recht om drie kandidaten naar voren te schuiven; de vorst verbindt er zich toe om één van hen aan te stellen.²⁹ In de praktijk besteedt hij deze opdracht uit aan de Geheime Raad. Uit de benoemingsdossiers blijkt overigens dat de Grote Raad zich niet beperkt tot het presenteren van drie kandidaten, maar dat ook een gemotiveerde rangorde wordt opgesteld. Hierbij wordt rekening gehouden met leeftijd, intrinsieke kwaliteiten en curriculum. In de regel volgt de Geheime Raad dit advies. Slagen de leden van de Grote Raad er niet in om vrijwilligers te vinden voor de functie van fiscaal, dan duiden de raadsheren door stemming drie – of bij staking van stemmen soms ook vier – kandidaten aan. Deze ‘vrijwilligers’ behouden weliswaar het recht om met een al dan niet valabel excuus de functie te weigeren.

Tijdens het Oostenrijkse bewind (1713-1794) hebben in de Grote Raad van Mechelen 16 verschillende fiscalen gediend, zeven procureurs-generaal en negen advocaten-fiscaal.³⁰ Velen zijn afkomstig uit adellijke kringen en volgen het voorbeeld van vaders of grootvaders die reeds een carrière in de magistratuur uitbouwden. Enkel de Villers de Fourneau (1767-1771) is afkomstig uit het gezin van een arts. Opvallend is ook dat in de achttiende eeuw nauwelijks buitenstaanders worden aangetrokken, maar dat bijna alle kandidaat

²⁹ J. Bolsee en Ch. Terlinden (eds.), ‘Style et manière de procéder’, in: *Règne de Philippe II. Recueil des ordonnances des Pays Bas*, 2e série : 1506-1700 (2dln.; Recueil des Anciennes Ordonnances de la Belgique; Brussel 1957-1978), art. 8, p. 462.

³⁰ Procureurs-generaal: Christophe-Ernest de Baillet (1706-1713), Remy-Albert du Laury (1713-1716), Jean Ferdinand Keij-aerts (1716-1742), Claude Joseph Soteau (1742-1747), Jean Charles de Waepenaert (1750-1761), Henri Théodore-Jean Jacobs (1761-1767) en Henri Chrétien Diu (1767-1794). Advocaten-fiscaal : Philippe Albert van Kerrenbroeck (1696-1720), Jean Alphonse, graaf de Coloma (1720-1725), Jean Baptiste Gabriel de Decker (1725-1730), Guillaume de Potter (1731-1744), Jean Baptiste van Slabbeek (1744-1766), Henri Joseph de Villers de Fourneau (1767-1771), Ignace-Joseph Wiricx (1771-1778), Jacques-Joseph-Augustin de Stassart Denoirmont (1778-1779) en Melchior-Joseph-François Goubeau-d’Hoogevorst (1789-1794).

procureurs-generaal en advocaten-fiscaal in eigen rangen worden gezocht: allen zijn op het moment van hun aanstelling al raadsheer³¹ of uitzonderlijk advocaat³² bij de Grote Raad. De enige uitzondering daarop vormt Jean Ferdinand Keijaerts (1716-1742), die voor zijn aanstelling als procureur-generaal raadspensionaris van de stad Mechelen was.³³ Enigszins opmerkelijk is dat Henri-Chrétien Diu en Jean Charles de Wapenaert de enige substituten zijn die het in de achttiende eeuw uiteindelijk tot procureur-generaal schoppen. Men zou nochtans kunnen verwachten dat het ambt een voor de hand liggende opstap voor de functie van procureur-generaal vormt.

Een aanstelling als procureur-generaal of advocaat-fiscaal zou voor ambitieuze jongemannen een springplank naar een hoger ambt in de centrale overheidsadministratie kunnen zijn. Voor een aantal van hen is dat ook effectief het geval: de Baillet, de Coloma en de Decker maken promotie in de Geheime Raad, terwijl de Stassart zijn vader opvolgt als president van de Raad van Namen. De Coloma wordt zelfs door de vorst naar Wenen geroepen om daar te zetelen in de Hoge Raad voor de Nederlanden.³⁴ Toch blijken de ambten in het officie-fiscaal niet zo gegeerd als men zou verwachten: in de loop van de achttiende eeuw stellen er zich steeds meer problemen voor de opvolging van procureurs-generaal en advocaten-fiscaal. Vooral deze laatste functie raakt alsmaar moeilijker ingevuld. Na het ontslag van de Potter (1744)³⁵, van Slabbeek (1766)³⁶ en de Villers de Fourneau (1771)³⁷ doen er zich telkens moeilijkheden voor: binnen de Grote Raad zelf zijn er geen vrijwilligers te vinden en de door stemming aangeduide kandidaten verontschuldigen zich de één na de ander. Ook van Kerrenbroeck (1696)³⁸ en de procureurs-generaal de Wapenaert (1750)³⁹ en Jacobs (1761)⁴⁰ worden met zachte dwang verplicht om hun ambt op te nemen. De verontschuldigen van de weigeraars zijn legio: gebrekkige kennis van het Nederlands (Rogez, aangeduid als kandidaat bij stemming door de Grote Raad na het ontslag van de Villers de Fourneau⁴¹), onvoldoende kwalificatie (van Slabbeek⁴²) of ouderdom. De Geheime Raad adviseert de vorst meestal om deze excuses te aanvaarden. Men gaat er immers van uit dat dwang geen enkele zin zou hebben: de persoon in kwestie zou zich dan toch onvoldoende voor zijn opdracht inzetten.

31 Dat is het geval bij de Baillet, du Laury, de Waepenaert, Jacobs, Diu, Van Kerrenbroeck, de Coloma, de Decker, de Potter, de Villers de Fourneau, Wiricx, De Stassart de Noirmont en Goubau d'Hooghvorst.

32 Dat is het geval bij Soteau (1742-1747).

33 Algemeen Rijksarchief (verder ARA), Handschriftenverzameling 860/2, f°278.

34 C. Bruneel, en J.-P. Hoyois, *Les grands commis du gouvernement des Pays-Bas autrichiens. Dictionnaire biographique du personnel des institutions centrales* (Archives générales du royaume et archives de l'Etat dans les provinces, Studia 84; Brussel 2001), p. 180-181.

35 ARA, Geheime Raad, Oostenrijkse Periode (verder GRO), karton 443/A, f°97-137, benoemingsdossier Jean Charles van Slabbeek, 1744.

36 ARA, GRO, karton 443/A, f°49-77, benoemingsdossier Henri-Joseph de Villers de Fourneau, 1767.

37 ARA, GRO, karton 443/A, f°26-96, benoemingsdossier Ignace-Joseph Wiricx, 1771.

38 ARA, Raad van State (verder RvS), karton 656, benoemingsdossier Philippe Albert Van Kerrenbroeck, 1696.

39 ARA, GRO, karton 443/A, f°165-174, benoemingsdossier Jean Charles de Wapenaert, 1750.

40 ARA, GRO, karton 442/A, f°392-413, benoemingsdossier Henri Theodore Jean Jacobs, 1761.

41 ARA, GRO, karton 443/A, f°49-77, benoemingsdossier Henri-Joseph de Villers de Fourneau, 1767.

42 ARA, GRO, karton 443/A, f°97-137, benoemingsdossier Jean Charles van Slabbeek, 1744.

Wanneer in 1767 na het ontslag van van Slabbeeck er weer geen kandidaat opdaagt, raakt het geduld van Maria Theresia op. Vrijwilligers om de functie van advocaat-fiscaal op te nemen, zijn er niet en de vier die door de Grote Raad voorgesteld zijn – Pouppé, Vriesen, Bors en Tackoen – bedanken allen voor de eer. Een zelfde fenomeen had zich in 1743 al voorgedaan met Richterich, Snoy en De Meutre. Maria Theresia schrijft dan een vlammende brief naar de Grote Raad: elke gewone burger kan zonder enig probleem eender welke advocaat naar keuze aanstellen, maar zij als keizerin vindt niemand die haar belangen wil verdedigen! De kritiek op het zogenaamde privilege van de Raad om zelf drie kandidaten naar voren te schuiven, is niet mis te verstaan.⁴³ Het antwoord van de Grote Raad is enigszins verrassend: in plaats van de eigen prerogatieven te verdedigen, zien de raadsheren er geen graten in dat de keizerin zelf een geschikte kandidaat zou zoeken. Ze geven toe dat het inderdaad correct is dat de Grote Raad in het verleden steeds zijn privilege om een lijst met drie namen op te stellen verdedigd heeft, maar niets verplicht de keizerin om zich daaraan te houden. De idee alleen al zou absurd en zelfs subversief zijn: de vorstin zou dan immers minder rechten hebben dan haar geringste onderdaan. Bovendien is het duidelijk dat de instructies van de justitieraden geen onaantastbare privileges zijn en dat de soeverein op elk moment wijzigingen kan aanbrengen, indien die vereist worden door het algemeen belang of de tijdsomstandigheden.⁴⁴

De reden waarom de functie van fiscaal niet gegeerd is, valt gemakkelijk te achterhalen: aan het ambt was misschien wel een groot prestige verbonden, maar de verloning liet veel te wensen over. Nochtans hadden de fiscalen verschillende bronnen van inkomsten. Enerzijds kregen ze een vaste, jaarlijkse vergoeding, betaald door de Rekenkamer. Anderzijds hadden ze ook recht op een aandeel in de boetes en confiscaties, een bedrag dat van jaar tot jaar fluctueerde. Naast deze verschillende vergoedingen genoten de fiscalen ook een aantal privileges zoals vrijstellingen van allerlei accijnzen.⁴⁵

Ondanks deze verloning suggereert de president van de Grote Raad de Baillet – niet toevallig zelf een voormalig procureur-generaal – bij de benoeming van Keyaerts in 1716, dat het gebrek aan geschikte kandidaten en het geringe enthousiasme wel eens te wijten zouden kunnen zijn aan de bijzonder magere vergoeding.⁴⁶ Gewone raadsheren bij de Grote Raad verdienen meer omdat zij recht hebben op rapportgelden, terwijl de fiscalen sinds een decreet uit 1590 van landvoogd van Mansfeld, niet meer kunnen optreden als rapporteur.⁴⁷ Een poging van de Geheime Raad om de procureur-generaal en advocaat-fiscaal opnieuw zaken te laten rapporteren, stuit in 1744 op een categorieke weigering van de Grote Raad zelf. Volgens de president hebben de fiscalen niet de minste reden tot klagen over hun wedde en hebben zij bovendien zoveel andere verplichtingen dat zij gewoon niet in de mogelijkheid verkeren om ook nog eens als rapporteur te fungeren. Wegens hun veelvuldige afwe-

43 ARA, GRO, karton 443/A, f°64-67, benoemingsdossier de Villers de Fourneau, 1767.

44 ARA, GRO, karton 443/A, f°52-56, benoemingsdossier de Villers de Fourneau, 1767.

45 Alexandre, *Histoire des origines*, p. 43.

46 ARA, RvS, karton 656, benoemingsdossier Jean Ferdinand Keyaerts, 1716.

47 ARA, GRO, karton 443/A, f°97-137, benoemingsdossier Jean Charles van Slabbeeck, 1744.

zigheid zouden hun zaken vertraging oplopen, wat enkel maar in het (financiële) nadeel van de partijen zou spelen.⁴⁸ Eerder zijn er overigens al gelijkaardige klachten geweest van de gewone raadsheren: ook zij vinden dat hun wedde beneden alle peil is.⁴⁹ Een andere poging van de Geheime Raad om de vergoedingen van de fiscalen op te trekken, stuit eveneens op een weigering, ditmaal van de Raad van Financiën. Meer dan de belofte om in de toekomst de wedde op tijd uit te betalen, kunnen de fiscalen in 1744 niet uit de brand slepen.⁵⁰ Wanneer in 1771 de raadsheren Vriesen, Kerens en Rogez opnieuw alle drie weigeren om de Villers de Fourneau als advocaat-fiscaal op te volgen, beseft de centrale overheid dat drastische maatregelen nodig zijn. Maria Theresia gaat in 1771 dan ook in op de vraag om de vergoeding van zowel de procureurs-generaal als advocaten-fiscaal met 500 gulden te verhogen.⁵¹ Nadien blijkt de invulling van deze ambten inderdaad geen problemen meer te stellen.

3. Analyse van het ‘vervolgingsbeleid’

De archieven van het Ancien Régime maken het onderzoek naar criminaliteit en de repressie daarvan in een instelling als de Grote Raad bepaald niet gemakkelijk. Er is geen transparantie in de negentiende-eeuwse ordening van het archief, geen duidelijkheid over het verschil tussen *grand et petit criminel*, geen éénvormige code die straffen aan misdrijven linkt en bovendien is de informatie met betrekking tot de strafrechtelijke vervolging over verschillende bronnen verspreid. Het kan dan ook niet mijn ambitie zijn om de strafrechtelijke activiteit van de fiscalen bij de Grote Raad van Mechelen exhaustief te bespreken: de bronnen laten een dergelijke volledigheid niet toe.

Bij het onderzoek naar het vervolgingsbeleid heb ik mij voornamelijk gebaseerd op de procesdossiers⁵² en de reeks ‘adviezen en correspondentie’;⁵³ ook de rol, de dicta⁵⁴ en de vonnisboeken zijn systematisch doorzocht, maar zij leverden slechts in beperkte mate nieuwe of relevante informatie op.⁵⁵ Voor de periode 1767-1788 bevat het archief 42 dossiers. Op het eerste zicht kan dat erg weinig lijken, maar het is belangrijk in het achterhoofd te houden dat het ressort van de Grote Raad van Mechelen – zeker in eerste aanleg – maar zeer beperkt is. Bovendien heeft de Raad slechts een geringe bevoegdheid op strafrechtelijk vlak en het vervolgen van misdrijven is dan ook zeker niet zijn belangrijkste acti-

48 ARA, GRO, karton 443/A, f°97-137, benoemingsdossier Jean Charles van Slabbeek, 1744.

49 ARA, RvS, karton 656, benoemingsdossier Jean-Ferdinand Keyaerts, 1716.

50 ARA, GRO, karton 443/A, f°108-120, benoemingsdossier Jean Charles van Slabbeek, 1744.

51 ARA, GRO, karton 443/A, f°36, benoemingsdossier Ignace-Joseph Wiricx, 1771.

52 ARA, Grote Raad van Mechelen, Officie-fiscaal (verder GRMOF) dossiers.

53 ARA, GRMOF, Banden en Delen, 54-65, 80, 90 en 91.

54 ARA, Grote Raad van Mechelen (verder GRM) 1043, Dicta 1760-1769; ARA, GRM 1044, Dicta 1770-1779; ARA, GRM 1045, Dicta 1780-1794.

55 Het doorlopen van de dicta heeft sporen opgeleverd van drie processen waarvan er geen procesdossier beschikbaar is en vier vonnissen die zich noch in de vonnisboeken noch in de procesdossiers bevinden. Het doorlopen van de vonnisboeken heeft twee onbekende processen aan het licht gebracht en evenveel vonnissen.

viteit. De meeste procesdossiers bleken – geheel tegen de verwachtingen in – vonnissen te bevatten die noch in de dicta, noch in de vonnisboeken te vinden zijn. Dat is erg verrassend omdat algemeen aangenomen wordt dat procesdossiers geen vonnissen bevatten.

Bij het opstellen van een globaal overzicht van de resultaten van al mijn onderzoekspistes, wordt duidelijk hoe complex het archief in elkaar zit en hoe moeilijk het is om tot een duidelijk inzicht in de materie te komen. Grosso modo kan het samengevat worden in de volgende tabel:

Balans

	Processen	Vonnissen
Procesdossiers	42	31
Dicta	3	4
Vonnisboeken	2	2
Adviezen	1	1
Resultaat	48	38

3.1 Misdrijven⁵⁶ vervolgd door het officie-fiscaal voor de Grote Raad van Mechelen

De afwezigheid van een strafwetboek waarin misdrijven en straffen precies zijn vastgelegd, maakt het niet eenvoudig om de onderzoeksresultaten zodanig te organiseren dat een duidelijke en gestructureerde weergave van het vervolgingsbeleid van het officie-fiscaal van de Grote Raad ontstaat. Bovendien is de Grote Raad bij de vervolging van misdrijven niet enkel *ratione materiae* bevoegd. In eerste aanleg is de Raad *ratione personae* de rechtbank voor alle personen die onder de vorstelijke *sauvegarde* vallen en voor allen die zich omwille van hun functie op het *privilegium fori* kunnen beroepen: ridders van het Gulden Vlies, raadsheren en ander personeel van de Grote Raad en hun familie, leden van de hofhouding, hoge ambtenaren, vreemde gezanten, buitenlandse handelaren, lombarden, enz. Ook de zogenaamde *miserabiles personae*, zoals weduwen en wezen die bijzondere bescherming genieten van de vorst, beschikken over het voorrecht om hun zaken rechtstreeks voor de Grote Raad te brengen.

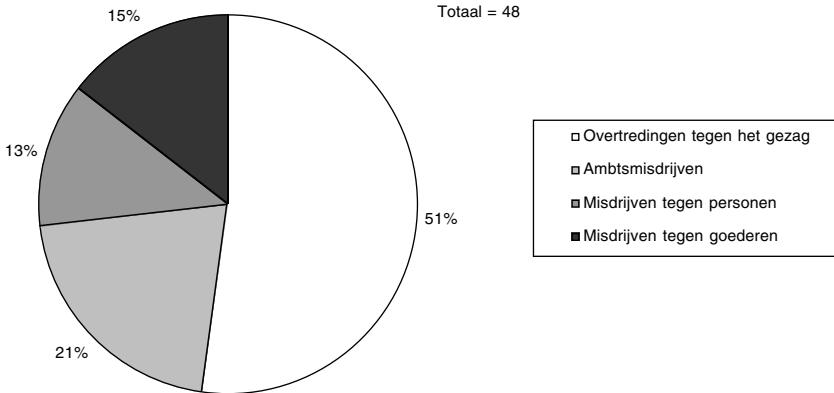
Bij de classificatie van de misdrijven heb ik me grotendeels gebaseerd op de categorieën die Dupont-Bouchat heeft onderscheiden bij haar bespreking van de strafrechtelijke activiteit van de Raad van Namen.⁵⁷ Na aanpassing aan de eigenheid van mijn bronnenmateriaal ben ik tot vier categorieën gekomen: overtredingen tegen de autoriteit, ambtsmisdrijven, misdrijven tegen personen en misdrijven tegen goederen. Elke classificatie blijft natuurlijk enig-

⁵⁶ Hoewel de termen ‘misdrijf’, ‘misdaad’ en ‘overtreding’ in het gerechtelijke jargon een verschillende lading dekken, heb ik deze termen vanuit een ‘literaire’ motivatie in de tekst door elkaar gebruikt.

⁵⁷ Dupont-Bouchat en Page-Steffens, *L'activité pénale du conseil provincial de Namur au XVIIIe siècle*, p. 285. Zij onderscheidt de categorieën: ‘Crimes et délits contre l'autorité, contre les personnes, contre les biens, et les affaires à caractère religieux’.

zins subjectief en artificieel. Het is evenmin altijd duidelijk in welke categorie bepaalde misdrijven ondergebracht moeten worden en ook daar heb ik bepaalde keuzes moeten maken.

Het globale resultaat van deze operatie wordt weergegeven in de volgende grafiek.

Overtredingen en misdrijven ten aanzien van het gezag

Iets meer dan 50 procent van de overtredingen die door het officie-fiscaal vervolgd zijn, hebben betrekking op aantastingen van het gezag: enerzijds het gezag van de soeverein, door overtredingen op de vorstelijke wetgeving, maar ook het gezag van de Raad zelf, door belediging van en geweldpleging op raadsheren, deurwaarders, advocaten, procureurs en al wie verder nog onder de vorstelijke *sauvegarde* valt. Deze categorie vormt dan ook een erg heterogeen geheel en behelst een groot aantal schijnbaar sterk uiteenlopende processen.

13 van de 48 zaken (26 procent) hebben betrekking op overtredingen van particulieren tegen de gezagsdragers van de Raad – en dus tegen de vorst – die beschermd zijn door hun staatut. Het grootste aantal van deze misdrijven bestaat uit verbale beledigingen of fysieke bedreigingen, maar ook regelrechte geweldplegingen komen voor. Het officie-fiscaal zal dergelijke gevallen met veel ijver vervolgen, niet zozeer omwille van de morele of fysieke schade die is toegebracht aan het slachtoffer – de persoon in kwestie wint er zelden iets bij – maar omwille van het misprijzen ten aanzien van het gezag van de Raad.

Deze visie komt duidelijk tot uiting in het advies dat de fiscalen in 1774 aan de vorst geven in de zaak tegen de burggraaf van Nieuwpoort. Buitengewoon deurwaarder Alleman in Vlaanderen beschuldigt de burggraaf ervan fysiek geweld gebruikt te hebben toen hij vreedzaam een exploit van de Grote Raad kwam betekenen. De burggraaf zelf daarentegen heeft een heel andere versie en beweert dat Alleman een onbetrouwbaar en brutaal figuur is die – zonder zich kenbaar te maken – zomaar zijn kasteel te Poeke is binnengedrongen om geld te eisen. Hij wil dan ook dat de zaak geseponneerd wordt. Zoals verwacht, kiezen de fiscalen voluit partij voor Alleman en dringen ze er op aan om het proces verder te laten doorgaan. De motivatie daarvan is veelzeggend: de fiscalen zijn van mening dat deze overtreding bestraft moet worden, niet omdat Alleman werkelijk fysieke schade heeft opgelopen en daar-

voor vergoed moet worden, maar omdat een lakse houding een precedent zou scheppen voor gelijkaardige gevallen in de toekomst. Uiteindelijk zouden de rechters dan zelf wel eens het voorwerp kunnen vormen van beledigingen door misnoegde partijen.⁵⁸

Het zijn vooral de deurwaarders van de Grote Raad die vaak het slachtoffer van beledigingen en geweldplegingen zijn. Dat is niet zo verwonderlijk aangezien zij dagvaardingen moeten betekenen en boetes innen, niet bepaald een populaire opdracht. Bovendien zijn zij vaak de enige vertegenwoordigers van de Grote Raad met wie de rechtsonderhorigen direct, bijna lijfelijk contact hebben: een vlag van woede richt zich dan ook gemakkelijk op de boodschapper. In het gros van de gevallen blijven de misbruiken weliswaar beperkt tot verbaal geweld en worden de deurwaarders ervan beschuldigd dieven van het ergste soort te zijn. Soms gaat het er ook echt hard aan toe en hebben deurwaarders te lijden onder fysiek geweld: buitengewoon deurwaarder Meisner van Luxemburg wordt in 1778 zelfs bedreigd met een vuurwapen.⁵⁹

Ook rechters hebben soms te maken met 'beledigingen', al zijn die minder direct en vormen ze eerder een aanslag op hun beroepseer: zo wordt raadsheer de Waepenaert tot twee maal toe, weliswaar door dezelfde persoon, ervan beschuldigd een partijdig oordeel geveld te hebben. In beide gevallen wordt de zaak geseponeerd en worden de rollen zelfs omgedraaid zodat de aanklager de aangeklaagde wordt. De fiscalen beginnen nu zelf een proces om de naam van raadsheer de Waepenaert te zuiveren.⁶⁰

De bestraffing van deze misdrijven is eerder mild. Meestal bestaat de veroordeling uit een kleine geldboete, een erestraf en de proceskosten⁶¹; slechts in twee gevallen wordt er ook een gevangenisstraf op water en brood uitgesproken.⁶²

Een tweede grote groep, naast deze overtredingen tegen het gezag van de Raad, wordt gevormd door de overtredingen tegen het gezag van de vorst. 25 procent of 12 van de 48 processen kunnen onder deze noemer gecatalogeerd worden. Het gaat hier om een heel heterogene groep met als enige gemeenschappelijke kenmerk dat er in elke zaak sprake is

58 ARA, GRMOF, Banden en Delen (verder BD) 56, f°196-199: 'Comme [...] nous croions que les circonstances du fait, arrivé au huissier [...] requieraient une poursuite ultérieure de la part de l'office, pour obvier aux conséquences que pareils excès font apprehender car si on passe des excès de cette espèce sans aucune démonstration, bientôt les personnes de juges ne seront plus à l'abri des insultes, mais seront exposés aux caprices et entreprises injurieuses des plaideurs hautains, vifs et colères, qui seront mal contents des appointements, ordonnances et sentences qu'on aura porté à leur charge'.

59 ARA, GRMOF, Dossiers (verder D) 406, 1779: zaak tegen François-Joseph Lepeucq en François-Joachim Lepeucq voor het bedreigen van deurwaarder Meisner.

60 ARA, GRMOF, D 432, 1778 en 462, 1779-1780. Beide zijn processen tegen Jeanne-Barbe-Joseph de Fraula die raadsheer de Waepenaert van vooringenomenheid en partijdigheid beschuldigt.

61 Ten tijde van Filips Wielant werden aanvallen op gezagsdragere blijkbaar nog bestraft met lijfstraffen: '[...] zo wie injurieert den officier van den prince, zyn officie doende, wert ghepugniert metter vuust of anderssins, want de injurie ghedaen es den prince.' Cf. Wielant, *Corte instructie*, p. 108.

62 ARA, GRMOF, BD 97, 28 juli 1787: de fiscalen tegen Jean-Baptiste Moets op beschuldiging van geweldpleging op postmeester Hendrickx in dienst van de Grote Raad.

ARA, GRM, 1045, Dicta 1780-1794, f°112v: proces tegen Emmanuel de Waepenaert, gevangene bij de celbroeders voor het beledigen van advocaat-fiscaal de Stassart Denoirmont, 24 december 1784.

van een overtreding van vorstelijke beslissingen en decreten. Omwille van het weinig homogene karakter heb ik deze categorie onderverdeeld in een aantal subcategorieën: vervalsingen, censuur, gevangenisbraak, overtreding van het placetrecht en weigeringen van de kerkelijke overheid om decreten te publiceren.

Onder de noemer ‘vervalsingen’ kan een zaak van valsmunterij genoemd worden. In het Ancien Régime wordt een dergelijk misdrijf niet zozeer gezien als fraude, maar als een aantasting van de prerogatieven van de vorst. De productie en distributie van valse munten behoort dan ook tot de zwaarste misdrijven waarop de strengste straffen staan: in het beste geval verbanning voor het leven, maar in de meeste gevallen de doodstraf. Dat laatste is ook het lot van Joseph Herweig die in 1774 in Dendermonde betrapt wordt met valse munten op zak.⁶³ Een huiszoeking wijst uit dat hij ze niet alleen uitgeeft, maar ze ook zelf smelt. Herweig weet duidelijk wat hem boven het hoofd hangt, want hij probeert zich ‘ontoerekeningsvatbaar’ te laten verklaren. Verschillende dokters komen er aan te pas – zelfs van de universiteit van Leuven – om te onderzoeken of hij werkelijk krankzinnig is.⁶⁴ Wanneer zijn huichelarij wordt ontmaskerd, wordt hij voor 14 dagen op water en brood in de slechtste cel van de gevangenis gezet, in een oncomfortabele houding en met handen en voeten in de boeien, om hem op die manier te dwingen antwoord te geven op de vragen van de raadsheer-commissaris. Weigert hij nog steeds elke medewerking, dan moet deze raadsheer ‘elk ander dwangmiddel gebruiken dat de voorzichtigheid en menselijkheid toelaat’.⁶⁵ De verdachte kraakt dan uiteindelijk toch, het doodsvonnis wordt uitgesproken en uitgevoerd. Zijn vrouw die van medeplichtigheid was beschuldigd, wordt vrijgesproken.⁶⁶

Hoe belangrijk deze zaak van valsmunterij ook is, kwantitatief gezien heeft ze slechts een minimale betekenis. Een veel grotere subcategorie binnen de overtredingen tegen het gezag van de vorst wordt gevormd door processen in verband met censuur en drukmisdrijven.⁶⁷ Dat deze kwestie in de late achttiende eeuw van groot belang is, blijkt ook uit het relatief groot aantal adviezen over censuuraangelegenheden en uit het feit dat de centrale overheid het nodig vindt om nog op het einde van de jaren 1780 verschillende decreten aangaande de censuur uit te vaardigen. Vooral drukkers en boekhandelaars krijgen te maken met dergelijke processen wanneer zij – al dan niet te goeder trouw – brochures, tijdschriften en boeken die aan het wakende oog van de censoren ontsnapt zijn drukken en verkopen. Wanneer de oorsprong van een brochure of pamflet niet te achterhalen is, volgt

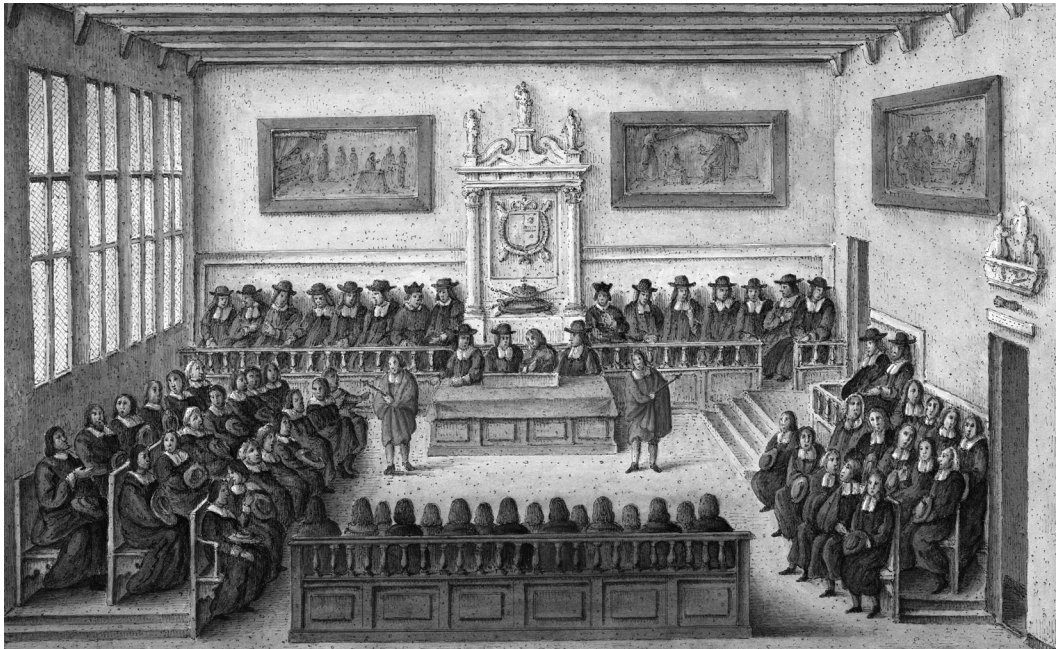
63 ARA, GRMOF, D 420, 1774: proces tegen Joseph Herweig en Anna Catharina Schuerman op beschuldiging van valsmunterij.

64 ARA, GRMOF, D 420: ‘Ordonnance de consulter des medecins de cette ville, et en cas de besoin aussi de Louvain pour constater l’état du prisonnier’

65 ARA, GRMOF, D 420: ‘[...] et d’y joindre tel autre moïen de coercion que la prudence et l’humanité dudit rapporteur et impetrant leur suggereront pour faire constater sondit état.’

66 ARA, GRMOF, BD 97: ‘L’imperatrice Douarière et reine faisant droit, renvoie ladite prisonnière avec les charges, ordonne de l’élargir [...]’

67 Zie: A. Puttemans, *La censure dans les Pays-Bas autrichiens* (Académie royale de Belgique, Classe des lettres et des sciences morales et politiques, Mémoires, Collection in -8, 37). Brussel 1935.

Een zitting van de Grote Raad. (pentekening naar een 17de-eeuws schilderij, Stadsarchief Mechelen, collectie Schoeffler)

een proces tegen onbekenden. De straffen zijn in dat geval gericht tegen boekhandels die deze werken verkopen en tegen particulieren die ze in hun bezit hebben. Alle exemplaren moeten onmiddellijk bij het officie-fiscaal ter vernietiging binnengebracht worden.

In één van deze zaken wordt de Mechelse drukker Vander Elst voor het gerecht gedaagd omdat hij in 1775 zonder toestemming van de fiscalen een brochure met als titel *Description de la cavalcade* heeft gedrukt.⁶⁸ Nog erger is dat hij het zegel van de substituut procureur-generaal heeft misbruikt om de indruk te wekken dat het werk de censuur was gepasseerd. Het dossier is echter onvolledig en we weten dan ook niet veel meer over deze zaak dan dat de fiscalen een boete van 1000 gulden voor de drukker vragen. Ook het uiteindelijke vonnis is noch in de vonnisboeken, noch in de dicta, noch in de adviezen weergegeven.

Ook al weten we niet of Vander Elst inderdaad veroordeeld is tot het betalen van 1000 gulden, de algemene trend lijkt toch wel te zijn dat persmisdrijven inderdaad met een zware geldelijke boete worden bestraft. In een gelijkaardig proces tegen een andere Mechelse drukker, Hanicq, beschikken we wel over het vonnis: hij wordt veroordeeld tot een blaam, een boete van 300 gulden en het betalen van de proceskosten voor het drukken van een pauselijke bul waaraan geen placet is toegekend.⁶⁹ In deze bul wordt een Duitstalig werk, *Was ist der Pabst?* aan de Index toegevoegd, terwijl de Weense censuur het boek wel heeft toegelaten. De bul

⁶⁸ ARA, GRMOF, D 470, 1775: proces tegen N. Vander Elst, drukker in Mechelen.

⁶⁹ ARA, GRM 1045, Dicta 1780-1794, f°157, 27 februari 1787: Dictum in de zaak tegen drukker Hanicq.

heeft dus geen placet gekregen – ze is zelfs zelf veroordeeld – en mag dan ook niet gedrukt worden.⁷⁰ Ook op het bezit van verboden brochures, tijdschriften of boeken door particulieren staan eerder zware straffen: wie bijvoorbeeld betrapt wordt op het bezit van het geschrift *les aventures de maccar et les amours de jacqueline*, hangt een boete van 100 gulden boven het hoofd.⁷¹

Een derde subcategorie wordt gevormd door processen die te maken hebben met gevangenisbraak. Over deze zaken – één uit 1774 en één uit 1782⁷² – hebben we slechts beperkte informatie ter beschikking, maar we hebben alle reden om te vermoeden dat beide geseponneerd zijn. In de zaak uit 1782 weten we dat zeker. Wanneer procureur-generaal Diu een aanvraag indient om de uitbraak te onderzoeken, benadrukt hij dat het hier ontegensprekelijk om een *cas royal* gaat, dat dientengevolge verder behandeld moet worden door de Grote Raad.⁷³ In eerste instantie krijgt Diu ook de toestemming om de voorbereidende onderzoeken (*informations préparatoires*) te voeren. Raadsheer Vanderfosse wordt aangesteld als commissaris en secretaris Crabeels als adjunct. Nadat Diu het vooronderzoek heeft afgerond en daarop een provisie van justitie vraagt, wordt echter in de Grote Raad door een meerderheid van stemmen beslist dat het geen *cas royal* is waardoor de vraag van Diu niet ingewilligd kan worden.⁷⁴

Een laatste, niet onbelangrijk deel van de categorie ‘overtredingen tegen het gezag van de vorst’ wordt gevormd door processen tegen kerkelijke functionarissen. De twee overblijvende subcategorieën kunnen onder deze algemene noemer ondergebracht worden. Een eerste groep vervolgingen richt zich tegen parochiepriesters die hebben nagelaten het dubbel van hun doop- en huwelijksregisters bij de griffie van de Grote Raad te deponeren (verplicht sinds het edict van 6 augustus 1778),⁷⁵ die keizerlijke edicten niet gepubliceerd hebben,⁷⁶ of die daarvan geen verslag hebben opgesteld.⁷⁷ Met de ordonnantie van 26 september 1785 was immers gedecreteerd dat alle parochiepriesters verplicht zijn om keizer-

70 ARA, GRMOF, D 558, 1787: ‘L’imprimeur en la ville de Malines Hanicq s’étant permis d’imprimer et de debiter, en contravention aux lois, qui defendent l’introduction et la publication de toute bulle, bref, rescrit ou decret quelconque de la cour de Rome, non munis de placet Roial, certaine bulle datée du 28 novembre de l’année dernière, qui condamne et proscrit un ouvrage allemand, approuvé par la censure roiale de Vienne, intitulé: *was ist der Pabst*?’

71 ARA, GRMOF, BD 97, 15 juli 1769: Vonnis in een proces tegen onbekenden over de verspreiding van het geschrift: ‘*les aventures de maccar et les amours de jacqueline*’

72 ARA, GRMOF, D 428, 1782: proces naar aanleiding van de uitbraak uit de gevangenis door Guillaume Neus en Hubert Labbé.

ARA, GRMOF, D 429, 1774: proces naar aanleiding van de uitbraak uit de gevangenis door Pierre van Gehuchte.

73 ARA, GRMOF, D 428, 1782: ‘... or, comme il importe que pareil délit soit puni à la rigueur des loix; et qu’étant un cas royal, la connaissance en appartient à cette cour, ...’

74 ARA, GRMOF, D 428, 1782: ‘Le cas fut mis en délibération et par pluralité de voix il fut décidé que ce n’était pas un cas royal. En conséquence, il fut déclaré par apostille suivi sur cette requête le 21 mars 1783 que provision de justice n’echet.’

75 ARA, GRMOF, D 464, 1781: de fiscalen tegen verschillende priesters van het Land van Dendermonde op beschuldiging van nalatigheid in verband met het deponeren van de doop- en huwelijksregisters.

76 ARA, GRMOF, D 538, 1786: de fiscalen tegen priester A. Dolmans van de Onze Lieve Vrouwkerk te Mechelen in verband met de overtredingen op de edicten van 26 september 1785 over de publicatie van de keizerlijke ordonnanties.

ARA, GRMOF, D 548, 1786: de fiscalen tegen M.J. Everaert, parochiepriester van Heist voor nalatigheid in verband met de publicatie van het plakkaat van 16 oktober 1786.

77 ARA, GRMOF, D 539, 1786: de fiscalen tegen A. Cuppens, pastoor van Heffen, op beschuldiging van nalatigheid ten aanzien van de verplichting om een verslag in te dienen over de publicatie van de keizerlijke edicten.

lijke decreten van op de preekstoel te verkondigen en een kopie ervan uit te hangen aan het kerkportaal. Bovendien moesten ze hierover een schriftelijk rapport aan de schout bezorgen. Heel wat priesters weigeren dit blijkbaar en worden systematisch aangeklaagd door advocaat-fiscaal de Stassart Denoirmont. De processen lopen telkens met een sisser af: de beschuldigde ‘onderwerpt zich’, vraagt de rechters om mild te zijn en wordt uiteindelijk veroordeeld tot het betalen van de proceskosten, weliswaar op straffe van een zware boete indien hij de publicatie niet binnen een bepaalde termijn uitvoert.⁷⁸

Een tweede groep processen richt zich niet zozeer tegen de lokale vertegenwoordigers van het kerkelijk gezag maar bestrijdt het onrechtmatig drukken van pauselijke geschriften. Eén van deze processen – de zaak tegen drukker Hanicq – heb ik al kort vermeld bij de bespreking van de censuurzaken.⁷⁹ Naar mijn aanvoelen hoort ze ook het meest thuis onder die noemer, ware het niet dat in het dossier het ‘misdrijf’ letterlijk een overtreding van het placetrecht genoemd wordt:

L'imprimeur en la ville de Malines Hanicq s'étant permis d'imprimer et de debiter, en contravention aux lois, qui defendent l'introduction et la publication de toute bulle, bref, rescrit ou decret quelconque de la cour de Rome, non munis de placet roial, certaine bulle datée du 28 novembre de l'année dernière, qui condamne et proscriit un ouvrage allemand, approuvé par la censure roiale de Vienne, intitulé: Was ist der Pabst?

Deze verwijzing naar het placetrecht is enigszins opmerkelijk aangezien we zouden verwachten dat een proces zich dan niet zozeer tegen Hanicq zou richten als wel tegen zijn opdrachtgever. In zijn verdediging voert de drukker ook aan dat hij niet wist dat de bul geen placet gekregen had. De Stassart heeft echter geen oren naar zijn argumenten en Hanicq wordt veroordeeld tot een relatief zware straf.

Door de uitwerking aan de hand van een aantal voorbeelden heb ik proberen duidelijk te maken welke processen ik in de nogal vage en zeer heterogene categorie ‘overtredingen tegen het gezag’ heb ondergebracht. Bovendien heeft deze bespreking aangetoond dat de bekommernissen en prioriteiten van de tijd tot uiting komen in de processen, zoals bijvoorbeeld de strijd met de Kerk en haar macht en de verhoogde waakzaamheid in verband met pers- en censuuraangelegenheden.

⁷⁸ Voorbeeld van een dergelijk vonnis: ARA, GRMOF, D 538, 1786: ‘De part, vu cette, la réponse des insinués et rapport fait, la cour ordonne aux dits insinués, de faire la publication de l'édit du 8 avril dernier aux prônes à dimanche prochain, de le faire afficher immédiatement après ladite publication dans l'intérieur du portail de leur église, et d'en remettre sans delai la relation à l'écoutète de cette ville à peine de cent ecus d'amende, les condamne au depens de la poursuite, leur enjoint de faire désormais la publication et affixion des édits le dimanche immédiatement suivant l'envoi, qui leur en aura été fait, et d'en remettre aussi sans delai la relation audit écoutète, à peine qu'il sera pourvu à leur charge.’

⁷⁹ ARA, GRMOF, D 558, 1787: het officie-fiscaal tegen drukker Hanicq voor het drukken van een bul zonder placet.

Ambtsmisdrijven

De categorie ambtsmisdrijven weerspiegelt de controlerende taak die de fiscalen uitoefenen ten aanzien van andere functionarissen. Al zijn misbruiken door gezagsdragers kwantitatief minder belangrijk in het vervolgingsbeleid van de fiscalen dan de overtredingen tegen het gezag, toch vertegenwoordigen ze nog een vijfde van het totale aantal vervolgte misdrijven. Hieruit blijkt dat het officie-fiscaal de controle op de raadsheren, de advocaten, procureurs, deurwaarders en al wie nog tot ‘de autoriteit’ gerekend kan worden zeer ernstig neemt; het gezag en het aanzien van het hele justitieapparaat staan hier op het spel.

Deze categorie is relatief homogeen, zeker in vergelijking met de voorgaande, maar wegens de problematische definitie van de term ‘autoriteit’ evenmin sluitend.⁸⁰ Twee verschillende soorten ambtsmisdrijven kunnen onderscheiden worden. Enerzijds zijn er de gevallen van ambtsmisbruik waarbij gezagsdragers hun boekje te buiten gaan, misbruik makend van het aanzien dat hun functie met zich brengt. Het proces dat de fiscalen aanspannen tegen de baljuw van Schellebelle is daarvan een duidelijk voorbeeld.⁸¹ Deze laatste wordt ervan beschuldigd onschuldige mensen met geweld gedwongen te hebben dienst te nemen in het leger. Het gedrag van de baljuw heeft veel te maken met een ordonnantie van Jozef II waarin de lokale gerechtsofficieren worden aangespoord om landlopers en bedelaars op te pakken en hen te dwingen dienst te nemen in het Oostenrijkse leger. Met deze politiek wil de keizer twee vliegen in één klap slaan: enerzijds wordt een groep ‘nutteloze’ mensen aan het werk gezet, wat meteen de criminaliteit sterk zal doen dalen; anderzijds wordt het rekruteringsprobleem opgelost. De baljuw van Schellebelle is evenwel wat overijverig en arresteert ook mensen die helemaal geen landlopers zijn en die gewoon van hun arbeid leven. Hierbij dringt hij ’s nachts met geweld hun huizen binnen en voert de betrokkenen geboeid naar Aalst om ze daar bij het rekruteringsbureau af te leveren. Nochtans hadden de fiscalen al eerder in een brief aan de bewuste baljuw dergelijke praktijken expliciet verboden. Aangezien dit soort misdrijven het aanzien van het gerecht aantast en de bevolking het gevoel geeft dat gezagsdragers willekeurig en straffeloos mogen optreden, zien de fiscalen zich verplicht in actie te komen en de baljuw voor de Grote Raad te brengen. De uitkomst van deze zaak is onbekend, maar andere zaken van ambtsmisbruik leren dat de bestraffing eerder mild is.⁸² Veel meer dan tot een blaam of het betalen van de proceskosten worden de gezagsdragers in geval van ambtsmisbruik niet veroordeeld.

⁸⁰ Dupont-Bouchat gebruikt een zeer strikte bepaling van het begrip en beperkt ‘autoriteit’ werkelijk tot de leden van de Raad van Namen en de ondergeschikte gerechtsofficieren. Ik heb de term iets breder geïnterpreteerd en al wie gezag uitoefent als ‘autoriteit’ bestempeld. Meestal gaat het inderdaad over personeel van de Grote Raad zelf of van ondergeschikte rechtbanken. Slechts in twee gevallen heb ik me wat pragmatisch moeten opstellen en het begrip ‘autoriteit’ iets ruimer ingevuld. In het ene geval heb ik de leden van de stadsmagistraat ook als gezagsdragers beschouwd, al vertegenwoordigen zij – althans in dit proces – eigenlijk geen gerechtelijke, maar een louter bestuurlijke autoriteit. Het tweede proces richt zich tegen de weduwe van de dorpsheer van Eegem Emmanuel Haeck omdat zij haar plichten in verband met het onderhoud van de wegen in de heerlijkheid niet nakomt. Zij belichaamt evenmin een gerechtelijke autoriteit, maar heeft wel verantwoordelijkheid en gezag op haar domein.

⁸¹ ARA, GRMOF, D 552, 1787: vervolging door het officie-fiscaal van de baljuw van Schellebelle voor verschillende excessen ten aanzien van de inwoners van Schellebelle.

⁸² Het betreft hier de processen ARA, GRMOF, D 411, 514, 555 en 559.

Gezagsdragers maken zich echter niet alleen schuldig aan ambtsmisbruik maar ook aan het verwaarlozen van hun plichten. Zo bevindt zich in de dicta de veroordeling van deurwaarder Fourny die verzuimd heeft de terechtstelling van de valsmunter Joseph Herweig bij te wonen.⁸³ Ook deurwaarder Mersch wordt door de fiscalen voor het gerecht gedaagd omdat hij niet aanwezig was bij de borgstelling van de deurwaarders, op de eerste zitting na Pasen.⁸⁴ Beiden worden heel wat zwaarder bestraft dan de gezagsdragers die zich schuldig gemaakt hebben aan ambtsmisbruik; Fourny krijgt een schorsing van drie maanden opgelegd en moet de proceskosten betalen; Mersch wordt uit zijn functies ontzet tot dat hij de verplichte borgstelling levert.

Zowel de overtredingen tegen het gezag als de ambtsmisdrijven behoren *ratione materiae* tot de bevoegdheden van de Grote Raad. Dat is niet meer het geval voor de twee laatste categorieën – misdrijven tegen personen en misdrijven tegen goederen – die in principe tot de bevoegdheden van de lokale rechtbanken behoren. Dat ze toch door het officie-fiscaal van de Grote Raad worden vervolgd, heeft te maken met de identiteit van de slachtoffers of de verdachten van deze misdrijven: personeel van de Grote Raad of hun familie.

Misdrijven tegen personen

Slechts 6 van de 48 processen of 13% kunnen gecatalogeerd worden als ‘misdrijven tegen personen’. Dit lage cijfer moet echter gerelativeerd worden: in principe kunnen zowat alle processen die ondergebracht zijn in de categorie ‘overtredingen ten aanzien van het gezag’ ook als misdrijven tegen personen gekarakteriseerd worden. Het is dus zeker niet zo dat de vervolging van geweldpleging in het beleid van het officie-fiscaal van ondergeschikt belang is. Aangezien er evenwel een wezenlijk verschil bestaat tussen de ‘aard’ van de slachtoffers onderling heb ik ervoor geopteerd om twee verschillende categorieën te creëren voor inhoudelijk in wezen dezelfde soort processen. Inzake de bevoegdheid van de fiscalen is er immers wel degelijk een onderscheid: het officie-fiscaal is automatisch bevoegd voor overtredingen op gezagsdragers, maar dat geldt niet voor gewone burgers. Slechts indien deze laatsten – als dader zowel als slachtoffer – om welke reden dan ook onder de *sauvegarde* van de vorst vallen, hebben de fiscalen het recht om hun zaak voor de Grote Raad te brengen.

Hoe duidelijk dat onderscheid op het eerste zicht lijkt, de grenzen tussen beide categorieën zijn vaag. Twee van de zes processen hebben bijvoorbeeld betrekking op gevechten tussen advocaten van de Grote Raad: in 1778 tussen d’Haenens en Bertrand⁸⁵ en in 1783 tussen Posson en Scheppers.⁸⁶ Als ‘personeelsleden’ van de Grote Raad vertegenwoordi-

83 ARA, GRM, Dicta 1044, 1770-1779, 15 juni 1776: Dictum in het proces van procureur-generaal Diu tegen deurwaarder Fourny voor het niet verschijnen op de executie van Herweig.

84 ARA, GRMOF, BD, 91, f°149-150, 21 juli 1781: advies op het verzoek van buitengewoon deurwaarder Mersch om opnieuw in zijn functies hersteld te worden.

85 ARA, GRMOF, D 65, 1778: de fiscalen tegen advocaat d’Haenens voor geweldpleging op zijn collega advocaat Bertrand.

gen advocaten in zekere zin de autoriteit van de Raad en op het eerste zicht horen deze zaken dan ook thuis in de categorie ‘overtredingen ten aanzien van het gezag’. Beide advocaten vechten echter niet meer dan een ordinaire caféruzie uit en hun geweldpleging heeft dan ook niets te maken met aantasting van het gezag. Ik heb er dan ook voor geopteerd om dit soort processen onder te brengen bij ‘misdrijven tegen personen’.

Het proces dat het officie-fiscaal na een dergelijk gevecht voor de Grote Raad opstart, verloopt in de twee gevallen volgens hetzelfde stramien. Wanneer het gerucht van de vechtpartij de fiscalen ter ore komt, starten ze een vooronderzoek om de ware toedracht te weten te komen. Daarin wordt het relaas gedaan van de precieze omstandigheden van de ruzie, de oorzaken, eerdere conflicten tussen de betrokken personen en vervolgens een zeer gedetailleerde beschrijving van de vechtpartij zelf. Dit onderzoek is gestoffeerd met ellenlange getuigenverklaringen. Wanneer de fiscalen menen dat het dossier overtuigend genoeg is, vragen ze een provisie van justitie aan de Grote Raad. Ook al is intussen duidelijk geworden wie de ‘aanstoker’ van de ruzie is en wie de eerste klappen uitgedeeld heeft, toch worden beide personen voor de rechter gedaagd. Een dergelijk proces wordt immers niet gestart op klacht van het ‘slachtoffer’ om zijn emotionele of fysieke schade te vergoeden, maar omwille van het feit dat de ‘goede orde’ en de ‘openbare rust’ verstoord zijn.

Tot zover is er weinig verschil met eender welk ander proces. Opmerkelijk wordt het pas als blijkt dat, telkens wanneer een lid van de Grote Raad bij een geval van geweldpleging betrokken is, het proces voortijdig wordt afgebroken.⁸⁷ In alle gevallen volgt op het vooronderzoek een bekentenis en ‘onderwerping’ (*soumission*) van de dader met de vraag om het proces stil te leggen. Ook biedt de verantwoordelijke aan om de proceskosten te betalen en belooft hij zich te schikken naar eender welk vonnis dat de raadsheren van de Grote Raad over hem vellen. Deze onderwerping wordt elke keer door de rechters aanvaard, hoewel de fiscalen zich in één geval daartegen verzetten. Ook het vonnis is meestal zeer mild: in één proces is er niet eens een straf en in twee andere zaken blijft die beperkt tot het betalen van de proceskosten. Het lijkt erop dat de Grote Raad naar de bevolking toe wel het signaal wil geven dat excessen van de eigen leden ook worden vervolgd, maar tegelijkertijd het proces zo beperkt mogelijk wil houden om al te veel imago-verlies te vermijden.

Indien we het geheel van misdrijven in verband met geweldpleging bekijken – m.a.w. zowel de misdrijven tegen personen als de overtredingen ten aanzien van het gezag – dan komen we tot de conclusie dat beide vormen van geweld eerder mild bestraft worden. Toch is het ook opvallend dat de advocaten van de Grote Raad, ook al begaan ze soms toch zware gewelddaden op derden zoals advocaat Posson, er met een mildere straf vanaf komen dan particulieren die zich (zelfs enkel verbaal) verzetten tegen gezagsdragers. In het laat-

⁸⁶ ARA, GRMOF, D 504, 1783: de fiscalen tegen advocaat Posson voor belediging en uitdaging van zijn collega advocaat Scheppers.

⁸⁷ Dat geldt niet alleen voor de reeds eerder genoemde processen (65 en 504), maar ook voor de twee andere zaken waar een advocaat van de Grote Raad bij een vechtpartij betrokken is: ARA, GRMOF, D 64 en 66.

ste geval riskeren de daders bijna altijd een geldboete en er kan hen zelfs een gevangenisstraf boven het hoofd hangen. Enerzijds duidt dat op het grote gewicht dat aan de belediging van de overheid wordt toegekend. Anderzijds is hier sprake van een vorm van ‘klassenjustitie’ waarin de Grote Raad de eigen leden in positieve zin ‘discrimineert’ door hen tot lichtere straffen te veroordelen.

Misdrijven tegen goederen

7 van de 48 bestudeerde processen of 15 procent hebben betrekking op misdrijven tegen goederen. Voor deze categorie van overtredingen geldt eveneens dat de Grote Raad niet *ratione materiae* bevoegd is; normaal gezien worden ze door de lokale stedelijke of heerlijke rechtbank behandeld. Slechts indien de Raad *ratione personae* bevoegd is, kunnen de fiscalen tegen dit soort misdrijven optreden.

Drie van de zeven processen zijn gevoerd naar aanleiding van een diefstal. Aangezien in geen van deze zaken een vonnis uitgesproken is, hebben we geen idee van de bestraffing. In één van deze processen staat er veel op het spel, niet alleen omdat de dief met een aanzienlijke buit aan de haal gaat, maar ook omdat de aartsbisschop van Mechelen het slachtoffer is. Uit diens kamer worden een kruis en een ring versierd met smaragden en briljanten gestolen. Bij zijn kamerheer blijken een groot aantal goudstukken verdwenen.⁸⁸ Alles wijst er op dat de dader binnenskamers moet worden gezocht. Het personeel wordt dan ook onmiddellijk ondervraagd en zelfs een tijdlang vastgehouden in het aartsbisschoppelijk paleis terwijl procureur-generaal Diu en een aantal deurwaarders hun kamers onderzoeken. De dader wordt echter niet gevonden. De zilvermeden in de stad zijn door Diu op de hoogte gebracht van de diefstal en worden verplicht om zonder verwijl te melden indien iemand de juwelen in kwestie te koop zou aanbieden. Diu geeft zelfs zijn collega's in Rotterdam en Middelburg een signalement van de gestolen goederen. Ondanks alle inspanningen is er vijf maanden later nog steeds geen spoor van de dader; de zaak wordt blijkbaar nooit opgelost.

De vier andere zaken hebben niet zozeer te maken met diefstal in de eigenlijke zin van het woord, maar veeleer met één of andere vorm van fraude: er zit een zaak bij van contractvervalsing⁸⁹ en één van een frauduleus bankroet van een procureur van de Grote Raad, een zekere Picard⁹⁰. Die heeft zich tot over zijn oren in de schulden gewerkt en ziet geen andere uitweg dan met zijn gezin naar het prinsbisdom Luik te vluchten waar de Grote Raad hem niet kan vervolgen. Blijkbaar bevalt het leven in ballingschap hem niet al te erg want hetzelfde jaar nog vraagt hij de Raad een vrijbrief om te kunnen terugkeren naar Mechelen en zijn functie als procureur opnieuw op te nemen. Uiteindelijk wordt dit hem toegestaan op voorwaarde dat hij binnen een bepaalde termijn zijn schulden terugbetaalt; bovendien

⁸⁸ ARA, GRMOF, D 426, 1777: onderzoek door de fiscalen naar aanleiding van een diefstal bij de aartsbisschop.

⁸⁹ ARA, GRMOF, D 461, 1779: de fiscalen tegen Jean Baptiste Minet voor het opstellen van een contract waarin de afgesproken voorwaarden niet opgenomen zijn.

⁹⁰ ARA, GRMOF, D 519, 1780-1783: de fiscalen tegen de procureur van de Grote Raad Picard op beschuldiging van frauduleus bankroet.

blijven zijn goederen in beslag genomen. De zaak sleept jaren aan en een eerste poging in 1781 om via een verzoek aan de keizer de zaak te laten seponeren mislukt. Zijn vervolging zal uiteindelijk duren tot 1783 wanneer hij – na een gunstig advies van de fiscalen – wordt vrijgesproken van de aanklacht van frauduleus bankroet.

Het meest volumineuze procesdossier in het archief van het officie-fiscaal voor de periode 1767-1788 (twee volledige archiefdozen), handelt over een zaak van vermeende monopolievorming door een aantal Mechelse haringverkopers.⁹¹ Procureur-generaal Diu erft de zaak van zijn voorganger Jacobs en zal ze gedurende vijf jaar lang met zijn collega-fiscaal, de Villers de Fourneau, opvolgen. Wanneer er in 1771 dan uiteindelijk toch een vonnis valt, doet dat veel stof opwaaien. De haringhandelaars worden vrijgesproken en daarbij worden – tegen alle verwachtingen in – niet zij, maar de fiscalen veroordeeld tot het betalen van de proceskosten.

Een dergelijk vonnis is in flagrante tegenspraak met artikel 10 van de procedureordonnantie van de Grote Raad.⁹² Daarin wordt uitdrukkelijk gesteld dat procureur-generaal en advocaat-fiscaal in geen enkel geval tot het betalen van de proceskosten kunnen worden veroordeeld. De filosofie daarachter is dat zij nooit op eigen initiatief een proces kunnen starten en er bijgevolg ook geen verantwoordelijkheid voor dragen. In dit geval was het bevel om de zaak te beginnen afkomstig van de Raad van Financiën.⁹³

De Geheime Raad heeft duidelijk ook zijn bedenkingen want reeds op 23 januari, 13 dagen na de uitspraak, wordt met een keizerlijk besluit de tijdelijke opschorting van de uitvoering van het vonnis bevolen. Daarop volgen twee brieven van de fiscalen aan de Geheime Raad: een eerste van de Villers de Fourneau gedateerd op 18 februari 1771⁹⁴ en een tweede van Diu op 12 augustus van datzelfde jaar.⁹⁵ Vooral Diu doet uitgebreid zijn beklag over de uitspraak van de raadsheren. Volgens hem is het in de geschiedenis van de Raad nog nooit voorgevallen dat het officie-fiscaal veroordeeld wordt tot het betalen van de gerechtskosten. Dat de fiscalen daarvan vrijgesteld zijn, is algemeen geweten en gebaseerd op een eeuwenlange jurisprudentie die vervat ligt in de procedureordonnantie van 1559. Het bewuste artikel is klaar en helder geformuleerd en kan op geen enkele andere manier

91 ARA, GRMOF, D 536, 1766-1771: de fiscalen tegen Pierre François en Corneil Joseph Poulet, Pierre en Jacques Morissens, de weduwe van Antoine Morissens en de weduwe van Matthieu Verhuyck, allen vishandelaars te Mechelen op beschuldiging van monopolievorming.

92 Terlinden en Bolsee, 'Style et manière de procéder du Grand Conseil de Malines'. Onderdeel fiscalen en fiscale zaken, artikel 10: 'Et pour obvier que aucun ne soit légier de soustenir procès ou les faire contre noz officiers, s'il estoit trouvé que ès dicts procès fiscauls une partie fut condempnable en despens pour témérité claire et où il n'y chiet apparente excuse de litiguer, en ce cas les dictes parties pourront estre condempnées ès-dicts despens tant des informations précédentes que aultres du procès selon le taux de la court. Et quant au dict procureur général, il ne sera condempnable en aulcuns despens, vu que ne peult intenter aulcun procès sans charge ou ordonnance.'

93 ARA, GRMOF, BD, 55, f°104: advies van Diu en de Villers de Fourneau op een eerste verzoek van Pierre Morissens om het proces tegen hem te seponeren. 'Il s'agit d'une action que nous avons entamée au grand conseil ensuite des ordres de votre majesté et du conseil des finances ...'

94 ARA, GRMOF, D 536, 1766-1771: brief van advocaat-fiscaal de Villers de Fourneau aan de Geheime Raad waarin hij protesteert tegen het vonnis van de Grote Raad in de zaak tegen de haringverkopers, 18 februari 1771.

95 ARA, GRMOF, BD 56, f°69-70: brief van procureur-generaal Diu aan de Geheime Raad over het vonnis van de Grote Raad in de zaak tegen de haringverkopers, 12 augustus 1771.

geïnterpreteerd worden, al denken sommige raadsleden van de Grote Raad daar tegenwoordig blijkbaar anders over. Diu verzoekt keizerin Maria Theresia dan ook om de juiste interpretatie van dit artikel nogmaals te publiceren en de raadsheren van de Grote Raad te dwingen zich aan deze bepaling te houden.

Het archief laat ons spijtig genoeg niet toe om de discussie verder te volgen. De uiteindelijke beslissing van de Geheime Raad is, hoewel ongemotiveerd, wel bekend. Diu verzoekt immers de Raad van Financiën op 20 mei 1772 om hem 2658 gulden te bezorgen zodat hij de proceskosten kan betalen.⁹⁶ In zijn brief laat hij weten dat een keizerlijk decreet van 27 april 1772 heeft besloten tot de vernietiging van het decreet van 23 januari 1771, waarmee de opschorting van de uitvoering van het vonnis was vastgelegd. Dit lijkt een compromisoplossing: de fiscalen worden blijkbaar niet verplicht om de proceskosten uit eigen zak te betalen, maar hebben het recht die op de Raad van Financiën te verhalen. Het is immers die Raad geweest die het officie-fiscaal van Mechelen eertijds de opdracht heeft gegeven om de zaak te onderzoeken en voor het gerecht te brengen. Voor Diu is het proces overigens een erfenis van zijn voorganger Jacobs en ook de Villers de Fourneau is op het moment van het bewuste keizerlijke decreet geen advocaat-fiscaal meer. Bovendien is onrechtstreeks uit de procedureordonnantie af te leiden dat het volstrekt niet abnormaal is dat centrale overheidsinstanties, zoals de Rekenkamer of in dit geval de Raad van Financiën, de proceskosten in specifieke gevallen dekken.⁹⁷

Noch de reden waarom de raadsheren een dergelijk vonnis gevelde hebben, noch de reden waarom de fiscalen uiteindelijk toch veroordeeld zijn tot het betalen van de proceskosten is voor mij duidelijk geworden. Dat wil niet zeggen dat de sleutel zich niet ergens in het archief bevindt: ik heb het twee dozen dikke procesdossier niet tot de laatste letter kunnen lezen. Zeker is wel dat de zaak nieuwe inzichten biedt in het functioneren van de Grote Raad, ook al heeft het proces schijnbaar niet als precedent gefungeerd en zijn de gevolgen op lange termijn blijkbaar slechts beperkt. Bovendien wordt hiermee ook een nieuw licht geworpen op de relatie tussen de overheid en de fiscalen: het is duidelijk dat de centrale regering – in tegenstelling tot wat we misschien zouden verwachten – niet altijd voluit partij kiest (of kan kiezen?) voor de procureur-generaal en advocaat-fiscaal die toch zijn vertegenwoordigers zijn.

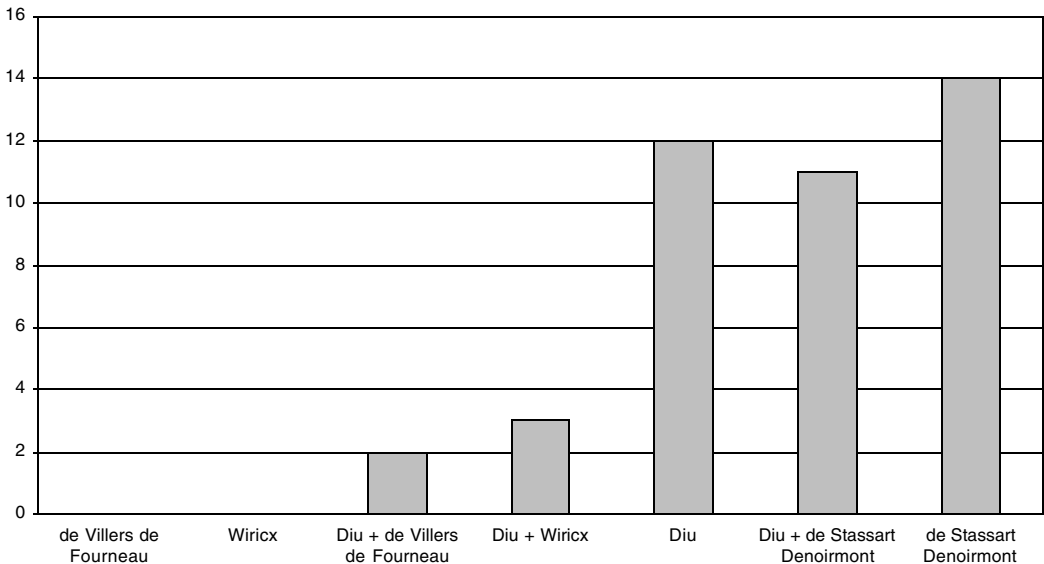
⁹⁶ ARA, GRMOF, BD 80, f°209: brief van procureur-generaal Diu aan de Raad van Financiën waarin hij de nodige financiële middelen voor het betalen van de gerechtskosten vraagt, 20 mei 1772.

⁹⁷ Terlinden en Bolsee, 'Style et manière de procéder du Grand Conseil de Malines'. Onderdeel V, over rekestes en provisijs van justitie, artikel 9, p.469: 'Et pour ce que plusieurs noz officiers se sont doluz que l'on admet indifféramment toutes appellations et réformations des amendes et corrections civiles adjudgées à nostre prouffit, pour raison desquelles ilz sont contrainctz de soustenir long procès à très grans et excessifz fraiz, lesquelz ceulx de noz Chambres des Comptes ne leur veullent allouer, ...'

3.2 De relatie tussen de procureur-generaal en de advocaat-fiscaal⁹⁸

Er bestaan verschillende visies op de hiërarchische verhouding tussen de fiscalen: volgens Wijnants is de procureur-generaal ondergeschikt aan de advocaat-fiscaal, terwijl Vanhemelryck de mening is toegedaan dat beiden hiërarchisch op dezelfde hoogte staan.⁹⁹ Uit mijn onderzoek blijkt dat er wel degelijk sprake kan zijn van een dominante positie van één van beide fiscalen, maar dat deze niet automatisch verbonden is met het ene of het andere ambt. Veeleer de persoonlijkheid van diegene die de functie uitoefent, is van doorslaggevend belang. Dat blijkt uit de volgende grafiek die de verdeling van de processen over de verschillende fiscalen visueel weergeeft.¹⁰⁰

Verdeling processen over fiscalen

⁹⁸ Specifiek gaat het in mijn onderzoek om de relatie tussen procureur-generaal Henri Chrétien Diu (1767-1794) en zijn verschillende collega's advocaten-fiscaal: de Villers de Fourneau (1767-1771), Wirix (1771-1778) en de Stassart Denoirmont (1778-1789)

⁹⁹ Cf. *supra*

¹⁰⁰ In dit schema zijn enkel de processen opgenomen waarvan we over een procesdossier beschikken, omdat uit de dicta, adviezen en vonnissen niet kan afgeleid worden wie van beiden het proces gevoerd heeft. Ook de zaak die door de substituut procureur-generaal geleid wordt, hebben we buiten beschouwing gelaten (ARA, GRMOF, D 470, 1775: De substituut procureur-generaal tegen de drukker N. Van der Elst). Dat het totaal uiteindelijk toch op 42 strandt, heeft te maken met het proces nummer 522 (1770-1774) dat Diu eerst samen met de Villers de Fourneau voert, maar dat na diens ontslag wordt verdergezet door zijn opvolger Wirix.

Onmiddellijk springt in het oog dat noch de Villers de Fourneau, noch Wiricx als advocaat-fiscaal ook maar één proces gevoerd hebben zonder dat hun collega procureur-generaal Diu daarbij betrokken is. Slechts vier processen dragen zowel de handtekening van Diu als van de Villers de Fourneau of Wiricx. De Stassart daarentegen heeft maar liefst 14 zaken behandeld waarin Diu – althans volgens de informatie die het procesdossier verschafte – geen enkele rol gespeeld heeft.

Aan de beperkte gegevens waarover we beschikken definitieve conclusies koppelen, is zonder meer voorbarig. We baseren ons immers enkel op het aantal strafprocessen gevoerd door de verschillende fiscalen en houden geen rekening met alle andere bevoegdheden van de procureur-generaal en advocaat-fiscaal. Toch kan niet ontkend worden dat het verschil in activiteit tussen de Villers de Fourneau en Wiricx aan de ene kant en de Stassart Denoirmont aan de andere kant opvallend is. De twee eersten voeren geen enkel proces zelfstandig en slechts vier samen met hun collega procureur-generaal Diu. Deze cijfers zijn zeker opmerkelijk voor Wiricx aangezien hij toch acht jaar lang zijn functie vervuld heeft, wat slechts drie jaar minder is dan de Stassart.

Dat Wiricx en de Villers de Fourneau schijnbaar zo weinig enthousiasme aan de dag leggen voor het vervolgen van misdrijven heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat ze zich nooit kandidaat gesteld hebben voor het ambt van advocaat-fiscaal, maar allebei aangeduid zijn.¹⁰¹ Beiden zijn overigens ook geen carrièrejagers: ze leggen hun functie als advocaat-fiscaal niet neer om een meer prestigieus en beter betaald ambt in de hogere administratie te vervullen, maar om opnieuw gewoon raadsheer te worden. Hun ambities zijn beperkt en ze voelen dan ook niet de nood een krachtadig beleid te voeren om op te vallen bij de Geheime Raad en zo in aanmerking te komen voor promotie. Diu heeft in de periode tot 1778 – althans op het vlak van het vervolgen van misdrijven – het roer in handen. Hij manifesteert zich als een dynamisch figuur en is op dat moment ongetwijfeld de nummer één binnen het officie-fiscaal. We zouden kunnen stellen dat tijdens deze periode de advocaat-fiscaal in een ondergeschikte positie staat ten aanzien van de procureur-generaal.

Dat wordt anders wanneer de Stassart Denoirmont in 1778 het officie-fiscaal vervoegt: hij voert maar liefst 14 processen waarbij Diu niet betrokken is. Zijn dynamische persoonlijkheid wordt al duidelijk vanaf het prille begin. Het proces tegen weduwe Flesch¹⁰² wordt in eerste instantie door Diu alleen gevoerd, zonder zijn collega advocaat-fiscaal Wiricx. Eens de Stassart Denoirmont zijn ambt aanvaard heeft, verschijnt zijn naam naast deze van Diu in het dossier. Opvallend is overigens ook dat van de 12 processen die Diu alleen gevoerd heeft, er slechts vier dateren uit de periode dat de Stassart zijn collega was.¹⁰³

101 Cf. *supra*.

102 ARA, GRMOF, D 63, 1777-1778: het officie-fiscaal tegen de heer van Derpeldange, Flesch, en zijn echtgenote op beschuldiging van belediging en bedreiging van buitengewoon deurwaarder Mersch.

103 ARA, GRMOF, D 427, 1783: onderzoek naar de inbraak bij advocaat-fiscaal de Stassart. ARA, GRMOF, D 428, 1782: onderzoek naar de uitbraak van twee gevangenen uit de stadsgevangenis. ARA, GRMOF, D 466, 1780-1783: zaak in beroep tegen Guillaume Van Lokeren, burgemeester van Tielt, voor het beledigen en mishandelen van De Letanche, vaandrig in het

Eén van deze vier processen behandelt de inbraak in de woning van de Stassart; in dat geval is het dan ook niet verwonderlijk dat het onderzoek enkel door Diu gevoerd wordt. De drie overige processen hebben echter allemaal een gemeenschappelijk kenmerk: de verdachte of de getuigen zijn Nederlandstalig en de verhoren moeten bijgevolg in het Nederlands gebeuren. Dit doet vermoeden dat de Stassart de taal niet of slechts gebrekkig machtig is. Ook bij de processen die hij samen met Diu voert, zijn de getuigenverhoren in het Nederlands steeds door Diu opgesteld.¹⁰⁴ Van de vader van de Stassart is alleszins geweten dat hij enkel het Frans beheerste.¹⁰⁵ Mogelijk heeft de Stassart Denoirmont zelf ook nooit Nederlands geleerd en was hij wel verplicht om de processen met Nederlandstalige verdachten of getuigen geheel of gedeeltelijk aan Diu over te laten.

Toch wordt Diu, in tegenstelling tot de voorgaande periode, na 1778 steeds meer in het defensief gedrongen en moet hij het initiatief en de dominante positie aan de Stassart overlaten. Bij de 14 processen die de Stassart alleen voert, moet echter een kanttekening gemaakt worden. Zes hiervan zijn immers gericht tegen kerkelijke functionarissen, kerkelijke instituten of decreten.¹⁰⁶ Blijkbaar is dat voor Diu en ook voor de andere fiscalen een heikel punt en het is dan ook best mogelijk dat de procureur-generaal zich niet eens met dergelijke processen wil inlaten. De Stassart is echter onvoorwaardelijk trouw aan de keizer en bovendien zeer ambitieus: zijn ijver zal hem uiteindelijk de zo gegeerde promotie tot voorzitter van de Raad van Namen opleveren.

Aan de hand van deze gegevens kunnen we besluiten dat tussen beide fiscalen wel degelijk een hiërarchische verhouding bestaat. Hierbij is echter niet zozeer de functie van doorslaggevend belang, als wel persoonlijkheid, karakter en ambities. Waar Diu ten tijde van de weinig ambitieuze de Villers de Fourneau en Wiricx als collega advocaten-fiscaal het heft van het vervolgingsbeleid in handen heeft, moet hij vanaf 1778 de leiding van het officie-fiscaal afstaan aan de Stassart.

4. Besluit

Zijn de procureur-generaal en de advocaat-fiscaal van de Grote Raad van Mechelen op het einde van de achttiende eeuw nog 'l'oeil et le bras du Roi'? Deze vraag vormde het uit-

regiment van Vierset. ARA, GRMOF, D 555, 1781-1782: proces van de procureur-generaal tegen de magistraat van Laarne op beschuldiging van belediging en bedreiging van de parochiepriester.

104 Bijvoorbeeld: ARA, GRMOF, D 553, 1787: de fiscalen tegen de parochiepriester van Sint Gillis omdat hij zich verzet heeft tegen deurwaarder Verbruggen van de Grote Raad.

105 C. Douxchamps-Lefevre, *Les procureurs généraux de conseil de Namur sous le régime autrichien: leur action en matière politique: contribution à l'histoire des institutions et à l'histoire sociale du Namurois au XVIIIe siècle* (UCL. Recueil de travaux d'histoire et de philologie, Serie 4, 12; Leuven 1961), p. 83: 'En juin 1752, il [Jacques-Joseph Stassart] brigue la succession de Paul-François Cordeys, conseiller des finances, promu à la présidence de la Chambre des Comptes; malgré un rapport favorable du gouverneur général, il est écarté à cause de son ignorance du flamand au profit de Henri de l'Escaille, conseiller de Brabant'.

106 Cf. *supra*.

gangspunt van dit onderzoek, dat weliswaar enkel toegespitst was op het vervolgingsbeleid en alle andere bevoegdheden buiten beschouwing heeft gelaten. Hoe beperkt ook, toch heeft dit onderzoek tot een aantal interessante inzichten geleid.

De functies van procureur-generaal en advocaat-fiscaal lijken op het eerste zicht erg begerenswaardig: ze brengen een relatief grote macht en aanzien met zich mee, dwingen respect af en kunnen een springplank zijn naar een nog prestigieuzer ambt in de centrale overheidsadministratie. Onderzoek van de benoemingsdossiers heeft echter uitgewezen dat vacatures erg moeilijk ingevuld raken en dat heel wat fiscalen in het midden van de achttiende eeuw hun functie pas onder zachte dwang aanvaardden. De crisis komt tot een hoogtepunt wanneer na het ontslag van Van Slabbeeck (1767) er zich weer geen vrijwilligers aanbieden en de vier aangeduide kandidaten bedanken voor de eer. Pas wanneer in 1771 de wedde van zowel de procureur-generaal als de advocaat-fiscaal aanzienlijk verhoogd wordt, blijkt de opvulling van het ambt geen problemen meer te stellen.

Rekening houdende met hun geringe motivatie kan de vraag gesteld worden of deze fiscalen dan wel voldoende moeite doen om de belangen van de vorst te verdedigen. De studie van het aantal vervolgte misdrijven tussen 1767-1788 heeft inderdaad uitgewezen dat de Villers de Fourneau en Wirix – beiden tegen hun zin aangesteld – niet erg veel ijver aan de dag leggen bij het vervolgen van misdrijven. Procureur-generaal Diu daarentegen zal zijn plichten wel ernstiger nemen: hij vertoont duidelijk meer naarstigheid in zijn strafrechtelijk optreden, al geldt dat ook voor hem veeleer na dan voor 1771. Met het aantreden van de Stassart als advocaat-fiscaal in 1778 krijgt het officie-fiscaal een nieuwe impuls. De Stassart zal zich erg ijverig tonen in het vervolgen van misdrijven en ook meer controversiële aangelegenheden niet schuwen. Dit onderscheid vertaalt zich ook in de hiërarchische verhouding tussen procureur-generaal en advocaat-fiscaal. Waar Diu tot 1778 de touwtjes van het officie-fiscaal stevig in handen heeft, zal de Stassart daarna het roer overnemen.

Wanneer we een blik werpen op de aard van de misdrijven die door deze fiscalen vervolgd worden, dan kunnen we besluiten dat daarin een grote diversiteit vast te stellen is. Weliswaar heeft ongeveer de helft van de vervolgte misdrijven betrekking op overtredingen tegen het gezag, maar ook deze categorie wordt gekenmerkt door een grote heterogeniteit. Wel kunnen we – gezien de beperktheid van het onderzoek – voorzichtig besluiten dat de nadruk in het vervolgingsbeleid van de Raad en zijn fiscalen ligt op het behoud van de gerechtelijke orde. Enerzijds door een controle op het eigen personeel van de Grote Raad (deurwaarders, advocaten, procureur, ...) en de lokale gerechtsofficieren. Anderzijds ook door een controle op alle overtredingen die tegen dit gezag begaan worden. Uit de analyse van de processen is ook duidelijk geworden dat de fiscalen in hun vervolgingsbeleid bijzondere aandacht hebben voor de bekommernissen en prioriteiten van de overheid op het einde van de achttiende eeuw. Pers-en censuurzaken vormen een belangrijke subcategorie evenals de processen tegen kerkelijke gezagsdragers.

Tot slot kan de vraag gesteld worden of het officie-fiscaal op het einde van de achttiende eeuw reeds een ‘moderne’ instelling is, gekenmerkt door professionalisme en een doelbe-

wust handelen. Ik heb immers voortdurend gebruikt gemaakt van de term ‘vervolgingsbeleid’, een term die toch een zekere mate van gecoördineerd en doelbewust optreden impliceert, met inachtneming van bepaalde richtlijnen en regels. De resultaten van mijn onderzoek wijzen er echter veeleer op dat er niet echt sprake kan zijn van een gericht ‘beleid’, waarbij het officie-fiscaal een vooropgesteld doel op systematische wijze tracht te verwezenlijken. Daarvoor lijkt het optreden van de fiscalen te persoonsgebonden en te gefragmenteerd. De geringe mate van professionalisering waardoor deze instelling wordt gekenmerkt, hangt hiermee samen: de fiscalen worden onvoldoende vergoed, er is een schrijnend gebrek aan concrete regelgeving, een duidelijk strafwetboek is onbestaande, bevoegdheden zijn slecht afgebakend en de communicatie tussen de verschillende instanties verloopt vaak erg gebrekkig. Gegeven dit gebrek aan professionalisering en de afwezigheid van een concreet uitgetekend beleid, kunnen we besluiten dat het officie-fiscaal van de Grote Raad van Mechelen zelfs op het einde van de achttiende eeuw nog een echte Ancien-Régime instelling is.

DE TOTSTANDKOMING VAN HET KADASTER IN NEDERLAND IN DE EERSTE HELFT VAN DE NEGENTIENDE EEUW*

Inleiding

1 oktober 1832 is voor een groot deel van het Koninkrijk der Nederlanden een belangrijke datum, al zal men die dag niet snel in de schoolboeken vinden.¹ Op die datum werd het Kadaster namelijk in vrijwel geheel Nederland ingevoerd; alleen in de provincie Limburg geschiedde dat in verband met de politieke onrust enige jaren later, namelijk in 1837 (voor de stad Maastricht) en in de jaren 1841-1844.² Die invoering vond plaats na een aanloopperiode die ruim vijftig jaar in beslag had genomen.

Hoofddoel van de hele kadasteroperatie was het bewerkstelligen van een beter systeem voor de heffing van de grondbelasting. Om namelijk tot een evenredige verdeling van lasten over de eigenaren van gronden en huizen te komen moest de overheid beschikken over een goede registratie van alle eigenaren, met daarbij inzicht in de jaarlijkse opbrengst van het onroerende goed. Daartoe moest het gehele land minutieus in kaart gebracht worden. Bovendien kreeg het Kadaster ook een belangrijke functie bij de registratie van al die eigendommen, die voor het rechtsverkeer (koop- en verkoop, vererving etc. van huizen en gronden) van eminent belang bleek. Het feit dat deze registratie een openbaar karakter droeg, betekende een grote mate van rechtszekerheid voor de burger. Alleen gepubliceerde (en dus openbare) rechtshandelingen met onroerend goed hebben rechtskracht, met dien verstande dat in het hier geldende systeem aan de vastgelegde gegevens geen bewijs ontleend kon worden. De beschikbare informatie wordt door de overheid op grond van de haar bekende gegevens als de juiste beschouwd, maar dat hoeft niet met 100% zekerheid correct te zijn. Deze benadering heet het negatieve stelsel, in tegenstelling tot bijvoorbeeld

* Dit artikel is de oorspronkelijke (Nederlandse) versie van een bijdrage van de auteur voor de congresbundel *Les systèmes cadastraux en France et en Europe aux XIXe et XXe siècles*, die onder redactie van Nadine Vivier en Florence Bourillon eind 2006/ begin 2007 in Parijs zal verschijnen. Het gelijknamige congres werd gehouden op 20 en 21 januari 2005.

1 Over de geschiedenis van het kadaster en de kadastrale bronnen zijn heel wat boeken en artikelen verschenen. Ik noem hier slechts een aantal; A. Soutendijk, *De hypothecaire en kadastrale boekhouding en die der schepen en vaartuigen in Nederland* (bewerkt door J. Mulder; 2 dln.). Tiel 1916 (verder aangeduid als: Soutendijk/Mulder, *Boekhouding*); M. de Vos, *Het kadaster en de boekhouding op de hypotheek*; de tegenwoordige inrichting voorafgegaan door die in vroegere tijdvakken. Groningen 1902; F. Keverling Buisman en E. Muller, *Kadastergids. Gids voor de raadpleging van hypothecaire en kadastrale archieven uit de 19^e en de eerste helft van de 20^e eeuw*. 's-Gravenhage 1979; G.A.M van Syngel (red.), *Broncommentaren 3. Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in de negentiende en twintigste eeuw* (Den Haag 1997).

2 E. Muller, 'De invoering van het Kadaster in Limburg', in: *Geodesia, maandblad van de Stichting Nederlands Genootschap voor Landmeetkunde* 21 (1979), p. 253-257. De invoering vond telkens in een groep gemeenten plaats.

het systeem in Duitsland, waar een (quasi)positief stelsel van kracht is, waarbij men er van uitgaat dat het Grundbuch de juiste informatie bevat.³

De combinatie van de kadastrale registratie in registers en op kaarten (bij het Kadaster) enerzijds en van het rechtsverkeer in onroerend goed (de hypothecaire administratie) anderzijds binnen één organisatie is daarbij van groot nut geweest. In Nederland wordt de dienst die met beide taken belast is gewoonlijk ‘Kadaster’ genoemd. Aan de geschiedenis, die vooraf ging aan de invoering van het kadaster in Nederland en aan de bronnen die bij de start daarvan zijn opgemaakt, wordt in deze bijdrage aandacht besteed.

De registratie van onroerend goed tijdens het Ancien Regime

In alle steden en gewesten die samen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden vormden waren in de zestiende tot achttiende eeuw zeer uiteenlopende systemen opgezet voor de vastlegging van eigendomsverhoudingen van gronden, huizen en zakelijke rechten. Er was door de grote mate van autonomie van de gewesten, steden en heerlijkheden sprake van een grote verscheidenheid van soorten registers, en wat daarin geregistreerd werd. Uiteraard hadden de verschillende vormen van registratie te maken met het doel dat de desbetreffende overheidsorganisatie daarmee beoogde. Dat kon zijn het geven van juridische zekerheid of het vastleggen van de basis waarop belasting geheven werd. Ten derde was daar ook de registratie uit beleidsmatig oogpunt, dus de inventarisatie van eigendomsverhoudingen zonder meer. In veel gevallen vormde een combinatie van deze drie factoren de basis voor het ontstaan van een dergelijke registratie.⁴ Als voorbeeld moge hier vermeld worden de eigendomsoverdrachten tijdens het Ancien Regime in het kwartier van Veluwe, onderdeel van het gewest Gelre in het oosten van de Republiek. Deze werden bij het gerecht in aparte registers opgenomen om zowel de positie van de belanghebbenden en derden te versterken, als om de belastingheffing van de vijftigste penning – een overdrachtsbelasting, te betalen over alle rechtshandelingen inzake onroerend goed – mogelijk te maken.⁵

Opmerkelijk is dat veel van deze eigendomsregistratie – vooral van het platteland – uitsluitend in registers plaatsvond, zonder dat daar kaarten aan te pas kwamen. Een uitzondering daarop op gewestelijk niveau vormen de zgn. grondschattingskaarten, die in het midden van de zeventiende eeuw in Drenthe zijn aangelegd.⁶ Ook de besturen van de waterschappen in de lager gelegen delen van Holland, Zeeland en Utrecht lieten van hun polders vaak zeer gedetailleerde kaarten maken, waarop de individuele percelen stuk voor

3 P.G.H.T Konings, *De openbare registers ten hypotheekkantore* (Ars Notariatus XLV; Deventer 1990), p. 137-158 en 179-185

4 Van Synghel, *Broncommentaren* 3, p. 9.

5 F.F.J.M. Geraedts, ‘De registratie van de gerechtelijke eigendomsoverdrachten in het kwartier van Veluwe, 1538-1733’, in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 85 (1994), p. 40-60.

6 P. Brood, *Grondschattingen, omslagen en haardstedengeld. Een handleiding voor het gebruik van de archivalia* (Assen 1980), p. 32-33

stuk ingetekend waren. Deze polderkaarten speelden samen met de bijbehorende registratie van de eigenaren en de oppervlakte van het desbetreffende perceel een belangrijke rol bij de heffing van de dijklasten. Een vroeg voorbeeld daarvan vormt het kadastrale systeem met een register, een overzichtskaart én perceelskaarten van de polders en ambachten van het hoogheemraadschap van Putten (ten zuiden van Rotterdam), waartoe de hoogheemraden in 1615 opdracht gaven aan de landmeter Daniël Schillinx. Dit systeem is bijna 250 jaar gebruikt voor de belastinginning, ook nog ná de invoering van het kadaster in 1832. Voor het laatst is het gebruikt voor de heffing in de jaren 1862-1867.⁷ Uit de zeventiende en achttiende eeuw bestaan er vele kaarten van polders op een grote schaal, in een fors aantal gevallen ook in gedrukte vorm.⁸ Het zijn functionele kaarten, daar ze een maximale hoeveelheid informatie bevatten die van belang is voor het administratieve en technische beheer van het waterschap. Anderzijds hadden ze vaak ook een representatieve functie.

Van de steden bestaan over het algemeen al uit de zestiende en zeventiende eeuw gedetailleerde stadsplattegronden.⁹ De stedelijke overheden bezaten daarnaast vaak straatboeken inclusief bijbehorende kaarten, waarin per perceel de eigendom en/of bewoning van het 'vastgoed' in de stad was vastgelegd. Dergelijk prekadastraal materiaal is in de laatste jaren veelvuldig gebruikt bij de opbouw van een zogenaamd historisch kadaster van de Nederlandse steden.

Ten slotte moet hier melding gemaakt worden van de grootschalige karteringen uit de tweede helft van de achttiende eeuw met een militair doel. In verband met veranderende politieke situatie (vooral na de dood van de Oostenrijkse keizer Karel VI in 1740) en de daaruit voortvloeiende militaire dreiging krijgt men meer en meer behoefte aan kaartmateriaal voor grootschalige operaties, waarbij een grote schaal vereist wordt om alle topografische details af te beelden. Bovendien zijn grote delen van de Republiek – vooral in de oostelijke en zuidelijke gewesten – slecht of helemaal niet in kaart gebracht, zodat het noodzakelijk is sommige gebieden voor het eerst echt in kaart te brengen. Het zijn de landmeters Willem T. Hattinga, de vader en zijn beide zonen David W.C. en Anthony die zich in die periode zeer verdienstelijk hebben gemaakt, eerst met atlanten met kaarten van Zeeuws-Vlaanderen en Staats-Brabant, maar vervolgens ook van de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden en gedeelten van Oost-Nederland (1744-1756). De kartering van Oost- en Noord-Nederland is in de navolgende jaren (1773-1794) voltooid door Van Hooff, Wollant en Hottinger.¹⁰ Door hun gedetailleerdheid leveren zij zeer interessante informatie op over de ligging van kastelen en buitenhuizen en hun bijgebouwen, de tuinaanleg, kerkgebou-

7 J.L. van der Gouw, *De Ring van Putten. Onderzoekingen over een hoogheemraadschap in het deltagebied* (Zuid-Hollandse Studiën XIII; 's-Gravenhage 1967), p. 126. Schillinx had zijn werk in 1617 af.

8 C. Koeman, *Geschiedenis van de kartografie in Nederland. Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden* (Alphen aan den Rijn 1983), p. 135-148.

9 *Ibidem*, p. 110-134

10 F.W.J. Scholten, *Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland, 1579-1795* (Alphen aan den Rijn 1989), p. 69-73 en 90-133.

wen, dorpsplattegronden en losse boerderijen, het wegenstelsel, waterlopen, bruggen en woeste gronden, zoals uit recente publicaties van verschillende van die atlassen blijkt.¹¹

De opmaat naar het Hollandse Kadaster

Van een systematisch op metingen berustend kadaster, opgemaakt met het oog op een rechtvaardige heffing van de belasting op onroerend goed is echter bij al deze karteringen geen sprake, al komen sommige registraties voor de heffing van dijklasten in de West-Nederlandse polders er dichtbij. Een dergelijke systematische aanpak gebeurt voor het eerst in opdracht van de Raad van State, die in 1791 opdracht geeft voor de Meierij van 's-Hertogenbosch een nieuw systeem voor grondbelasting te ontwikkelen. De Meierij maakte deel uit van Staats-Brabant en behoort tot de zogenaamde Generaliteitslanden, gebieden die rechtstreeks door de Staten-Generaal in Den Haag bestuurd werden. De Raad van State was belast met het daadwerkelijke bestuur van die gebieden.¹² In 1786 wordt door de vertegenwoordigers uit de Meierij een bezwaarschrift bij de Raad van State ingediend tegen de onrechtvaardige en onevenredige heffingen op onroerend goed (de 'verponding') in de verschillende dorpen. De Raad besloot een jaar later een onderzoek te laten instellen naar de wenselijkheid en de mogelijkheid om een billijker verdeling van de lasten te verkrijgen. Via de Leen- en Tolkamer in 's-Hertogenbosch, die tot taak had een algemeen financieel toezicht te houden op de dorpsbesturen in de regio, werd nu mr. C(aspar) van Breugel, secretaris van 's-Hertogenbosch en ontvanger in de Meierij, aangesteld om dat vooronderzoek te verrichten. Hij rapporteert – na bestudering van de kohieren – dat van de 96 plaatsen er slechts 13 waren waarvan de kohieren klopten, maar dat de rest in meer of mindere mate te wensen overliet. Er wordt besloten tot een meting van de landerijen over te gaan. Met het oog daarop worden er door Van Breugel in 1791 in totaal 24 landmeters aangesteld, die op basis van een instructie en een vastgesteld tarief in de verschillende dorpen aan de slag gingen. Er moest gemeten worden volgens de Bossche Maat, waarbij 1 morgen gelijk stond aan 6 loopens of 300 roeden of 6000 voeten. Alle gemeten percelen moesten genummerd worden, en van ieder perceel moest vermeld worden: de naam van eigenaar, de grootte van het perceel, de soort van eigendom en de kwaliteit. De resultaten van de metingen werden neergelegd in zgn. maatboeken.

Huizen en erven vielen buiten de meting, maar aangezien die wel belastingplichtig waren, werden met het oog op de schatting van de waarde van de panden in iedere plaats drie schatters aangesteld. Hoewel er grote verschillen in de schattingen geconstateerd werden

¹¹ Men zie o.m. W.J.M. Hoogendoorn-Beks en J.C.M. Hattinga-Verschure, *Topografische kaarten en plattegronden van de Hattinga's, 1724-1755*. Utrecht 1977; H.J. Versfelt, *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland, 1773-1794*. Groningen 2003.

¹² J.G.M. Sanders (red.), *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding ('s-Hertogenbosch/Hilversum 1996)*, p. 24.

en er daarom geen reële grondslag voor die waardevaststelling was, werd uiteindelijk besloten het gemiddelde van de drie taxaties per huis als resultaat te nemen. Ondanks het vele werk en relatief hoge kosten – de hele operatie kostte tenslotte bijna 30.000 gulden – is er met het uiteindelijke resultaat niets gedaan, daar de komst van de Fransen in het zuidelijk deel van de Republiek (1794) en de daaropvolgende Bataafse Revolutie (1795) verdere uitwerking en invoering verhinderde.¹³

Van deze eerste poging om tot een behoorlijke kadastrering te komen met het oog op de verponding zijn de maatboeken van vele dorpen in de Meierij bewaard gebleven, evenals allerlei ander stukken die betrekking hebben op de uitwerkingen daarvan.¹⁴

Ook elders op het gebied van het huidige Nederland is er sprake geweest van activiteiten, die tot doel hadden een regulier kadaster tot stand te brengen. Een bijzonder voorbeeld daarvan vormt het Kleefse kadaster, dat in de achttiende eeuw tot stand gekomen is in enkele kleine territoria in het grensgebied tussen het huidige Nederland en Duitsland, in de provincie Gelderland ten zuidoosten van Arnhem, de zogenaamde Kleefse enclaves. Deze gebieden, die oorspronkelijk Kleefs waren en later deel uitmaakten van de Westprovincz van het koninkrijk Pruisen, zijn ten gevolge van het Congres in Wenen in 1816 aan het Koninkrijk der Nederlanden toegevoegd. Het gaat hier om een gebied van in totaal ca. 90 km², onder meer bestaande uit de Liemers (met de tegenwoordige gemeenten Zevenaar en Duiven), het stadje Huissen met het nabij gelegen Malburgen en de heerlijkheid Wehl. Daarnaast waren er nog een aantal kleinere enclaves.¹⁵

In het begin van de achttiende eeuw werd in het kader van de plannen om de belastingheffing op onroerend goed in Pruisen op een meer rechtvaardige manier te gaan regelen een ingrijpende herziening van het ‘Katasterwesen’ doorgevoerd. Kern daarvan was een geheel nieuwe meting van alle landerijen – de steden bleven buiten beschouwing – met een gelijktijdige kartering van het hele Kleefse territoir. Na een proef in de ambten Kleverham en Emmerich in de jaren 1721-1727, werd in 1731-1736 de rest van het gebied opgemeten en in kaart gebracht.¹⁶ Het resultaat daarvan is voor de Kleefse enclaves behouden gebleven in een drietal kaartboeken, te weten één voor het ambt Liemers (met 49 kaarten in kleur), eentje voor Huissen en Malburgen (14 kaarten) en ten slotte dat voor de heerlijkheid Wehl (16 kaarten). Uit een iets latere periode (vanaf het midden van de achttiende eeuw) zijn de bijbehorende ‘Hypothequen Bücher’ bewaard gebleven, waarin met verwijzing

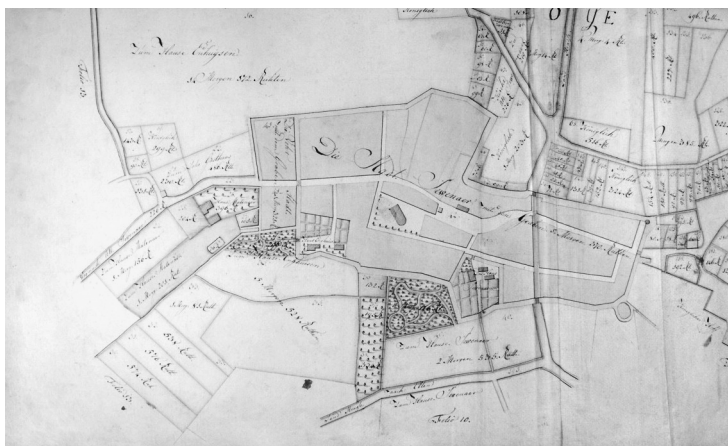
¹³ Het voorgaande op basis van A. Scheffer, ‘De landmeting in de Meijerij anno 1792-1793’, in: *Nederlands Geodetisch Tijdschrift* 6 (1976), p. 59-64. Zie ook: Soutendijk/Mulder, *Boekhouding*, II, p. 109.

¹⁴ Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC, voorheen het Rijksarchief in Noord-Brabant), ‘s-Hertogenbosch, Archief van de Leen- en Tolkamer, inv.nr. 168-261 (maatboeken), 306-309 (kohieren van de huizen) en 371-385 (allerlei stukken m.b.t. de opmetingen, veelal opgemaakt door mr. Caspar van Breugel of van zijn aantekeningen voorzien).

¹⁵ E.J.Th.M.A. Smit, *De oude Kleefse enclaves en hun overgang naar Gelderland, 1795-1817* (Gelderse Historische Reeks VII). Zutphen 1975.

¹⁶ Paul Günter Schulte, ‘Vom klevischen Grundsteuerregister zur Katasterkarte’, in: Gregor Hövelman en Heinrich Steinbring (herausg.), *Studien zur Geschichte der Kartografie und des Vermessungs- und Katasterwesens am Niederrhein* (Schriftenreihe des Kreises Kleve 4, Kleve 1984), p.185-201, vooral 187-189.

Detail uit een 'Kleefse Kadasterkaart', met overzicht van de stad Zevenaar. (kaart no.9 uit het *Amtsbuch de Lymers, Gelders Archief (Arnhem), archief Kleefse Enclaves, inv.no. 2764*)

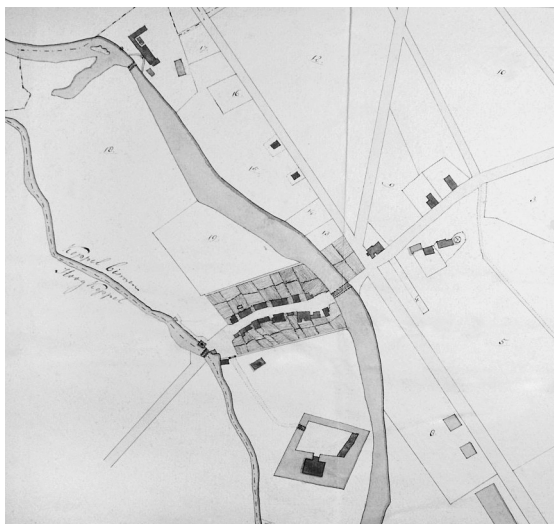

naar de perceelsnummers op de kaarten allerlei gegevens met betrekking tot ieder perceel zijn opgenomen: naam van de bezitter, waarde van het goed, op het goed rustende schulden en hypotheeken, etc.¹⁷

Het Hollandse Kadaster

Na de Bataafse Omwenteling (januari-februari 1795) bleef de belastingheffing op onroerend goed voornamelijk op dezelfde basis geschieden als voorheen, daar er nog geen nieuw systeem voor handen was. Na de Staatsgreep van de Unitarissen – diegenen die een eenheidsstaat voorstonden – in januari 1798, werd in de nieuwe Staatsregeling die in dat jaar voor de Bataafse Republiek tot stand kwam, gewag gemaakt van een nieuw algemeen belastingstelsel. De gewestelijke en lokale overheden verloren het recht om zelfstandig te beslissen over de belastingheffing; dat zou voortaan een nationale aangelegenheid zijn. Dat nieuwe stelsel zou gebaseerd moeten zijn op de draagkracht van de ingezetenen. Door de voortdurende bestuurlijke reorganisaties en politieke onzekerheden in de jaren daarna, zou het nog tot 1805 duren voordat in dit opzicht een volgende stap gezet zou worden. Op 12 juli 1805 besloot de Wetgevende Vergadering – het parlement van de Republiek – tot de invoering van een geheel nieuw belastingstelsel met ingang van 1 januari 1806. Dat stelsel bouwde weliswaar nog voort op de bestaande belastingen, maar de opzet was de heffing eenvoudiger te maken en de opbrengst te verhogen. Grote man achter dit nieuwe systeem was minister van financiën Isaac Jan Alexander Gogel (1765-1821). Voor iedere belastingsoort werden nu ordonnanties uitgevaardigd, waarin de grondslag, inhoud en omvang van

¹⁷ Zie: D.P.M. Graswinckel, *De rechterlijke archieven der voormalige Kleefse enclaves in Gelderland, 1543-1816*. 's-Gravenhage 1927. De kaartboeken hebben resp. de inv.nrs. 2764, 2988 en 3367. Het wordt aannemelijk geacht dat er ook oudere 'Hypotheken Bücher' – al vanaf de hermetingen en karteringen – geweest zijn, maar die zijn niet bewaard gebleven (voor wat er wel behouden is, zie men inv.nrs. 2739-2760, 2985-2987, 3363-3366).

Verpondingskaart van de gemeente Keppel-binnen (1810), opgemaakt in opdracht van de Hoofdc commissie ter zake van de Verponding door de landmeter J. Rietdijk (Gelders Archief Arnhem), collectie Verpondingskaarten, inv.no. 32). De genummerde percelen (1-18) corresponderen met de artikelen in het maatboek (zie afb. 3). Herkenbaar is dat de huizen en huispercelen niet zijn gemeten.

de desbetreffende belasting werd geregeld evenals de wijze van heffing en eventueel mogelijke vrijstellingen. Voor de belasting op onroerende goederen, wederom verponding geheten, werd als allerlaatste in de rij zo'n verordening uitgevaardigd op 29 januari 1807.

Deze verponding zou geheven worden van alle onroerende goederen, of wel van alles wat enige oppervlakte heeft: dat wil zeggen alle landerijen en wateren én alle gebouwen, zij het met een aantal uitzonderingen. Als grondslag werd genomen de huurwaarde van het goed, werkelijk of geschat. Van deze waarde moest 1½ % als belasting worden betaald. Voor bedrijfsgebouwen (fabrieken, werkplaatsen en pakhuizen) was de helft verschuldigd. Kerken en overheidsgebouwen waren vrijgesteld. Het belang van deze belasting kan moeilijk te laag worden ingeschat: de beoogde opbrengst bedroeg 11 miljoen gulden, bijna een kwart van de totale staatsbegroting die tussen 40 en 50 miljoen gulden beliep.

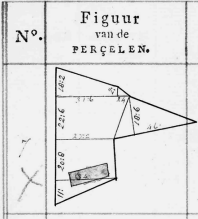
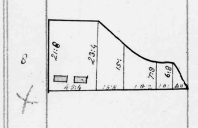
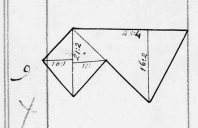
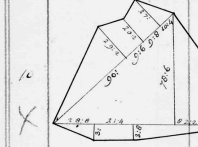
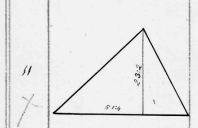
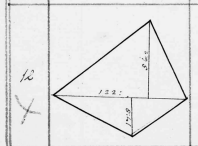
Toch had de totstandkoming van deze ordonnantie de nodige voeten in aarde gehad. De koning – sinds 1806 was Lodewijk Napoleon, een broer van Napoleon, koning van het nieuwe koninkrijk Holland geworden – had bezwaren tegen de samenstelling en salariëring van de commissie die op de uitvoering van die regelingen toezicht moest houden. Uiteindelijk ging hij onder druk van Gogel toch akkoord; voorzitter werd mr. Caspar van Breugel, dezelfde die we ook al tegen kwamen bij de opmetingen en kartering van de Meierij in 1792/3. Lid van de commissie werd in ieder geval luitenant-kolonel G.J. Le Fevre de Montigny; een derde lid zou later aangewezen worden. Tot secretaris werd benoemd mr. J.C. de Meij van Streefkerk.¹⁸

Van eminent belang in de regeling van 1807 was dat daarin een 'algehele opmeting van alle gronden in het Koninkrijk' in het vooruitzicht werd gesteld, die als basis moest dienen voor de waardebepaling van alle percelen. Hoe die opmetingen in zijn werk moesten gaan

18 A.Scheffer, 'Het "Hollandse kadaster"', in: *Nederlands Geodetisch Tijdschrift* 7 (1977), p. 17-26.

Pagina uit het 'Maatboek' van de Landerijen in de gemeente van Keppel-binnen met de percelen met de nummers. 7-12. Vergelijking van deze percelen met die op de verpondingskaart van Keppel-binnen (zie afb. 2), laat zien dat geen uniforme schaal is gebruikt en dat de situering telkens verschilt. (Gelders Archief, Arnhem, collectie Maatboeken, inv.no.17)

MAATBOEK DER LANDERIJEN, gelegen in de Jurisdic tie van
Keppel binnen Opgemeten door mij *J. Ruyter*
 Landmeter, met de Meting begonnen *16, 18 1810*

N ^o .	Figuur van de PERCELEN.	Soort van Landen het zij BOSCH, BOUW- of WEILANDEN.	Naam van de EIGENAREN.	Mergens.	Roeden.
7		<i>bosch</i>	<i>Abdolk, Wankel Cornel. Willems van Pellen</i>	3	464
8		<i>weiland</i>	<i>Van Zelfde</i>	2	418
9		<i>bouwland</i>	<i>Van Zelfde</i>	v	591
10		<i>bosch</i>	<i>Van Zelfde</i>	v	12 190
11		<i>be</i>	<i>Van Zelfde</i>	v	596
12		<i>bouwland</i>	<i>Van Zelfde</i>	7	314
TOTAAL				20	101

werd bij regeling van 8 mei 1807 (art.25-31) vastgesteld; alle landerijen moesten op eenzelfde schaal en landmaat worden opgemeten. De kohieren moesten uniform zijn, en per perceel de naam van de eigenaar en het kadastrale nummer bevatten. In de aparte instructies voor de landmeters werd een en ander nog verder gepreciseerd, zoals het gebruik van meetkettingen van 5 Rijnlandse roeden. Als schaal voor de op te maken kaarten werd voorgeschreven een verhouding van 10 Rijnlandse Roeden op een halve Rijnlandse Duim, hetgeen een schaal van 1:2880 opleverde. Met grote voortvarendheid is men vervolgens aan de

slag gegaan: met enige tientallen landmeters werd er nu enige jaren gewerkt aan het ‘Cadaſter in de Hollandſe departementen’.¹⁹ Hun werk resulteerde in:²⁰

- maatboeken, waarin een ſchetstekening (meestal niet op ſchaal) van het gemeten perceel, met opgave van de aard van het perceel (bouw- of weiland, bos), de naam van de eigenaar en de oppervlakte
- aanwijzende tafels (niet te verwarren met de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels van het kadaſter van 1832)
- verpondingskaarten.

In ſommige provincies is nog het nodige van dit materiaal voor onderzoek ter beschikking.²¹ En dat ondanks het feit dat het door het verdere verloop van de gebeurtenissen van de resultaten van het werk geen gebruik meer gemaakt is, zoals hieronder nog toegelicht wordt. Dat was het gevolg van het feit dat het koninkrijk Holland in 1810 ophield te bestaan.

De invoering van het Franse Kadaſter

Het koninkrijk Holland werd namelijk in 1810 bij Frankrijk ingelijfd. Dat gebeurde in twee faſen. Eerst werd op 1 januari 1810 het zuidelijk deel (de huidige provincies Brabant en Zeeland, plus het gedeelte van Gelderland bezuiden de Waal) onderdeel van Frankrijk gemaakt en enkele maanden later werd ook de rest van het land met ingang van 1 maart 1810 geannexeerd.²² De Franse wetten werden vervolgens ſuccessievelijk ingevoerd, de meest belangrijke – zoals de Code Civil en de Code Penal – per 1 januari 1811. Verder behoorde daartoe de Franse belastingwetgeving, zodat de wetten en decreten die betrekking hadden op het aanleggen van een kadaſter voor het gehele keizerrijk nu ook in Holland van kracht werden. Het keizerlijk decreet van 11 oktober 1811 bepaalde dat het Franse kadaſter op 1 januari 1812 in de Hollandſe departementen ingevoerd moest worden.

Daartoe behoorde ook het zogenaamde ‘Receuil Methodique’, een verzameling wetten, decreten, reglementen, instructies en deciesies die volgens een keizerlijk decreet van 27 januari 1808 moest dienen als handleiding voor de aanleg van dat kadaſter.

19 Scheffer, ‘Hollandſe kadaſter’, p. 25 geeft een aantal van 44 landmeters, plus hun ‘élèves’ en komt zo tot ongeveer 100 personen. Scheffer (p. 26, nt.13) vermeldt de namen van vijf landmeters die in Brabant werkzaam zijn geweest. Op basis van P.S. Teeling, *Landmeters van de Kadaſtering van Nederland* (z.pl. 1984) kunnen meer landmeters van het ‘Hollandſe kadaſter’ geïdentificeerd worden (p. 231-268).

20 Scheffer, ‘Hollandſe Kadaſter’, p. 20-25; J.T.Hessels, ‘Het kadaſter tijdens de Bataafſe Republiek en het Koninkrijk der Nederlanden’, in: *Tijdschrift voor Kadaſter en Landmeetkunde* 7 (1891), p. 3-9; ook: Soutendijk/Mulder, *Boekhouding*, II, p. 110-111.

21 B.v. bij het Gelders Archief in Arnhem zijn meer dan 200 verpondingskaarten en ruim 30 maatboeken, plus nog enkele aanwijzende tafels bewaard gebleven (archiefblokken 0096 en 0873). Ook in Utrecht (Utrechts Archief), Haarlem (Noord-Hollands Archief, 78 kaarten) en Den Bosch (Brabants Historisch Informatie Centrum, het archief van de landmeters familie Adan en de maatboeken) is nog het nodige materiaal van het ‘Hollandſe kadaſter’ te vinden. Ook vermeld bij Scheffer, ‘Hollandſe kadaſter’, p. 20-25.

22 Reeds eerder waren kleinere delen van het land bij Frankrijk getrokken, zoals delen van Zuid-Limburg (1794), Staats-Vlaanderen (1795) en Vlissingen (1808).

Opmerkelijk is, dat het Franse Kadaster zelf nog niet lang daarvoor van start was gegaan was. Hoewel al vanaf het begin van de Franse revolutie (1789) plannen waren gemaakt voor een op kaarten gebaseerd kadaster, en er wetten waren aangenomen om een uniforme heffing op onroerend goed mogelijk te maken en ook al met het maken van speciale overzichtskaarten (*plans par masses de cultures*) bij wijze van proef was begonnen, was er uiteindelijk een besluit van Napoleon zelf nodig om daadwerkelijk te komen tot een ‘cadastre parcellaire’. De wet op de begroting van 15 september 1807 gaf de aanzet tot de start van deze onderneming. Begin 1808 werd de administratieve organisatie voor de opzet van het kadaster geregeld, waarbij Frankrijk in twaalf regio’s verdeeld werd, met telkens een inspecteur-generaal aan het hoofd, belast met het toezicht op en controle van het werk in de inliggende departementen. De bovengenoemde handleiding, het ‘Receuil Methodique’ kwam in 1811 gereed. Op basis hiervan waren in 1814 ongeveer 9.000 gemeenten, omvattende 12 miljoen hectare en ongeveer 37 miljoen percelen gemeten. Het kadaster kende per gemeente een drietal gerelateerde documenten, namelijk kadastrale plans per sectie (deel van een gemeente) op een schaal van 1: 500 tot 1: 5.000, met daarnaast een register van de percelen in een numerieke volgorde – *état de sections* (onze Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel). Per perceel werd onder meer vermeld de naam van de eigenaar, diens beroep en woonplaats, de oppervlakte van het perceel en het gebruik ervan. Het derde register, het *matrice cadastral*, bevatte dezelfde percelen, maar nu alfabetisch gerangschikt op naam van de eigenaar. In Nederland heet dit register de *kadastrale legger*. Hoewel de werkzaamheden in Frankrijk – ondanks politieke problemen (zoals de val van Napoleon) – steeds zijn voorgezet en in 1838 het grootste deel van het land in kaart was gebracht, is het nooit volledig afgerond. Dat had te maken met het feit dat de zeer geregeld voorkomende wijzigingen in de eigendomsverhoudingen en het grondgebruik (b.v. door de aanleg van wegen en spoorwegen, ontginningen, de uitbreiding van steden en de industriële ontwikkelingen) alleen in de geschreven leggers werden opgenomen, maar niet op de kaarten werden verwerkt. Hoewel er van tijd tot tijd plannen gemaakt werden voor de aanpassing van de kaarten, is dat nooit gebeurd, zodat het bijzondere feit zich voordoet dat het Kadaster in Nederland (en in België) wél naar het Franse model is opgezet en uiteindelijk is ingevoerd, maar in Frankrijk zelf niet.²³

Nu weer terug naar de situatie in Nederland. Daar is men in 1811 direct begonnen met de werkzaamheden op basis van het voorliggende ‘Receuil Methodique’, echter niet nadat men nagegaan had of de resultaten van het werk voor het Hollandse Kadaster bruikbaar waren. Dat stuitte op allerlei moeilijkheden, daar er men een van het Franse metrieke stelsel afwijkende maat gebruikt had (een Rijnlandse roede van 3,767 m.) en voorts de schalen en het formaat van de voltooide ‘verpondingskaarten’ sterk afweek van de Franse voor-

²³ Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op: Roger J.P. Kain and Elizabeth Baigent, *The cadastral map in the service of the state. A history of property mapping*. Chicago/London 1992. Het boek bevat een voortreffelijk overzicht van de wijze waarop in verschillende landen in West Europa (en hun koloniën in Oost en West) kaarten ten behoeve van de overheden tot stand zijn gekomen. Daartoe behoren steeds de kadastrale kaarten. Voor de situatie in Frankrijk zie men hoofdstuk 6, p. 205-235, vooral p. 225-235.

schriften (schalen 1:1250, 1:2500 en 1:5000, bij een vast kaartformaat van 65 x 100 cm.). Het Hollandse Kadaster kende schalen van 1:1440 en 1:2880; en zeer uiteenlopende formaten, van kleine kaartjes van 50 x 50 cm. tot lappen van wel 3 meter. Het uiteindelijke resultaat was dat het Hollandse Kadaster afgekeurd werd en men vervolgens weer van voren af aan is begonnen.²⁴

Voor deze hernieuwde metingen – maar nu met het nieuwe metrieke stelsel – werd in ruime mate gebruikt gemaakt van landmeters en verificateurs van het ‘Cadastre Hollandais’, maar ook Franse landmeters werden daarvoor ingezet. Voor de leidinggevende functies (‘ingenieur verificateur’) werden veelal Franse landmeters (géometre du cadastre) ingeschakeld. Tot Ingenieur-en-chef van het Kadaster in den Haag werd begin 1812 monsieur Barberi, géometre du cadastre Français, benoemd.²⁵

Het ‘Receuil Methodique’ was ondertussen ook in het Nederlands vertaald (met als titel ‘Methodieke Verzameling’), en kon dus bij het werk goed gebruikt worden.²⁶ In de jaren 1812 en 1813 is in meerdere provincies voortvarend gewerkt en zijn vermoedelijk enige honderden kadastrale plans vervaardigd.²⁷ De val van het Franse keizerrijk (najaar 1813) maakte een einde aan deze werkzaamheden, en in de eerste jaren van het Koninkrijk is het werk blijven liggen. Toch is deze kartering niet helemaal voor niets geweest: een deel van het kaartmateriaal is later nog als basis voor hermetingen gebruikt.

Vanaf 1817/8 werd het werk aan het kadaster weer opgepakt. De aanpak op basis van de Methodieke Verzameling zag er als volgt uit: eerst werden de grenzen van een (kadastrale) gemeente vastgesteld. Vooral in plattelandsgebieden met veel woeste grond lagen die niet exact vast, zodat het ‘Proces-verbaal van grensbepaling’ voor het eerst helderheid op dat punt verschafte. Vervolgens werden de gemeente in secties verdeeld, veelal volgens de oude indeling in buurschappen, gerechten en dergelijke. De naam die een dergelijke sectie kreeg was daarop dan vanzelfsprekend weer gebaseerd. Tenslotte werden de individuele percelen opgemeten op basis van reeds bekende gegevens over de begrenzing en de opgave van de eigenaar/gebruiker en belendende eigenaren. Nu dit deel van het werk klaar was, kon de waarde van het perceel, en dus de opbrengst van ieder perceel vastgesteld worden. Daartoe was het nodig de percelen op basis van het gebruik te classificeren (bouwland, tuin, weide, bos en heide). Bovendien werden de typen gronden in waardeklassen ingedeeld (landbouwgrond in vijf klassen, de ander in drie). Die uitkomsten werden getoetst aan de beschikbare informatie over de waarde en opbrengst van gronden, bijvoorbeeld op basis van pacht- en huurcontracten.

24 Scheffer, ‘Hollandse kadaster’, p. 25; Koeman, *Geschiedenis*, p. 226; Soutendijk/Mulder, *Boekhouding*, II, p. 112; Teeling, *Landmeters*, p. 80-82 (m.b.t. Noord-Holland)

25 Teeling, *Landmeters*, p. 37, 81 105; voor de Franse landmeters zie men: idem, p. 231-268 (Lexicografisch namenregister van de landmeters).

26 Het is in een tweetalige editie (de Franse tekst op de linker pagina en Nederlandse op de rechter) in 1812 in Amsterdam uitgegeven bij Doorman en Comp. (Soutendijk/Mulder, II, p. 59 en 112.)

27 Dat kan afgeleid worden uit: Teeling, *Landmeters*, passim, die geregeld melding maakt van ‘Franse plans’. Het gaat daarbij om ca. 200 kadastrale gemeenten.

Ondanks de inzet van vele tientallen landmeters vorderde het werk niet snel genoeg. De noodzaak van een snellere voortgang werd ook ingegeven door het feit dat er in 1825 een ontwerp voor een Burgerlijk Wetboek gereed kwam, waarin bepaald werd dat voor de aanduiding van gronden (bijvoorbeeld bij de verlening van hypotheeken) voortaan kadastrale aanduidingen moeten worden gebruikt. Die omstandigheid heeft tot twee belangrijke consequenties geleid.

Ten eerste werd bij Koninklijk Besluit van 6 december 1825 beslotende administratie van het Kadaster (ressortierend onder het Ministerie van Financiën) met ingang van 1 januari 1826 samen te voegen met het Hoofdbestuur der Registratie en Loterijen, waaronder de registratie van de hypotheeken ressorteerde.²⁸ Deze fusie heeft voordelen voor beide partijen: voor de Registratie omdat het Kadaster nu de overgangen van eigendom van onroerend goed volledig kan nagaan en voor het Kadaster omdat het zo over koop- en huurprijzen kan beschikken die voor de kadastrale schattingen noodzakelijk zijn. Die combinatie is niet alleen de efficiëntie ten goede gekomen, daar nu voortaan de landmeetkundige activiteiten van het kadaster én het bijhouden van de openbare registers (koop en verkoop, verhuypothekering) in één hand kwamen, maar daardoor is de rechtszekerheid met betrekking tot eigendom en omvang van onroerend goed in Nederland beter verankerd.

Ten tweede werd besloten het 'Receuil Methodique' (de 'Methodieke Verzameling') dat tot dat moment onverkort toegepast was, aan te passen, zodat er sneller gewerkt kon worden.²⁹ Daartoe zijn onder verantwoordelijkheid van J.E.P.E. Gericke, staatsraad-administrateur van de Registratie, het Kadaster en de Loterijen, een hele serie circulaires uitgebracht, 111 in totaal. De eerste dateert van 10 december 1825 en de laatste van 21 december 1831.³⁰ Deze '111 Circulaires van Gericke' die door de ambtenaren gebundeld moesten worden om zoek raken te voorkomen bevatten een veelheid aan onderwerpen, maar in dit kader zijn de maatregelen ter vereenvoudiging en dus ter bespoediging van de meting en de schattingen van belang.

De meting van de percelen binnen de secties kreeg nu voorrang boven de grensbepaling, hetgeen administratief tot bijzondere uitkomsten leidde. Zo zijn er nogal wat gemeenten eerst in secties ingedeeld en de percelen opgemeten, voordat de grens van de gemeente ten opzichte van de nabuurgemeenten vastgesteld werd. De aanwezigheid van een landmeter bij die grensbepalingen tussen gemeenten werd niet meer verplicht gesteld: dat kon wel door de gemeentebesturen zelf gedaan worden. Alleen bij onenigheden speelde de landmeter nog een rol. Ook werden burgerlijke gemeenten, waarvan de grensbepaling al eerder gedaan was, ter bespoediging later alsnog gesplitst in twee of meer kadastrale gemeenten.³¹ Hoewel een grotere snelheid inderdaad werd bereikt, duurde het toch nog zes

28 Soutendijk/Mulder, *Boekhouding*, II, p. 144-145; Konings, *Openbare registers*, p. 23-25.

29 Kon. Besluit van 21 december 1825, no. 149; voor de uitwerking Soutendijk/Mulder, *Boekhouding*, II, p. 146-150

30 A.D.M. Veldhorst, 'Voor het Kadaster getekend: Gericke. Van klerk in Kleef tot genobileteerd gouverneur van Nederlands-Limburg', in: *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 131 (1995), p. 159-198, vooral p. 167-169.

jaar voordat het kadaster voltooid zou zijn, in plaats van de drie jaar die men in 1825 op het oog had. Uiteindelijk waren de meet- en schattingswerkzaamheden in 1831 afgerond en was de invoering aanstaande. Er waren toen meer dan 17.000 plans van bijna 1350 (kadastrale) gemeenten ter beschikking, die met de bijbehorende Oorspronkelijke Aanwijzende Tafelen de basis zouden vormen van de kadastrale registratie in Nederland.

Toch verliep de hele operatie niet zonder strubbelingen, vooral met de waarderingen van de gronden en huizen waren de belastingplichtigen het vaak niet eens. Tijdens speciaal daartoe belegde kantonnale vergaderingen werden de bezwaren die de grondeigenaren tegen de klassering van hun eigendommen schriftelijk hadden ingediend, besproken en werd daaraan deels tegemoet gekomen.³² Er werden soms ook onverklaarbare verschillen geconstateerd: de Commissie van de Landbouw in Gelderland publiceerde in 1833 een Verslag, bestemd voor de Gouverneur, over de oorzaken die zijns inziens ten grondslag lagen aan de verschillen in de klassering en waardering van vergelijkbare gronden in nabuurgemeenten. De Commissie wijt die verschillen aan de grote haast waarmee dat werk verricht had moeten worden. Daardoor waren onervaren ambtenaren ingezet, die geen notie hadden van kwaliteit van gronden. Ook moesten in aangrenzende gemeenten telkens andere ambtenaren het werk doen, waardoor er bij dezelfde kwaliteit grond grote verschillen in de opbrengsten geconstateerd werden. Daardoor werd, zo stelt de Commissie, er alleen in de provincie Gelderland bijna 300.000 gulden meer aan grondbelasting geïnd.³³

De invoering van het Kadaster in 1832

De invoering van het kadaster in Nederland werd geregeld door de wet op de grondbelasting van 2 januari 1832 (*Staatsblad* nr.1) die bepaalde dat het kadaster en de daarop gebaseerde belastingnorm op 1 oktober van dat jaar ingevoerd zou worden. Nog voor die formele invoering werd bij de Registratiewet van 16 juni 1832 (*Stbl.* nr.29) de verplichting opgenomen dat alle openbare ambtenaren voortaan kadastrale aanduidingen moesten gebruiken voor de omschrijving van onroerende goederen (het zogenaamde specialiteitsbeginsel). En zo werd het Kadaster in het Koninkrijk der Nederlanden (met uitzondering van de provincie Limburg) op 1 oktober 1832 van kracht. De kadastrale kaarten en registers werden in dat jaar per provincie in een provinciale bewaarplaats in de hoofdstad van de provincie bijeengebracht, terwijl er ten behoeve van het publiek in andere plaatsen nog bijzondere bewaringen werden ingericht. Al snel zouden daar verandering in komen. In de aanloop naar de invoering van een eigen Nederlands Burgerlijk Wetboek, dat op 1 oktober

31 D. Wesselink, 'Enkele bijzonderheden over de start van het kadaster in Gelderland', in: *Geo-info* (okt. 2004).

32 Zie b.v. Gelders Archief, Archief Commissaris van de Koning, inv.nr.1535 (*Index*), i.v. Kadaster d.d. 28 september 1832.

33 Dit 'Verslag der Commissie van Landbouw in Gelderland betreffende de kadastrale werkzaamheden, aan de Staatsraad, Gouverneur van die provincie' (44 blz.) is in 1833 bij Is. An. Nijhoff in Arnhem gedrukt.

Verzamelkaart van de gemeente Doesburg, gemaakt door de landmeter L.D. van Heijst in 1817.

1838 van kracht zou worden (en de Code Civil verving, die vanaf 1811 van kracht was geweest), werd besloten dat de administratie van het kadaster en die van de openbare registers in dezelfde kantoren zouden worden ondergebracht. De daadwerkelijke vereniging daarvan kwam op 1 april 1839 tot stand.³⁴

In dat Burgerlijk Wetboek waren enkele artikelen (art. 1219, 1231 en 1233) opgenomen, die voorschriften omtrent kadastrale aanduidingen bevatten. Deze hielden onder meer in dat in hypotheekakten het bezwaarde onroerend goed met een kadastrale aanduiding vermeld moest worden. In 1842 werden aan alle notarissen de verplichting opgelegd om in hun akten kadastrale kenmerken te gebruiken. Sindsdien hebben is het kadastrale perceel de basis voor de administratie en registratie van onroerende goederen en de rechten daarop in Nederland gebleven.

In België is het kadaster in 1835 ingevoerd. De hele gang van zaken is tot 1830 op dezelfde leest geschoeid geweest als in Nederland, met dien verstande dat de Franse wetgeving al direct na de annexatie van de Zuidelijke Nederlanden door Frankrijk in 1794 is ingevoerd, en er daarom ook al eerder met het opmeten en in kaart brengen op basis van de Franse voorschriften is begonnen. Vanaf 1830 is er ten gevolge van de Belgische Opstand, die tot de vorming van een zelfstandige staat leidde, weliswaar een eigen structuur gevormd, maar het uiteindelijke resultaat wijkt nauwelijks van de Nederlandse situatie af.³⁵

³⁴ Resp. de Kon. Besluiten van 8 augustus 1838, Stbl. 27 en 8 maart 1839, Stbl. nr.87. Het eerste besluit is afgedrukt bij: De Vos, *Kadaster*, p.150-154.

³⁵ Kain/Baigent, *Cadastral Map*, p. 44; J. Verhelst, *De documenten uit de ontstaansperiode van het moderne kadaster en van de grondbelasting (1790-1835)* (Miscellanea Archivistica XXXI). Brussel 1982; H.Coppens, 'Oud en nieuw kadaster', in: *Spiegel Historiae* 3(1968), p. 597-601.

Minuutplan van sectie C van de gemeente Doesburg, genaamd 'Doesborgh', bevattende het centrum van de stad. In zwart de openbare gebouwen (stadhuis, school, kazernes, kerken en gasthuizen).

De kadastrale bescheiden

In het voorgaande is al kort aangeduid uit welke bescheiden in 1832 de kadastrale boekhouding bestond: kadastrale kaarten, verzamelplannen en minuutplannen geheten, én Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels, met daarnaast de kadastrale legger. De kadastrale kaarten en registers hebben sinds hun ontstaan wel enige wijzigingen ondergaan, maar de oorspronkelijke opzet is behouden gebleven.

- Een verzamelplan bevat een overzicht van het grondgebied van een (kadastrale) gemeente, van waaruit snel een beeld verkregen kan worden van de indeling van de gemeente in secties. Meestal valt een kadastrale gemeente samen met een burgerlijke gemeente, maar er kunnen zich binnen een burgerlijke gemeente soms twee of meer kadastrale gemeenten bevinden. Zo kent de (burgerlijke) gemeente Ede in Gelderland binnen haar grenzen vijf kadastrale gemeenten (Bennekom, Ede, Lunteren, Otterlo en (Geldersch) Veenendaal). De verzamelplannen zijn meestal een aantal jaren eerder gemaakt dan de minuutplannen.
- De minuutplannen vormen het resultaat van de in de jaren 1812-1831 verrichte opmetingen en karteringen van het gehele Nederlandse grondgebied. In totaal zijn er indertijd ongeveer 17.000 minuutplannen gemaakt. Zij kennen het uniforme formaat van 65 x 100 cm.

Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel van sectie C van de gemeente Doesburg, zoals in aangepaste vorm tegenwoordig gepubliceerd in de serie Kadastrale Atlassen van de Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland 1832.

sectie C				
perc. nr.	soort der eigendommen	grootte in ha.	klasse ongeb.	bel. eigenaren en vruchtgebruikers ink. geb.
SECTIE C DOESBORGH				
1	tuin	5.10	2	Teunissen, Derk
2	huis en erf	91	1	f 30,= id.
3	id.	78	1	Bremer, Willem
4	id.	1.60	1	f 54,= id.
4bis	blauwververij en drukkerij			f 30,= id.
5	tuin	7.80	2	id.
6	id.	3.60	2	Elzinghorst, Janne Antonie
7	huis, schuur en erf	2.60	1	f 75,= id.
8	huis, erf en plai- ziertuin	10.90	1	f 255,= Bloemers, Willem
9	huis en erf	5.50	1	f 225,= Geselschap, Jan Peter Lodewijk
10	tuin	30.10	1	id.
11	id.	9.20	1	Dijk, de Erven Derk ten
12	huis en erf	4.80	1	f 225,= id.
13	stal	2.20	1	id.
14	tuin	4.00	1	Nek, David Hendrik van
15	huis en erf	2.00	1	f 54,= id.
16	id.	3.10	1	f 105,= id.
17	tuin	2.50	1	id.
18	id.	5.10	1	Bierman, Geurt
19	huis en erf	2.60	1	f 105,= id.
20	id.	1.70	1	f 105,= Feschotte, George Louis
21	id.	5.90	1	f 180,= Laak, Derk ter
22	tuin	4.50	1	id.
23	id.	2.20	onbel.	Doesborgh, het Weduwenhuis van
24	huis en erf	3.00	onbel.	id.
25	schuur en erf	1.26	1	Nek, David Hendrik van
26	tuin	8.50	1	id.
27	id.	1.52	1	Florenstein, W. van
28	huis en erf	81	1	f 21,= id.
29	tuin	5.80	1	id.
30	huis en plaazier- tuin	9.70	1	f 135,= id.
31	schuur	1.82	1	f 48,= Geselschap, Jan Peter Lodewijk
32	huis	30	1	f 12,= Bloemers, Willem
33	id.	36	1	f 12,= id.
34	stal	1.18	1	f 24,= id.
35	huis	78	1	f 9,= id.
36	tuin	33.10	1	id.
37	id.	1.16	1	id.
38	huis	87	1	f 9,= id.
39	id.	82	1	f 15,= Siemessen, Lambertus
40	tuin	6.40	2	id.
41	id.	4.60	2	Bloemers, Willem
42	id.	4.90	2	Doesborgh, het Gasthuis van
43	id.	6.50	2	Ree, Hendrik van
44	id.	9.50	2	Diederiks, Hermen
45	id.	5.20	2	Arendsen, Berend
46	id.	19.40	2	Diederiks, de Med. Hendrik
47	id.	6.60	2	Ree, Albertus van
48	huis en erf	3.00	1	f 30,= id.

Daar de meeste gemeenten te groot waren om op leesbare schaal op één kaartblad weer te geven, is een gemeente normaliter ingedeeld in secties, die men aanduidt met de hoofdletters A, B, C, enz. Ook secties zijn geregeld weer in bladen ingedeeld, zodat ieder minuutplan een eigen aanduiding in de vorm van: gemeente A., sectie B, en bijvoorbeeld 'derde blad' draagt. Vaak heeft men bij de vorming van de sectie niet alleen de namen, maar ook de grenzen van oude eenheden (gerechten, polders, marken, buurschappen) gevolgd. In iedere sectie is men bij het nummeren van de percelen met nr.1 begonnen. De minuutplannen zijn niet allemaal op dezelfde schaal getekend. Voor dichtbebouwde gedeelten (steden en dorpskernen) is de schaal van 1:1250 gebruikt; landelijke gebied met verspreide bebouwing is voorgesteld op schaal 1:2500, terwijl ter-

reinen met percelen gemiddeld groter dan 2 ha. (heidevelden, bossen, overige woeste gronden) op schaal 1: 5000 zijn afgebeeld. Om de kaarten te laten spreken heeft men sommige percelen gekleurd. Huizen worden aangegeven met een rode kleur (karmijn), wegen met bruin (gebrande sienna), wateren met blauw (ultramarijn) en kerken met kobaltblauw. Sectie- en gemeentegrenzen worden geregeld met verschillend gekleurde biezen aangegeven. Vooral minuutplans van kleine steden, waarbij de gehele stad binnen de muren op één kaartblad afgebeeld is, zijn daardoor soms zeer decoratief.

- De Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels (OAT's) zijn registers die nadere gegevens van ieder kadastraal perceel bevatten. Zij bevatten per kadastrale gemeente in volgorde van de secties en perceelsnummers per perceel een opgave van de naam, woonplaats en beroep van de eigenaar of andere zakelijke gerechtigde, soort bebouwing, oppervlakte, klassering en belastbare opbrengst. Zij geven in principe de toestand op 1 oktober 1832 weer en er mogen geen wijzigingen in aangebracht worden; latere veranderingen moesten in de Suppletoire Aanwijzende Tafels opgenomen worden.
- Voor een overzicht van alle eigendommen per eigenaar binnen een kadastrale gemeenten is tegelijkertijd de Kadastrale Legger, ook wel Perceelsgewijze Legger of kortweg Legger genoemd, aangelegd. Deze legger is feitelijk het belangrijkste kadastrale register. Het bevat grotendeels dezelfde gegevens als de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels, maar dan anders gerangschikt. Alle percelen, waarop binnen één kadastrale gemeente door dezelfde eigenaar rechten worden uitgeoefend worden hierin onder een hoofd, leggerartikel geheten, bijeengebracht. De eerste Leggers zijn alfabetisch ingericht op de eerste letter van de achternaam van de rechthebbende. In tegenstelling tot de minuutplans en de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels worden in de leggers wel veranderingen aangebracht, als een perceel van eigenaar wisselt, gesplitst of samengevoegd wordt. De oorspronkelijke leggerartikelen van 1832 zijn nog maar sporadisch in gebruik; vooral bij oude organisaties met rechtspersoonlijkheid zoals kerken, gasthuizen en dergelijke doet zich dat nog voor.

Op basis van deze kadastrale bescheiden, die de oorspronkelijke situatie weergeven, is voor het bijhouden van de veranderingen in eigendom (koop, verkoop, vererving) en het met hypotheek bezwaren van het bezit vanaf 1832 respectievelijk 1838 een veelheid aan registers, kaartbladen en kaartsystemen ontstaan. Doel van al die administratieve wijzigingen is de informatie met betrekking tot de eigendom of (hypothecaire) bezwaring van het onroerend goed zoveel mogelijk up-to-date te houden, zowel in het belang van de rechtszekerheid aangaande onroerend goed als in verband met de belastingheffing daarop. Het gaat in dit kader echter veel te ver aan die verschillende systemen, die voor het bijhouden van de wijzigingen zijn ontwikkeld en hoe die doorzocht kunnen worden, aandacht te besteden; bovendien zijn daar tegenwoordig goede gidsen voor.³⁶

³⁶ Van Synghel, *Broncommentaren* 3, p. 21-73 (voor de kadastrale legger en aanverwante bronnen, 1812-1990) en p. 79-107 (voor de kadastrale kaarten, 1812-1990). Voor een overzicht in veel korter bestek zie men: Keverling Buisman/Muller, *Kadastergids*, p. 11-15.

Van Kadastrale atlassen naar het project 'De Woonomgeving'

Tenslotte wil ik graag de aandacht vestigen op een bijzonder project, dat in Nederland gaande is met die oudste kadastrale bronnen uit 1832. In de voorgaande paragraaf heb ik uiteengezet dat de minuutplans en de daaraan gekoppelde Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels unieke bronnen vormen voor onze kennis van de bezitsverhoudingen in die tijd en ons een beeld geven van de inrichting van het land en van het grondgebruik, aan de vooravond van de Industriële Revolutie. De situatie in 1832, die in die bronnen omschreven staat, is te zien als een momentopname van de ambachtelijk-agrarische maatschappij die aan de vooravond van grote veranderingen staat. Voor zeer uiteenlopende typen onderzoek vormen deze bronnen dan ook een bijzonder hulpmiddel. Men kan daarbij denken aan agrarische geschiedenis, bewoningsgeschiedenis, lokale en regionale geschiedenis, de ontwikkeling van dorpen en steden, zowel vanuit de middeleeuwen tot in de negentiende eeuw, als vanaf de negentiende eeuw tot heden, bosbouwgeschiedenis, genealogie, planologie, sociaal-economische geschiedenis. Ook bij veel vormen van onderwijs – vooral bij omgevingsgeschiedenis – kunnen de kadastrale kaarten als educatief materiaal een belangrijk hulpmiddel vormen.

Het was de Franse historicus Marc Bloch die al in 1929 in de *Annales* op het belang van de kadastrale informatie als historische bron heeft gewezen. In Nederland is pas in de jaren zestig van de vorige eeuw de aandacht voor het eerst op dit soort materiaal gevestigd, door het baanbrekende werk van dr. J.F. van Oosten Slingeland. Deze bosbouwhistoricus nam in 1964 in zijn eigen woonomgeving (de gemeente Rheden, ten oosten van Arnhem) het initiatief om te komen tot de uitgave van twee *Kadastrale atlassen*, omvattende de minuutplans van enkele gemeenten met daaraan toegevoegd veel informatie uit de bijbehorende Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels.³⁷

Voor de onderzoekers was het kadastermateriaal nog vrij lastig te raadplegen, daar het zich nog bij de verschillende vestigingen van het Kadaster bevond en de toegankelijkheid daarvan niet altijd makkelijk was. Pas toen die bestanden in de tachtiger jaren van de vorige eeuw naar de openbare archieven werden overgebracht, werd de toegankelijkheid beter en ontstond er meer belangstelling voor. Sindsdien zijn archivariissen en historici begonnen met het publiceren van veel meer van dergelijke *Kadastrale Atlassen*. In navolging van de activiteiten van Van Oosten Slingeland in Gelderland, waar in 1983 een speciale organisatie voor het uitgeven van die atlassen was opgericht, zijn in vrijwel alle provincies activiteiten ontwikkeld om tot vergelijkbare uitgaven te komen. In totaal is nu naar schatting van ongeveer honderd gemeenten een *Kadastrale Atlas* in een handzaam formaat verschenen.³⁸

³⁷ J.F. van Oosten Slingelandt, m.m.v. Historische Kring Rheden/Rozendaal, *Kadastrale Atlas van Rozendaal*. De Steeg 1964; id, *Atlas van Velp en Rheden*. De Steeg 1970). De atlassen zijn door de Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland later opnieuw uitgegeven (Rozendaal in 1989, Velp in 1996 en Rheden in 2001).

³⁸ Enigszins gedateerde overzichten zijn: Lida Ruitinga, 'De uitgave van kadastrale atlassen van Nederland', in: *Caert-Thresoor*, tijdschrift voor de geschiedenis van de kartografie in Nederland 10 (1991), p. 47-51, en id, 'Renswoude 1832: recent voorbeeld

Het ligt voor de hand dat ze tegenwoordig ook op CD-Rom of anderszins digitaal worden uitgebracht.³⁹

Een paar jaar geleden heeft het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCW) een bedrag van fl. 3,6 milj. Ter beschikking gesteld om alle minuutplans (17.000 stuks) en de bijbehorende informatie uit de OAT's via Internet aan het geïnteresseerde publiek aan te bieden. Dat vloeide voort uit de steeds stijgende belangstelling van de Nederlanders voor hun eigen verleden en afkomst. In dit project werkt de Rijksarchiefdienst nauw samen met de Hoofddirectie van het Kadaster. De minuutplans zijn intussen allemaal gedigitaliseerd en via Internet te raadplegen; aan het ter beschikking stellen van de bijbehorende informatie wordt op dit moment nog gewerkt. Via de URL www.dewoonomgeving.nl kan iedereen in Nederland tegenwoordig via een moderne kaart de omgeving van zijn eigen huis in 1832 vinden, en op korte termijn ook wie eigenaar was van dat stuk grond in dat jaar, en welk gebruik daarvan werd gemaakt. Wie wil, kan die kaart ook direct bestellen. Naast dit basisprogramma zijn er voor enkele steden bij wijze van proef speciale toepassingen aan dit materiaal gekoppeld. Soms zijn dat foto's van de huizen in de stad, of luchtfoto's van de getoonde secties. Ook wordt de bewoningsgeschiedenis van alle huizen in de stad er aan gekoppeld, zoals dat in Nijmegen en Delft gebeurd is. Op deze unieke manier wordt in Nederland de historische informatie uit het kadaster van 1832 aan een breed publiek gepresenteerd. De oude kadastrale kaarten van 1832 gaan zodoende een geheel leven tegemoet, een leven waaraan de landmeters die in het eerste kwart van de negentiende eeuw bezig geweest zijn met het in kaart brengen van het land, wel nooit gedacht hebben.

uit de reeks kadastrale atlassen van Nederland', in: *Caert-Thresoor* 16 (1997), p. 19-22. Behalve in de provincies Groningen en Limburg bestaan er in de andere negen provincies speciale organisaties die zich met de uitgave van kadastrale atlassen bezighouden. Via internet zijn de meer recente uitgaven te vinden.

39 Op CD-Rom is beschikbaar de Atlas van Haaren (Noord-Brabant) en van Borsele (Zeeland). De Kadastrale Atlas van de gemeente Norg (uitgegeven door de Stichting Kadastrale Atlas Drenthe 1832) is digitaal op internet gepubliceerd.

GESTRUIKELD OF BEENTJE GELICHT?

HET WEDERVAREN VAN DE GENTSE RECHTBANKVOORZITTER BEYENS (1760-1825)

Overleven juristen alle revoluties en alle politieke systemen? Als wij J.-L. Bory mogen geloven – in zijn ophefmakende biografie van Cambacérès – vormen juristen de enige groep burgers die telkens de dans ontspringen in het grote feest van de politieke omwentelingen.¹ Men kan vermoeden dat hij niet helemaal ongelijk heeft, aangezien ons genoeg voorbeelden bekend zijn van beroemde juristen die de meest turbulente tijden met gemak wisten door te komen. Talleyrand is er niet de minste van, maar ook de vorige eeuw en meer bepaald de tweede wereldoorlog heeft ons voorbeelden gegeven van de overlevingscapaciteiten van rechters en advocaten. Dat hoeft niet te verwonderen: de juristen kennen de regels, zij zijn er zelf de auteurs en de uitleggers van. Daarom hebben de politici hen nodig. Bovendien kennen zij daardoor ook de mazen in de wet en weten zij die kennis vaak goed te gebruiken.

Dat hun overlevingsstrategie erop berust dat zij van het recht een systeem maken waarin leugenaars leugenaars leugenaars noemen neem ik niet voor mijn rekening.² Onwillekeurig echter kwam dit citaat mij in gedachten bij het lezen van de biografische notitie van Albert Beyens (1760-1825), de eerste voorzitter van het *Tribunal de première instance* in Gent.³ Volgens dit biografisch bericht zou Beyens, na rechtbankvoorzitter te zijn geweest, bij de eenmaking van de Nederlanden in 1815 naar Brussel zijn verhuisd, waar hij pleitbezorger is geweest voor tegenstanders van het Hollandse regime. Gezien de tijd waarin deze notitie is verschenen (1908), een begrijpelijke uiting van het geëxacerbeerde Belgische nationalisme van vóór de eerste wereldoorlog. Maar is het ook waarheid? Welnu, formeel is het levensbericht niet onjuist, maar materieel is het nog geen halve waarheid en dus... meer dan een hele leugen.

Wie enigszins kritisch leest vraagt zich namelijk af waarom een rechtbankvoorzitter van rechter advocaat is geworden. Waarom verhuisde een in Deinze geboren, in Leuven gevormde en in Gent getogen jurist – voorzitter van een civiele rechtbank – naar Brussel als dat niet was om promotie te maken? Nam hij zelf ontslag omdat hij niet wilde dienen onder het bewind van Willem I – hij die toch onder die andere despoot, Napoleon, had ge-

1 J.-L. Bory, *Les cinq girouettes ou servitudes et souplesses de son altesse Sérénissime le prince archichancelier de l'Empire Jean-Jacques Régis de Cambacérès, duc de Parme*. Parijs 1979. Zie ook J. Logie, *Les magistrats des Cours et des Tribunaux en Belgique. 1794-1814. Essai d'approche politique et sociale* (Genève 1998), p. 222-223, waar in één zinnetje een hele wereld wordt weergegeven: 'Lors de la lutte des factions, il (Cambacérès – ECC) se fit oublier.'

2 A. Klukhuhn, *SterfOude Wereld, Een inleiding tot de 21ste eeuw* (Amsterdam-Antwerpen s.d. [1995]), p. 50.

3 E. Coemans, 'Beyens (Albert)', in: *Biographie Nationale*, II (1868), kol. 401-403.

diend? Of heeft de Nederlandse overheid het personeel van de rechtbanken na de machts-overname vervangen en is Beyens uit rancune advocaat geworden van de dissidenten, waardoor hij mede aan de basis heeft gelegen van de Belgische staat, parel aan de Europese kroon? Bij het zoeken naar een antwoord op deze vragen wordt al gauw duidelijk dat de werkelijkheid enigszins anders was en dat de persoonlijke geschiedenis van de jurist Beyens ons veel leert over de stand van de juristen in het begin van de negentiende eeuw, onder drie opeenvolgende politieke regimes. Het leert ons ook veel over de rechtspraktijk: over de onafzetbaarheid van de rechters, over het probleem van de nevenactiviteiten van rechters, over de relaties tussen politiek en rechterlijke organisatie, over het handelsrecht, over het familierecht en in het algemeen over de wijze waarop de jonge wetboeken van Napoleon in de praktijk werden omgezet.

Achtergrond

Alvorens in te gaan op zijn activiteiten als jurist is het goed enige antecedenten in verband met Albert Beyens naar voren te brengen.

Albert Guillaume Marie Beyens werd in 1760 geboren uit een bekende en bemiddelde familie in Deinze. Zijn vader, Pierre François Beyens (1731-1794), was notaris en burgemeester van Deinze, zijn moeder Marie-Jeanne Camberlyn (1724-1801) was eveneens afkomstig uit een rijke en in de streek bekende familie. Albert Beyens was de tweede zoon: vóór hem kwam Constant en na hem werden nog een zoon, Jean Baptiste, en een dochter geboren. De traditie binnen de familie respecterend studeerden de drie zonen de beide rechten aan de universiteit van Leuven, met het oog op een juridische carrière. Constant Beyens werd eerst notaris, om later de politieke scène op te zoeken. Albert vestigde zich na zijn studie eerst als advocaat bij de Raad van Vlaanderen in Gent⁴ en werd later schepen van de *Burggravijs* van Gent.⁵ De derde zoon, Jean Baptiste, volgde het voorbeeld van zijn twee broers, ging in Leuven studeren en vestigde zich daarna als advocaat bij de Raad van Vlaanderen in Gent.

Het is hier niet onbelangrijk te vermelden dat het jongste kind, Isabelle Charlotte, eind achttiende eeuw huwde met de Lokerse handelaar Jean Baptiste Gheldolf. Uit dat huwelijk werd Albert Eugène Gheldolf geboren, die later rechter zou worden bij de rechtbank in Gent. Met het vermelden van de familie Gheldolf zijn we echter een stapje te ver gegaan. Het gaat ons hier in eerste instantie om het wedervaren van Albert Beyens.

Eens hij zich een staat verworven had huwde de jurist Beyens – helemaal in de geest van de tijd – een jonge vrouw van goeden huize, Susanne Josephine Mouriau. Het huwelijk werd gesloten op 20 Pluiose an 8 (9 februari 1800). Zij kregen twee kinderen. Het huwelijk

⁴ Bibliotheek Universiteit Gent (BUG), Hs. 0635, nr. 9.

⁵ Zie G. Schrans, *Vrijmetselaars te Gent in de XVIIIe eeuw* (Gent 1997), p. 211-212. Te consulteren op <http://www.liberaalarchief.be/Schransinhoud.html> (19 oktober 2006).

duurde echter niet lang. Susanne Mouriau stierf namelijk zeer jong, op 7 Floréal an 12 (27 april 1804), zodat Albert Beyens als weduwnaar alleen achterbleef met hun kinderen.⁶

Op het professionele vlak gaf Albert Beyens blijk van een gezonde interesse in zijn vak. Zijn interesse beperkte zich overigens niet tot het recht, maar bestreek meer terreinen. Zijn bibliotheek telde meer dan 850 volumes. De inventaris ervan werd in 1809 opgemaakt door Camberlyn, waarschijnlijk zijn zwager. Het grootste aantal titels betrof de *Cours de droit et commentateurs* en *Droit belge et batave*. Daarnaast echter zijn vooral de canonieke jurisprudentie en de filosofie het meest vertegenwoordigd. Verder vinden wij tal van andere disciplines, gaande van de aardrijkskunde over theologie, wiskunde en kunsten tot en met de geneeskunde, de geschiedenis en de poëzie. De systematiek van deze inventaris doet vermoeden dat hij bedoeld was voor boekverkopers, die de volumes te gelde moesten maken. Dit doet vermoeden dat verkoop om een of andere reden noodzakelijk was gebleken. Of de verkoop doorgegaan is en hoeveel de opbrengst van de boeken was, is mij helaas niet bekend. Wel valt het op, dat er maar drie werken over Frans recht in voorkomen: dit roept het vermoeden op, dat Beyens dit soort werken buiten de inventaris heeft gehouden, om er zelf professioneel gebruik van te kunnen maken. Tegelijk mag men de vraag stellen waarom een jurist zijn hele bibliotheek zou veilen. Voor een antwoord op deze vraag gaan wij terug tot het midden van de jaren negentig van de achttiende eeuw.

Frankrijk

De verovering van de Zuidelijke Nederlanden door Frankrijk en de inlijving van het prinsbisdom Luik en de Belgische gebieden bij de Franse Republiek⁷ bracht een stroomversnelling teweeg in het leven van de jonge juristen Beyens. Constant werd benoemd tot onderprefect van Oudenaarde, een ambt dat hij tot 1809 zou hebben bekleed, waarna hij door de Franse regering werd afgezet.⁸ Hij stierf korte tijd later. Jean Baptiste werd verkozen tot *accusateur public* bij het *Tribunal Criminel du Département de l'Escaut* (1797)⁹ en lid van de *Municipalité*. Later werd hij benoemd tot docent Rechten aan de *Ecole Centrale de Droit*. Zoals zijn broer werd ook hij uit zijn functies gezet, waarschijnlijk omdat de Franse overheid geen vertrouwen in hen stelde, vanuit de overweging dat zij royalisten zouden zijn.¹⁰ Daar moet echter

6 Volgens Schrans, *Vrijmetselaars*, p. 212, zou Susanne Mouriau in 1814 gestorven zijn. Aangezien er evenwel in 1810 reeds sprake was van de aanvaarding of verwerping van haar nalatenschap moest zij eerder overleden zijn. De juiste akten werden mij vriendelijk ter hand gesteld door Ph. Debergh van het Bevolkingsarchief van de stad Gent.

7 Bij Besluit van 12 Vendémiaire an 4 (4 oktober 1795) (*Pas.* 1e reeks, nr. 7-8, p. XXII, Brussel 1835).

8 Schrans, *Vrijmetselaars*, p. 211.

9 BUG, Hs. 2546: Dagboek, dd. 14 april 1797.

10 Volgens J. Logie was de meerderheid van de in het jaar IV verkozen aanklagers eerder conservatief of royalistisch van opvatting. Jean Baptiste Beyens zou herhaalde malen de geldigheid van de revolutionaire wetgeving betwist hebben. Zie J. Logie, *Les magistrats*, p. 193.

bij opgemerkt worden dat Albert Beyens, die dezelfde reputatie zou hebben gehad, niet door de Franse overheid werd geweigerd: in 1800 werd hij voorzitter van de civiele rechtbank in Gent en in 1808 werd hij benoemd tot docent aan de *Ecole Centrale de Droit*. Men moet er overigens rekening mee houden dat die royalistische reputatie van de broers Beyens pas na de val van Napoleon als reden voor de fricties met Parijs werd aangevoerd. Maar na 1814 leefde men in een koninkrijk ...

De familie Beyens wist dankbaar gebruik te maken van de nieuwe politieke toestand en vooral van de inbeslagname en verbeurdverklaring van de kerkelijke goederen. De familie kocht kerkelijke goederen op – de zogenaamde *Domains Nationaux*. Blijkens de studie van Lambert kocht Jean Baptiste 14 stukken onroerend goed, samen zowat 164 ha.¹¹ Zijn broer Albert kocht de bescheiden oppervlakte van 66 ha. in 31 terreinen.¹² Zelf geeft deze laatste als verklaring dat hij dit deed ‘*liant sa fortune à celle de l’Etat ...*’.¹³ Zoveel burgertrouw betekende waarschijnlijk ook, dat hij tal van financiële constructies op touw zette, waarvan wij slechts vermoedens hebben. Een passage uit een brief van Ferdinand Ottevaere doet vermoeden dat Beyens, in de ogen van zijn vrienden, met enorme ondernemingen bezig was.¹⁴

De gebroeders Beyens waren trouwens niet de enige juristen of rechterlijke ambtenaren die de kans waarnamen om vastgoed te kopen: naast Albert Beyens deden ook zijn collega-rechters Mulle, Vispoel, Chatillon, De Caigny, Fostier, Limpens, De Keyser en Lebègue hetzelfde.¹⁵

Deze aankopen moesten wel betaald worden, als het enigszins kon uit eigen middelen. Gezien het lage niveau van de salariëring van rechterlijke ambtenaren én de onregelmatigheid in de betalingen¹⁶ vraagt men zich evenwel af, hoe die financiering dan wel verliep. Een rechter in de rechtbank van eerste aanleg in Gent (rechtbank van het tweede niveau) verdiende per jaar vóór 1806 ca. 1800 F en daarna 2100 F, de rechtbankvoorzitter kreeg er respectievelijk 2400 F, later verhoogd tot 4200 F. Ter vergelijking: een brigadegeneraal buiten dienst ontving 5000 F per jaar, een generaal in dienst het dubbele.¹⁷ Als het al moeilijk was om met de salariëring een redelijke stand op te houden, ligt het voor de hand dat rechters alleen hun stand konden representeren wanneer zij uit bemiddelde families stamden en – dus – de aankopen van nationale domeingoederen uit het familiekapitaal financierden. Men kan zich ook afvragen of deze juristen in staat waren – al was het enkel uit overwegingen van tijdsbeslag – om al deze financiële operaties zelf op te volgen en te leiden.

11 J. Lambert, ‘Inbeslagname en verkoop van de nationale goederen’, in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent*, NR deel 14 (1960), p. 196.

12 Lambert, ‘Inbeslagname’, p. 198.

13 BUG, Hs. 0635 nr.9.

14 BUG, VLBL.FI.B.47: Brief van Ferdinand Ottevaere in Parijs, dd. 17 Germinal an 9. Ottevaere schrijft: ‘Je suis propriétaire de bors de la rivière à une demie lieue vers Gand. Je vous y attends pour voir mes plans, qui vous paraîtront futiles en comparaison de ce que vous payez tous les jours...’

15 Lambert, ‘Inbeslagname’, p. 214.

16 Hetgeen in het jaar VIII zelfs tot dreiging met staking vanwege de rechters van het Tribunal civil de l’Escaut leidde. Zie J. Logie, *Les magistrats*, p. 253.

17 J. Logie, *Les magistrats*, p. 257, 342 en 346.

Dat alles mocht men tenminste verwachten. In werkelijkheid liep het niet altijd even soepel. In Gent spon zich een netwerk van speculanten, die geld leenden van kapitaalkrachtigen ten einde die vastgoedtransacties te financieren, terwijl de crediteurs en de privé-bankiers speculeerden op de te verwachten (pacht)opbrengsten of op de waardestijgingen van het vastgoed om de renten van de door hen uitgeleende sommen te kunnen incasseren. Beide partijen wisten immers dat de grondprijzen laag waren door het immense aanbod van kerkelijke goederen én dat de prijzen alleen konden stijgen wanneer de vraag naar grond zou toenemen.

De familie Beyens begaf zich dus ook op het pad van die speculatie. Ten einde de aankopen te dekken werd door Constant, Jean-Baptiste én door Albert een reeks van schuldbrieven (*billets à ordre*) en wissels getekend. Zij leenden ook geld met hun onroerende goederen als onderpand. Mij is één van dergelijke hypotheekakten bekend.¹⁸ Het is zeer waarschijnlijk dat dit geen uitzondering was. De crediteurs waren – even waarschijnlijk – in meerderheid renteniers en rijke Gentenaars, die zich lieten verleiden door de degelijke reputatie van de voorzitter van de civiele rechtbank. Om in de sfeer van het vastgoed te blijven: op hem kon men tenminste bouwen, ook omdat Albert Beyens de naam had goed met geld om te kunnen gaan.¹⁹

De drukke financiële operaties van Albert Beyens, in wiens handen de familie haar lot had gelegd, maakten evenwel dat hij naar wegen moest zoeken om zijn zaken goed te beheren, naast zijn drukke activiteit als voorzitter van de rechtbank. De oplossing werd hem geboden door het contact dat hij legde met de familie Goethals, zeer bekend in het Gentse. Een lid van deze familie was Josse Goethals, een jonge man, veelbelovend, die tevens de zaak van de godsdienst was toegedaan.²⁰ Hem koos Albert Beyens als bankier en kassier, om zijn vermogen te beheren, de pachtsommen te innen en op vastgestelde tijden de renten van het vermogen aan Beyens uit te keren. Naar het zeggen van Albert Beyens was dit volstrekt normaal: er was geen bemiddelde familie in Gent die zich niet tot dergelijke bankiers wendde.²¹

18 BUG, VLBL.FI.B.47: *Bordereau des creances résultant d'une constitution de rente perpetuelle et remboursable passé devant le notaire Charles Apers à Gand ... au profit de monsieur Laurent Joseph Pieters ... et actuellement au profit de monsieur François Jacques Bogaert*. De rente werd eerst gevestigd op 1 prairial an 12 (21 mei 1804) en gecedeerd aan Bogaert op 22 augustus 1808. De hypotheek was gevestigd op huizen in Gent en op hoeven en landbouwgrond in het noorden van Vlaanderen, voor een waarde van in totaal de respectabele som van 29.825 fr.

19 BUG, VLBL.FI.B.47: Brief van Ferdinand Ottevaere in Parijs, dd. 17 Germinal an 9: 'Je vous regarde comme l'agent suprême des finances...'

20 Het is niet bekend tot welke tak van de bekende Gentse familie deze bankier behoorde. Tot de familie Goethals behoorde onder meer ook de toenmalige vicaris-generaal van het bisdom.

21 BUG, Hs. 0635 nr. 9: 'Depuis le commencement de l'an treize (fin mille huit cent quatre) jusqu'au mois d'octobre mille huit cent huit, Goethals fit deverser récittes et payemens pour l'exposant, le caissier selon l'usage fut chargé aussi de procurer à l'exposant les fonds qu'il désiroit, en négociant sa promesse à l'ordre de l'exposant et en négociant aussi les promesses de l'exposant ou de son frère sous-préfet d'Audenarde à l'ordre de lui, caissier, toujours avec domicile chez le caissier à Gand, ville de commerce, il n'est point de particulier aisé, quelque soit sa qualité, qui n'ait des relations de cette nature avec des banquiers ou maison de commerce.'

Het water aan de lippen

Wat betreft financiële operaties is vertrouwen het sleutelwoord en Beyens genoot – zoals gezegd – dat vertrouwen in brede kring. Het ging zelfs zover dat Beyens een beroep deed op collega-rechters om samen met hen een kapitaalsvennootschap op te zetten. Een gedeelte van de door hem (en anderen) gekochte gronden moest namelijk winstgevend worden gemaakt, dus bedijkt, gedraineerd en klaargemaakt voor de landbouw. In casu ging het om de drooglegging van schorren in Zeeuws-Vlaanderen en nat land in het noorden van het Waasland. Dit werk vereiste opnieuw kapitalen. Met het oog daarop werd door de gebroeders Beyens kapitaal samengebracht in een paar vennootschappen, waarbij men echter verzuumde de persoonlijke aansprakelijkheid te beperken. Welke juridische vormen aan die kapitaalsstructuren gaf wordt niet helder uit de rechtspraak. Wellicht zijn de akten van die vennootschappen verloren gegaan. Wel is duidelijk dat de kosten van de drooglegging van de schorren moesten worden terugverdiend met de landbouwproductie op deze gronden: de productie van de eerste drie jaren na de drooglegging en – mocht die niet volstaan voor het kapitaal en de rente – ook op het benodigde deel van de productie uit het vierde jaar. In die kapitaalsvennootschappen participeerden onder meer Esmengard de Feynes,²² Beijts²³ en Méaulle,²⁴ drie juridische zwaargewichten, die door Parijs werden aangezien als betrouwbare steunpilaren.

En toen kwam de rampnacht van 14 op 15 januari 1808. Het noordelijke Scheldebekken viel ten prooi aan een stormvloed. De schorren werden overspoeld met zilt zeewater, waardoor men geconfronteerd werd met het gegeven dat de gronden in de schorren naar verwachting niet alleen de eerste drie jaren, maar ook lang daarna ongeschikt zouden worden voor landbouwproductie. Dat nam evenwel niet weg dat het aandelenkapitaal moest worden volgestort, teneinde de opgelopen kosten van de bedijking te financieren, dat eventueel de ingebrachte sommen óf terug moesten worden betaald, met rente, óf dat gevestigde lijfrenten of perpetuele renten moesten worden uitbetaald. Albert Beyens, de eerste voorzitter van de civiele rechtbank in Gent, werd ondertussen ook geconfronteerd met het overlijden van zijn broer Constant en met het feit dat zijn broer Jean aan hem het beheer van hun kapitalen overliet. Op hem rustte nu de verplichting klaarheid in de situatie te scheppen.

Voor het herstel van de dijken en de sanering van de schorren was nu meer geld nodig, veel meer. Uit een brief van PG Beijts (die, naar achteraf zal blijken, zelf indirect betrokken was bij de acties van Beyens) kan men opmaken dat de gebroeders Beyens zich overdadig in de schulden had gestoken, dat zij daarvoor effecten op de beurs hadden uitgegeven met een looptijd van een jaar, effecten die door hen één na één uit omloop werden gehaald en

²² Begin negentiende eeuw substituut van de Procureur Impérial in Gent.

²³ Procureur-Generaal bij het Hof van Beroep in Brussel, maar Gentenaar van origine.

²⁴ Procureur Impérial in Gent.

voldaan met de uitgifte van nieuwe effecten. Dat betekent, wanneer men tussen de regels door kan lezen, dat Albert Beyens de ene put trachtte te vullen door een andere te graven. Dat hij zelf uiterst sober leefde en geen geld verkwistte kan waar zijn, maar in hoeverre hielp hem dat?²⁵

Een bankroet

Blijkens de getuigenis van Beyens zelf stortte Goethals op vaste tijden de verschuldigde renten, tot in het jaar 1808. Niet toevallig stelt Beyens echter dat hij bij het begin van 1808 begon te merken dat het huis Goethals in moeilijkheden was, doordat het niet meer zo stipt uitbetaalde. Had dit te maken met de overstroming van januari en de daarop volgende hernieuwde uitgifte van effecten? Naar het zeggen van Albert Beyens zelf betaalde Goethals medio 1808 een belachelijk kleine som aan rente uit: 1500 fr. op een uitstaande som van 20.000 fr aan *promesses*. Als dit de rente was over een heel boekjaar, dan was het toch nog respectabel: 7,5% is redelijk, maar wellicht was Beyens hogere inkomsten gewend of verwachtte hij méér. In ieder geval bleek al gauw dat Goethals aan die verwachtingen niet meer kon voldoen. In oktober daaropvolgend verdween de bankier spoorloos met zijn ‘*commis*’ Pezéa. De handelsrechtbank sprak zijn faillissement uit op 15 oktober 1808.²⁶

Bij de afhandeling van dit bankroet werd het duidelijk dat Beyens niet alleen een groot deel van zijn fortuin verloor, maar bovendien dat er in de boedel van Goethals een hele reeks schuldbrieven bleek te zitten, waarop de handtekening van Albert Beyens figureerde. Volgens Beyens zelf had Goethals zijn handtekening herhaaldelijk vervalst, zoals hij ook de handtekeningen van zijn eigen vader en schoonmoeder, evenals van Constant Beyens zou hebben vervalst. Het kwam bovendien erg slecht uit dat het actief van Goethals praktisch tot nul was herleid. Bij de rechtbankvoorzitter meldde zich na 15 oktober 1808 dan ook een groot aantal personen van beteren doen, die allen in bezit bleken van ‘vervalste’ titels met de handtekening van Beyens. ‘*Les porteurs de ces faux effets et leurs créanciers sont nombreux, puissants et riches ...*’ schreef Beyens zelf, vrezend dat hij door het hele bankroet nog meer schulden zou moeten maken om alle crediteurs tevreden te stellen.²⁷ Ondertussen bleek ook dat Goethals, om de nodige renten uit te kunnen betalen, zijn hele hebben en houden had gehypothekeerd ten belope van 60.000 fr. en dat een andere gefailleerde bankier, Devolder, alle bezittingen van Goethals in beslag had genomen, zodat er aan die kant niets meer te halen viel. Beyens voelde zich verplicht om Goethals aan te klagen en strafrechtelijk te laten vervolgen voor frauduleus bankroet en voor valsheid in geschrifte. Hij

²⁵ Parijs, Archives Nationales (AN), BB/S.276: brief van Beijts aan de Grand Juge, minister van justitie dd. 1 december 1808. De briefwisseling van Beijts met de minister van justitie, evenals de later te citeren brief van Latteur werden mij vriendelijk ter hand gesteld door Dr. J. Logie.

²⁶ BUG, Hs. 0635 nr. 9.

²⁷ BUG, Hs. 0635 nr. 9.

benaderde het Openbaar ministerie en probeerde zoveel mogelijk het onderzoek te volgen en met heel zijn gewicht op de rechters van instructie te wegen, ten einde een financieel débâcle te vermijden.

Toch zochten de rechters van instructie die het frauduleus bankroet behandelden – in de versie van Albert Beyens – de familie Goethals uit de wind te houden. Zij hoorden alle partijen, waaronder Devolder en de rijke families die zeiden te beschikken over de ‘valse’ titels, maar zij nodigden Beyens zelf niet uit voor een ondervraging, waardoor zij de indruk gaven dat zij er van uitgingen dat hij mede schuldig was aan het faillissement. Dat is althans wat Beyens zelf beweerde. Daarom diende hij bij het Franse Hof van Cassatie een rekest in, om te verkrijgen dat het hele onderzoek zou worden onttrokken aan de Gentse speciale criminele rechtbank, de rechters gewraakt en de zaak voorgelegd aan de speciale criminele rechtbank van het departement van de Dijle in Brussel. Hij beklagde zich daarbij zowel over het gedrag van de rechters van instructie Varenberg²⁸ en Van Hembergh, als over de Procureur Impérial en zelfs over de Procureur-Generaal. Terloops vermeldde hij ook alle familiale banden van de onderzoeksrechters en de procureurs, waardoor de betrokken juristen nooit onpartijdig konden oordelen – althans in zijn ogen. Het was Beyens er alles aan gelegen te bewijzen dat de schijnbaar door hem getekende schuldbrieven door Josse Goethals waren vervalst en frauduleus van zijn handtekening waren voorzien. Het Hof van Cassatie volgde op 7 maart 1809 het standpunt van Beyens, zonder daar verder een motivering aan toe te voegen en het verwees de zaak inderdaad naar de speciale criminele rechtbank in Brussel.

Het Hof oordeelde vanzelfsprekend niet ten gronde. Men kan bovendien begrijpen dat een voorzitter van de rechtbank van eerste aanleg niet het voorwerp moet zijn van een strafrechtelijk onderzoek in zijn eigen rechtsgebied, zonder dat hij af moet treden. Aftreden zou evenwel de schijn kunnen wekken dat hij schuld bekende. In die situatie was het dus beter de zaak naar een ander rechtsgebied te verwijzen, temeer daar de onderzoeksrechters er zich over beklagden dat Beyens met heel zijn gewicht op het onderzoek woog en hun geen rust gunde. Met slechte wil zou men ook kunnen zeggen dat Beyens op een meer clemente behandeling hoopte in een stad waar hij ook lid was geworden van de loge.²⁹

Het hoeft niet te verwonderen dat de Franse minister van justitie werd gealarmeerd door wat zich in Gent afspeelde. Hangende de zaak voor het Hof schreef hij naar PG Beijts in Brussel om tekst en uitleg. Hij wilde ingelicht worden over het strafproces waarin Beyens volgens zijn zegslieden betrokken was. Beijts wees er hem op dat Beyens niet betrokken was in het proces, maar zelf het strafproces *geprovoceerd* had als burgerlijke partij tegen Goethals.³⁰ Hij nam verder de verdediging van Beyens op, door van de rechtbankvoorzitter een beeld te schetsen dat zo positief was, dat men zijn ongeloof moeilijk kan onderdrukken en

²⁸ Die later voorzitter van de rechtbank van eerste aanleg zou worden, niettegenstaande door sommigen werd getwijfeld aan zijn kennis van het nieuwe recht. Hij zou meer op de hoogte zijn van het Vlaams gewoonterecht. Zie P. van Hille, *Het Hof van Beroep te Brussel en de rechtbanken van Oost- en Westvlaanderen onder het Frans bewind, 1800-1814* (Handzame 1970), p. 115 n. 20.

²⁹ Hij was reeds in 1803 lid geworden van de loge Les Amis Philanthropes in Brussel. Zie Schrans, *Vrijmetselaars*, p. 212.

³⁰ Zie bijlage 1.

men gaat vermoeden dat Beijts er op een of andere wijze belang bij had dat Beyens niet persoonlijk failliet zou worden verklaard. Om die reden benadrukte hij voortdurend dat Beyens in geen enkel opzicht kon worden beschouwd als handelaar: hij stelde geen enkele daad van koophandel. Men kan zich bovendien niet van de indruk ontdoen dat minstens een gedeelte van wat Beijts schreef hem was aangereikt door Beyens zelf.

Ondertussen was de reputatie van Beyens al dermate geschonden dat belanghebbende kringen in Gent het blijkbaar nodig vonden een pamflet te verspreiden waarin een gans ander – en voor Beyens belastend – beeld werd geschetst van de geschiedenis. Welk belang ermee gediend werd en wat het beoogd effect was zal wel onopgelost blijven. Uit de inhoud zou men af kunnen leiden dat sommige door Beyens gewraakte juristen het vuurtje gestookt hebben. Het pamflet luidde als volgt:

Prophetie

tirée d'un vieux manuscrit grec trouvé dans les ruines de Pompéïa en 1790

Dans une grande ville du país des Ménapiens selon les uns, et des Morins suivant les autres, il paraîtra un homme de petite-stature et qui sera revêtu d'une grande dignité.

Et le petit homme voudra devenir un riche propriétaire.

Et il se servira de la confiance due à sa place pour lever des fonds.

Et il donnera sa signature, même en blanc, à un homme qu'il appellera son caissier, et qui se chargera de négocier ses effets sur la place.

Et il en fera tant que lui-même n'en saura pas le compte.

Et quand il en aura reçu le montant il fera disparaître son prête-nom.

Et il dira: c'est un fripon qui a contrefait ma signature.

Et pour donner plus de vrai-semblance à cette accusation, il supposera que son prête-nom a contrefait les signatures de Pierre et de Paul et de Jacques.

Et personne ne croira à la seconde accusation, non plus qu'à la première.

Et les Juges poursuivront cependant ces délits imaginaires.

Et le petit homme entravera par des chicanes la marche de l'instruction.

Et il se plaindra tout-haut qu'elle n'avance pas.

Et il déclamera contre les Juges en les taxant de partialité, parce-qu'ils ne voudront pas le mettre dans le secret de l'instruction.

Et il invectivera dans des longues écritures tous ceux qui auront cru à sa probité et à celle de son prête-nom.

Et il inventera des calomnies contre ceux appelés à décider de la vérité ou de fausseté de ses signatures.

Et pour donner le change, il changera sa manière ordinaire de signer.

Et tout le monde reconnaîtra cette ruse qui n'en sera plus une.

Et il demandera à l'autorité supérieure d'autres Juges.

Et l'autorité sera trompée et accordera sa demande.

Et il triomphera de ce demi succès au point de dire qu'il agagné son procès et qu'il sera dispensé de payer ses billets.

Et il intriguera pour en imposer à ses nouveaux Juges.

Et il les trouvera incorruptibles, comme ils l'ont toujours été.
 Et il sera forcé de payer principaux et intérêts.
 Et le mépris public le poursuivra et en fera justice.
 Et il éprouvera que sous le regne d'un héros que l'univers admire, il n'y a point de salut hors de la probité.
 Et il se rappellera qu'il avait un frère, et qu'il est mort, et comment.
 Et, (on n'a pu lire ici que le mot IMITERA).³¹

Nog een faillissement

Niettegenstaande de verdediging door Beijts opgenomen, blijkt toch uit wat hij schrijft dat Beyens in Gent niet weinig vijanden had, uit zijn vroegere activiteit als advocaat, uit het feit dat hij woog op de rechtspraak, ook in gevallen waar hij zich moest onthouden en uit het feit dat hij, benomen door zijn financiële problemen, soms te laat op de rechtbank arriveerde, zodat de zaken op die manier uitgesteld raakten en partijen schade leden. Het oordeel van Beijts was blijkbaar toch van geen invloed op de gebeurtenissen in Gent, waar de voorzitter van de civiele rechtbank op 10 mei 1809 door de rechtbank van koophandel van hetzelfde arrondissement persoonlijk failliet werd verklaard.³²

Het gevolg was een lawine van procedures voor de rechtbank van eerste aanleg tegen haar voorzitter. Vanaf eind april 1809 merken wij in de audiëntiebladen dat de voorzitter tijdelijk vervangen werd door suppleanten: de rechters Vandeputte, Lecat of Decaigny.³³ De eerste eisers tegen Beyens waren J.F. Deloose, P.G. Deloose, P.G. de Muelenaere en Ch. de Meulemeester, die in verschillende eisen in totaal meer dan 66.000 fr. op tafel wilden.³⁴ Aanvanke-lijk probeerde Beyens bij monde van zijn vertegenwoordiger, mr. Amelot, de storm te doen luwen door de eisen te erkennen, maar al heel snel, in de tweede week van mei, volgde hij het voorbeeld van zijn bankier Goethals en diens commis, evenals van de failliete bankier Devolder, en laat hij verstek gaan om wat later ook Gent te verlaten zonder een spoor achter te laten.

De reden voor dit verstek moet wellicht gezocht worden in de zittingen van 15 en 16 mei 1809. Dan zien wij namelijk dat de ontvanger van de stad Gent, L. van Crombrughe, een procedure start tegen enerzijds Albert Beyens, voor zichzelf en als universeel erfgenaam van zijn broer Constant (die nog hogere schulden had gemaakt), samen met hun *sociétaires* Ferdinand Ottevaere, reeds vermeld, en de eveneens reeds vermelde PG Beijts; een tweede eis was gericht tegen Beyens, N.J. Blémont³⁵ en J.N. Méaulle.³⁶ De eisen betroffen de bedrij-

31 Geciteerd in Van Hille, *Het Hof van Beroep*, p. 114-115.

32 Parijs, AN, BB/S.276: Brief van Beijts aan de minister van justitie, dd. 11 juni 1809.

33 Rijksarchief Gent, Rechtbank van eerste aanleg, Audiëntiebladen (RAG Ab), bundel 54 p. 110, nr. 826 en volgende: zitting van 1 mei 1809.

34 RAG Ab, bundel 54 p. 110 nr. 826; p. 111 nr. 827; p. 111 nr. 828 (alle dd. 1 mei 1809); p. 117 nr. 840 (dd. 8 mei 1809).

35 Voorzitter van het Strafhof (*la Cour criminelle*) in Gent en *membre de la Légion d'Honneur*.

36 *Procureur impérial* bij hetzelfde hof en eveneens *membre de la Légion d'Honneur*.

Brief van Ferdinand Ottevaere aan
Albert beyens, 7 april 1801. (bron:
BUG VLBL.FI. B.47)

7e Germinal 1801
 Mrs Albert-Guillaume-Maria Beyens
 président du Tribunal civil situé à Gand
 Le Citoyen Ferdinand Ottevaere
 à Paris.
 Monsieur & Ami.
 Dans la suite de la tête de cette lettre, c'est
 qu'elle est faite par un fournisseur et a la
 par d'autres papiers à la main. Malgré tout ce
 contraire je me propose de répondre à vos obligations,
 de 27 et 30 du mois passé. Malgré tout ce
 que vous voulez ^{me} en faire accorder, dans votre
 cercle d'amis je vous regarde comme l'agent
 de plusieurs des finances. Je ne fais de préférence
 qu'à la Jurisprudence; l'étude des lois françaises
 en matière des donations me dicte un grand
 nombre de propositions au point que des journaux
 pour servir ou faire profit, il se peut
 que je me trompe sous le Gouvernement actuel
 mais il faut qu'une expérience récente
 me démontre que telle loi que l'on croit
 ne sera pas illégitime par quelque disposition.

king en drooglegging van de schorren van Biervliet, Sluis, Terneuzen, Kieldrecht en enkele andere plaatsen.³⁷ Van de weeromstuit begonnen de door de stadsontvanger gedaagde partijen ook onderling een procedure, op basis van de acte sociétaire die ten grondslag lag aan hun vennootschap ter drooglegging van de schorren. Blémont, Méaulle, Ottevaere en enkele handelaars uit het Waasland eisten tegen PG Beijts en Beyens om van hen volstorting te bekomen van hun respectieve aandelen in het kapitaal van de vennootschap.

Ter zitting van 16 mei 1809 verklaarde Beijts dat hij zijn aandelen gecedeerd had aan Jean Baptiste Gheldolf, zwager van Beyens, en dat hij bereid was alsnog de door hem toegezegde sommen te betalen. Hij werd door de rechtbank buiten beschuldiging gesteld en Jean Baptiste Gheldolf werd in de procedure gevoegd als gedaagde. Op dit moment werd duidelijk dat de collega-juristen van Beyens er alles aan deden om niet meegesleurd te worden in de financiële problemen van de rechtbankvoorzitter. Dat bleek ook uit een tweede brief door Beijts gestuurd naar de minister van justitie, waarin hij tekst en uitleg gaf aan zijn overste. Hierin lezen wij onder meer dat zijn familie – in casu zijn schoonmoeder, de we-

37 RAG Ab, bundel 54 p. 119, nr. 846 (dd. 15 mei 1809)

duwe Daniëls uit Gent – niet minder dan 43.680 fr. had te vorderen van Beyens. Beijts merkte daarbij op dat zijn vrouw als enige erfgename er dus waarschijnlijk die hoge som bij zou inschieten.³⁸ Ook is er te lezen dat de schoonmoeder van Beijts haar debiteur Beyens voor de civiele rechtbank had gedagvaard om van de rechter te bekomen dat Beyens ook civielrechtelijk failliet of *en état de déconfiture* zou worden verklaard, met de bedoeling haar geld te mogen terugvragen zonder rekening te moeten houden met de rangregeling van hypothecaire schuldeisers, hetgeen zij wél moest doen voor de handelsrechtbank. Zij eiste voor de rechtbank ook de afscheiding van de boedel van Constantin Beyens uit het patrimonium van zijn enige erfgenaam en legataris Albert Beyens. Reden daarvoor was waarschijnlijk – zoals reeds gesteld – dat de overleden broer hogere schulden had dan de overlevende. Het is weinig waarschijnlijk dat Beijts niet zelf die raad heeft gegeven, ook al schetste hij eerder een positief beeld van de persoon van Beyens.

Aan zijn tweede brief aan de minister voegde Beijts trouwens ook een afschrift toe van alle vonnissen in de zaak-Beyens van 29 april tot 5 mei 1809, hetgeen betekent dat hij wijselijk zijn directe betrokkenheid bij de zaak – af te leiden uit de vonnissen van 16 mei – onder de tafel hield. Wel onderstreepte hij dat eiseres – zijn schoonmoeder – zich het recht voorbehield om verdere gerechtelijke stappen te zetten. Ook dat wijst op de rechtstreekse betrokkenheid van de PG zelf.

In zijn brief van 10 juni meldde Beijts eveneens dat hij een lang onderhoud had gehad met Beyens en dat Beyens daarna in het cabinet van de PG en bij diens afwezigheid zijn ontslagbrief had geschreven, met ingang van 9 juni 1809. Men hoeft niet lang te raden naar de toedracht van de zaak: Beyens is de wacht aangezegd door Beijts en heeft daaruit zijn conclusies getrokken. Meteen suggereerde Beijts aan de minister ook een aantal namen van mogelijke opvolgers als voorzitter van de rechtbank.

Een van de gesuggereerde kandidaten was de reeds vermelde Rijselse jurist Esmengard de Feynes, substituut van de Procureur Impérial in Gent – dus de rechterhand van Méaulle, die zelf ten nauwste betrokken is geweest bij de initiatieven van Beyens. Hier komen enkele draden samen: het was Esmengard de Feynes die requireerde in de civiele zaak tegen Beyens, ingesteld door weduwe Daniëls, zaak die ter zitting werd gepleit door ... PG Beijts, haar schoonzoon. In die zaak had Esmengard de moed om te verdedigen dat Beyens noch failliet noch *en état de déconfiture* moest worden verklaard. Dat was althans wat een dag na de brief van Beijts aan de minister werd megedeeld door Latteur, eerste voorzitter van het Hof van Beroep in Brussel. In dit schrijven prees Latteur Esmengard voor diens onafhankelijk oordeel in de keuze tussen de belangen van Beijts' familie en de voorzitter

38 Parijs, AN, BB/S.276: Brief van Beijts aan de minister van justitie, dd. 11 juni 1809: 'Votre Excellence demande d'abord l'expédition du jugement rendu par le tribunal de commerce de Gand le 10 Maij 1809 contre le Sr. Beyens. – J'ai l'honneur de la joindre ici sous la lettre A. C'est celui qu'a obtenu Made Petronille van der Maeren ma belle-mere creanciere du Sr. Beyens pour 43680 francs, pressée de prendre hypoteque a travers la foule des autres créanciers. Mon épouse est l'enfant unique de la demandresse, et je vois bien que notre famille en sera pour ses 43680 fr. de perte.'

Beyens.³⁹ Latteur prees ook de kwaliteiten en de integriteit van Beyens, die niet door eigen schuld insolvent zou zijn geworden. Meteen deelde Latteur ook mee dat Beyens nog een schuld had van ongeveer driehonderdduizend ponden, daar waar hij ‘slechts’ honderdduizend tot hondertwintigduizend ponden aan jaarlijkse rente genoot.

In de zaak tussen Beijts en Beyens is de rechtspraak naar mijn oordeel als een hefboom gebruikt om Beyens te dwingen ontslag te nemen, Esmengard de kans te geven zich te profileren en aldus de steun van Beijts en Latteur te verkrijgen, waardoor Esmengard kort daarna door de minister tot voorzitter van de rechtbank in Gent werd benoemd. Hij werd op 19 februari als voorzitter geïnstalleerd.⁴⁰ Hij oefende die functie overigens slechts uit als een springplank en was zelden echt actief als voorzitter.⁴¹

Epiloog: Amsterdam en Brussel

Ondertussen stroomde de waterval van procedures tegen Beyens verder, meest in de vorm van goedkeuringen van beslaglegging op vastgoed van Beyens en op pacht door zijn pachters op te brengen. Beyens zelf liet nu steeds verstek gaan, ook in de zaak tegen Deloos, waarin hij eerst de conclusies van de tegenpartij had erkend. Het is zeer denkbaar dat ook de rechterlijke macht in Gent zich weinig zorgen maakte bij het bij verstek veroordelen, aangezien dit juist aan Beyens een langere periode gunde om de rechtsgang ‘op te rekken’ door een ruimere appèlmogelijkheid en in die tussentijd orde op zaken te stellen.⁴²

Moeilijker werd de situatie eind 1809-begin 1810. Op 27 februari 1810 namelijk hervormde het Hof van Beroep in Brussel het vonnis van de rechtbank in Gent van 10 mei 1809, dat toen zo mooi in het voordeel van Beyens was gestuurd door Esmengard de Feynes. Het Hof sprak nu wel het faillissement van Beyens uit, omdat hij daden van handel zou hebben gesteld, ook al was hij geen handelaar.⁴³ Toen werden de eerste verkopeningen van goederen van Beyens gepland. Bovendien drongen bepaalde procespartijen er op aan dat Beyens,

39 Parijs, AN, BB/S.276: Brief van Latteur aan de minister van justitie, dd. 12 juni 1809: ‘Placé entre ces deux Magistrats le Sr. Esmengard eût le courage et la force d’apprécier à leur juste valeur leurs moens de part et d’autre. La faveur du 1er magistrat du tribunal – pardevant il parloit, ni le poids que mettoit dans la balance la considération due au chef du Ministère public dans le rapport de la Cour, n’influèrent en rien sur l’opinion du substitut – par tout il retrace et il caractérise le vrai, par tout il annonce et il développe cette sévérité, cette justice des principes et il le fait avec cette délicatesse et ces égards qui font l’éloge de l’esprit et du cœur de ce fonctionnaire public.’

40 RAG Ab, bundel 56, p. 28: installatie van Esmengard de Feynes, dd. 19 februari 1810.

41 Van Hille, *Het hof van Beroep*, p. 116.

42 Parijs, AN, BB/S.276: Brief van Latteur aan de minister van justitie, dd. 12 juni 1809. Latteur geeft dit trouwens ook aan in zijn brief van 12 juni 1809: ‘... pour mettre votre Excellence à même d’apprécier son état, d’après les ordres qu’elle m’a donnés dans sa lettre du 27 mai dernier, j’ai l’honneur de l’informer qu’il existe effectivement une ou plusieurs condamnations du tribunal de commerce de Gand et par corps à payer le montant de quelques billets, je les crois toutes rendues par défaut et ainsi susceptibles d’appel. Toutes d’ailleurs ont pour motif un cons. qui n’est appuyé sur aucun jugement, sur aucun fait positif, qu’il est notoirement en faillite, c’est la bourse, ce sont les négociants de Gand grandement intéressés à endosser au Président Beyens les nombreux billets que celui-ci accuse de faux, qui ont provoqué les condamnations.’

43 Van Hille, *Het Hof van Beroep*, p. 113; Schrans, *Vrijmetselaars*, p. 212. Zie Pas. 1809-1811, p. 197.

goederen te voorkomen. Waarom Mouriau blijkbaar dit spel meespeelde zal nader onderzoek moeten uitwijzen. Vooral nog is ons uit de audiëntiebladen geen reden bekend, noch uit familiepapieren.

Anderzijds is het wel te verklaren dat Mouriau de woonplaats niet kende of niet wilde kennen: Beyens was namelijk eind 1809 uit Gent vertrokken naar Nederland, waar hij zich vestigde in Hoorn en zich kortstondig als advocaat liet inschrijven aan de balie van Amsterdam, waar hij ook een huis betrok op de Oude Zijds Voorburgwal.⁴⁵ Van zijn Amsterdamse activiteiten zijn sporen terug te vinden, zoals bijvoorbeeld een request door Beyens ingediend bij de rechtbank in Amsterdam, teneinde betaling te vorderen van zijn honorarium inzake een voor zijn cliënt gunstig vonnis van 14 juli 1812 in een proces tussen de stad Dresden en enkele Amsterdamse handelaars. Dit wijst op de voortduring van de problemen van Beyens, evenals een vonnis van de Gentse rechtbank, eveneens uit 1812, waarin Beyens veroordeeld werd tot de betaling van meer dan achtduizend fr. aan Elisabeth Barends, weduwe van de Amsterdamse handelaar Levi Abraham.⁴⁶

In Amsterdam wijdde Beyens zich aan het schrijven van concept-wetboeken, een activiteit die hij eerder al had ontwikkeld in Gent. Hij knoopte betrekkingen aan met Johannes van der Linden, die in hem ook een goede jurist erkende.⁴⁷ Zoals de lezer reeds kan vermoeden, keerde Beyens na 1814 terug naar Gent en kort daarna naar Brussel, waar hij zijn activiteiten als advocaat voortzette. Hij handhaafde zich dus blijkbaar als een goed jurist en overleefde alle politieke en juridische stormen. Dit neemt evenwel niet weg, dat hij waarschijnlijk door diepe dalen is gegaan, vaak de steun ontbeerde van vakgenoten, die hem als jurist erkenden zolang hij succes had, maar hem even gemakkelijk lieten vallen als dat succes in gevaar leek te komen – om het eigen hachje te redden. Heel zijn leven, tot zelfs na zijn dood, bleven de procedures hem achtervolgen. Een van de laatste was de eis van het echtpaar Dubois tegen de administratie van domeinen, na het overlijden van Beyens in 1825: deze zou land van hen gekocht hebben en nooit betaald. Zij eisten het goed (vergeefs) weer op.⁴⁸ Uiteindelijk heeft het zeker tot 1838 geduurd alvorens alle vonnissen in de zaak-Beyens geëxecuteerd waren: toen werd een groot aantal percelen uit zijn boedel geveild om de schulden te voldoen die nog openstonden ten voordele van ... erfgenamen van de familie Beijts.

Maupassant had Beyens perfect als voorbeeld kunnen kiezen voor een nieuwe Bel Ami.

⁴⁶ RAG Ab, bundel 61, p. 39, nr. 242 dd. 14 december 1812.

⁴⁷ BUG Hs. 635 bevat een *Mémoire en cause de Ch. Barendts contra J.G. Palthe*, voor de rechtbank van Amsterdam, 1813. Deze *Mémoire* zou in het handschrift van Van der Linden zijn, met randnotities van Beyens.

⁴⁸ RAG Ab, bundel 75, p. 120, nr. 188 dd. 26 juli 1826.

FAMILIE, HERINNERINGEN EN TOEVAL, EEN KLEINE BIJDRAGE TER ERE VAN MR. A.B. BOMMEZIJN

MET EEN NALEZING DOOR CHRIS STREEFKERK

Het hiernavolgende verslag is het gevolg van een toeval. Gedurende de zomer van 2003, toen mijn vrouw en ik in Nederland waren, gaf mijn neef, Pieter Swens, mij het boek *Werkendam* van Thomas Westerhout.¹ In dit boek zijn de bladzijden 90-106 gewijd aan 'De Opmerkelijke Familie Van Tienhoven' en op bladzijde 164 wordt een lijst van namen gegeven van een aantal binnengrienden uit deze streek, waarvan het nageslacht van de 'griendbaronnen' nog eigenaar was in 1930. Ik zag op deze lijst de naam Mr. A.B. Bommezijn. Dit wekte mijn nieuwsgierigheid op, want ik herinnerde me uit mijn jeugd een 'Oom Adri Bommezijn'. Verder onderzoek had het volgende rapport als resultaat.²

In mijn jeugdijaren, toen Vader nog leefde, bezochten mijn ouders, mijn jongere zus en ik ongeveer twee keer per jaar Oom Adri en Tante Jeanne Bommezijn, die ongeveer 15 minuten lopen van ons af in Den Haag op het Sweelinckplein woonden. Wij noemden verschillende vrienden van onze ouders oom en tante, zonder dat er familieverwantschap was. Een blik in *Nederland's Patriciaat*,³ waarin de genealogie van de familie Van Tienhoven voorkomt, maakte mij echter duidelijk, dat Mr. A.B. Bommezijn een volle neef van mijn vader was. Oom Adri's moeder en mijn vaders vader waren namelijk zuster en broer. Deze verwantschap maakte het duidelijk voor mij waarom, na Vaders overlijden, Oom Adri toeziend voogd werd over mijn zuster Jet en mij.

Na de echtscheiding van mijn ouders, eind 1929, en de verhuizing van Moeder en de kinderen van de Schuytstraat in Den Haag naar de Doornstraat in Scheveningen en later – na het overlijden van Vader in 1931 – waren er, voor zover ik mij kan herinneren, geen wederzijdse visites meer op verjaardagen en zo tussen Moeder en de Bommezijns.

In 1937 verhuisden wij naar Amersfoort en ik dacht nauwelijks meer aan Oom Adri. Dit veranderde echter, toen ik in de *Telegraaf* las, dat op 16 Mei 1940, een dag na de capitulatie op 15 Mei 1940, een burgerchauffeur, die met gevaar voor eigen leven Nederlandse militairen had bijgestaan, zich een autoband en een aantal flessen olie had toegeëigend.

Deze chauffeur werd op 22 Mei 1940 in voorlopige hechtenis genomen en zijn zaak werd op 9 Juli 1940 behandeld door de arrondissementsrechtbank in Den Haag. De rechters waren: Mrs. A.B. Bommezijn (president), Van den Boom en Vliegthart. De rechters hieven ter zitting van 9 Juli 1940, na een raadkamer van nauwelijks twee minuten, de voorlopige hechtenis op wegens de op de zitting gebleken omstandigheden van deze zaak, en stelden de chauffeur onmiddellijk in vrijheid. Het vonnis werd bepaald op 23 Juli 1940. In dit openbaar uitgesproken vonnis werd de man veroordeeld tot een gevangenisstraf van 5 weken met aftrek van voor-

1 Thomas Westerhout, *Werkendam: 'met kist en bult' de Biesbosch in*. Werkendam 1996.

2 Met dank aan de heren Streefkerk, Kemperman, Swens en Bommezijn.

3 *Nederland's Patriciaat*, Jaargang 22, 1935/36.

lopige hechtenis. Daar hij reeds meer dan 5 weken (van 21 Mei tot 9 Juli) in voorlopige hechtenis had gezeten, hoefde hij dus niet meer te zitten.⁴

Op grond van deze herinneringen stelde ik mij, om mogelijk verdere gegevens aangaande Mr. A.B. Bommezijn te verkrijgen in verbinding met het *Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie en Rechtsiconographie*, dat mij de inlichtingen verschafte die hier volgen: Als student was Oom Adri een vooraanstaand man in het studentenleven van de Universiteit van Leiden. Hij roeide viermaal de Varsity voor Njord (1905-1908), de roeivereniging van het Leids Studenten Corps, en werd in 1908 een van de 10 leden van verdienste, die deze vereniging toen kende. Zijn proefschrift van 1909 had de titel: *Het onderzoek naar het vaderschap*. Dit proefschrift was een belangrijke bijdrage tot de rechtspraak over kinderen, het is dan ook niet verwonderlijk dat Oom Adri vaak als kinderrechter fungeerde.

Ik stelde mij ook in verbinding met de heer Jeroen Kemperman van de Afdeling Informatie en Documentatie van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie in Amsterdam. [Hij stuurde mij een uitvoerig verslag met een aantal bijlagen.⁵] De inhoud van deze bijlagen toont aan, dat Oom Adri een zeer bijzonder mens was, die zich meer bekommerde om het lot van zijn medegevangenen in het concentratiekamp dan om zijn eigen lot. Zoals Het Wilhelmus zegt: 'Als een goed Christen leven. Het zal welhaast zijn gedaan.'

Tenslotte, gedurende ons verblijf in Hotel Bosoord in Loenen (Gld.) in 2003, voordat ik het boek *Werkendam* las, bezocht ik de erebegraafplaats in Loenen. Het was een mooie wandeling en ik wilde een soort eer bewijzen aan degenen, die direct of indirect mijn overleving van de oorlog hadden mogelijk gemaakt.

Toen ik terug was in Amerika kwam ik pas tot de ontdekking dat Oom Adri op deze erebegraafplaats ter ruste is gelegd.

Ithaca, N.Y., U.S.A., Augustus, 2005

Nalezing door Chris Streefkerk

Dit rapport over Adrianus Baltus Bommezijn en zijn familie van de hand van Ari van Tienhoven is hierboven letterlijk overgenomen, inclusief een viertal noten.⁶ Het is het uiteindelijk gevolg van een telefonisch 'verzoek om inlichtingen' aan de Koninklijke Bibliotheek (Bureau Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie en Rechts-iconografie) in juni 2004. Aan het op zich al indrukwekkende relaas over Bommezijn en het lot dat hem en zijn gezin trof, wordt in deze nalezing enige achtergrondinformatie en toelichting toegevoegd.

4 Het verslag hierboven weergegeven is ontleend aan [kopieën van het vonnis en van een artikel in *Het Vaderland*], opgespoord door Pieter Swens. Het verslag gegeven in *Het Vaderland* [...] komt overeen met wat ik mij herinner van hetgeen ik in *De Telegraaf* las in juli 1940.

5 Bijlagen: Opgave voor de 'Eerelijst der Namen van Hen, Die voor het Vaderland zijn gevallen', nr.14257; Bladzijden die betrekking hebben op mr. A.B. Bommezijn uit F.B. Bakels, *Nacht und Nebel. Mijn verhaal uit Duitse gevangnissen en concentratiekampen*. Amsterdam 1978; Slachtofferregister van de Oorlogsgraven Stichting. Begraafplaats Nederlands ereveld, Loenen, Gelderland, met locatie van het graf van Mr. A.B. Bommezijn.

6 In verband met het opnemen ervan in *Pro Memorie* werden slechts enkele kleine aanpassingen aangebracht.

1. Prof.dr.ir. Ari van Tienhoven

Ari van Tienhoven werd op 22 april 1922 geboren te 's-Gravenhage. Hij deed in 1941 eindexamen HBS-b te Amersfoort, daarna studeerde hij aan de Landbouwhogeschool te Wageningen. In 1943 weigerde hij de loyaliteitsverklaring te ondertekenen en dook onder in Workum bij de families H. Sytsma en Fedde G. Bergsma (veehouder, bekend als Fries tooneelschrijver).

In 1949 studeerde hij af als landbouwkundig ingenieur en leerde hij Annie van Haselen kennen, met wie hij in 1950 in het huwelijk trad. Op 31 augustus 1949 vertrok hij naar de Verenigde Staten waar hij studeerde aan de University of Illinois (Master of Science, 1951). Na zijn promotie in 1953 (Illinois) werd hij assistant professor aan het Mississippi State College. Van 1955 tot 1987 was hij hoogleraar⁷ *animal physiology, specialization in endocrinology and reproductive physiology* aan de Cornell University in Ithaca, New York. Ans van Tienhoven-van Haselen overleed geheel onverwacht in november 2005.

2. Adrianus Baltus Bommezijn

De over Adrianus Baltus Bommezijn⁸ verzamelde persoonlijke gegevens zijn hier in chronologische volgorde geplaatst. Deze bijdrage beoogt geenszins een volledige biografie van A.B. Bommezijn te geven, daarvoor is meer onderzoek nodig. De heer Fred Bommezijn te Delfzijl heeft als familiehistoricus reeds het nodige voorwerk gedaan. Toezending van herinneringen en gegevens die naar aanleiding van deze publicatie boven water komen is zeker welkom.⁹

Adrianus Baltus Bommezijn werd op 15 februari 1882 te Geertruidenberg geboren, hij overleed op 31 januari 1945 in het concentratiekamp Vaihingen-Enz, nabij Stuttgart. Hij studeerde rechten te Leiden en was een enthousiast sportman. Hij roeide voor de Koninklijke Studenten Roei Vereniging Njord vier keer de Varsity (1905-1908)¹⁰ en werd Lid van Verdienste in 1908.¹¹ In 1909 promoveerde hij op het proefschrift *Het onderzoek naar het vaderschap* (180 p., 8°).

Op 12 november 1918 trad hij in Semarang (Nederlands Indië) in het huwelijk met Jeanne Hélène de Rochemont.¹² Zij was weduwe van William Alexander Wiebenga en had twee kinderen: William Alexander Christiaan Johannes Wiebenga (Benkulen, 1910) en Jeanne Hélène Wiebenga (Semarang, 1913).

7 1955-1961: assistant professor; 1961-1969: associate professor; 1969-1987: professor.

8 De naam is afgeleid van bombazijn (via het Frans: bombasin, uit Latijn: bombycinus=zijde), de benaming voor dicht geweven zijden, of halfzijden stof, vaak zwartgeverfd voor rouwkleeding (<http://www.bommezijn.nl/>) (15 oktober 2006)

9 <http://www.bommezijn.nl/>

10 <http://www.mijnlieff.nl/sport/roeien/varsity/index.html> (15 oktober 2006)

11 http://www.njord.nl/main/nj_ereleden.html (15 oktober 2006)

12 Magelang, Nederlands Indië, 23 mei 1891-Den Haag, 13-01-1958.

Foto ontleend aan het 'Erealbum Oranjehotel'. (ontleend aan <http://oranjehotel.picturadp.nl/search.php>, 15 oktober 2006)

Uit het huwelijk Bommezijn-de Rochemont werden drie kinderen geboren: Johan Leendert,¹³ in militaire dienst in Londen overleden, Cornelis Willem,¹⁴ een dag na zijn geboorte overleden, en Willem Louis Cornelis,¹⁵ evenals zijn vader in gevangenschap in Duitsland overleden.

Kort na de geboorte van Willem vertrok het gezin naar Holland en vestigde zich op 27 juni 1924 aan het Sweelinckplein 3 te Den Haag, om op 23 oktober daaraanvolgend te verhuizen naar nummer 85.

Het echtpaar Bommezijn bezocht de Verenigde Staten. Jaar en doel zijn niet bekend.¹⁶

3. Loopbaan van Bommezijn

Over de loopbaan van Bommezijn tussen vestiging in Den Haag en gevangenneming (1924-1942) is weinig bekend. Hij werd rechter in de arrondissementsrechtbank Den Haag¹⁷ en trad regelmatig op als kinderrechter. Over tenminste drie zaken waarin hij (mede) vonnis wees is gepubliceerd: de zaak van een moeder te Wateringen die op 4 oktober 1931 haar twee kinderen met een bijl vermoorde,¹⁸ de zogenoemde 'moord in Leidschen-dam' in het voorjaar van 1940¹⁹ en de zaak tegen de 'verdachte met gunstige aanbeveling'.

13 Semarang, 28 maart 1920-Londen Northwood, 24-01-1945; leerling Nutschool W.Lodewijklaan Den Haag 1934; beroep: Luitenant Kon. Ned. Marine (adelborst 29-08-1938 naar Den Helder); Bronzen Kruis K.B. no. 5 van 13 juli 1944; onderscheidingen: LTZ3 (1-9-1941) en LTZ2 (1-7-1943). Bron: P.S. van 't Haaff en M.J.C. Klaassen, *Gedenboek honderdjarig bestaan der Adelborstenopleiding te Willemsoord 1854-1954*. Bussum 1954.

14 Semarang, 14 juni 1921-15 juni 1921.

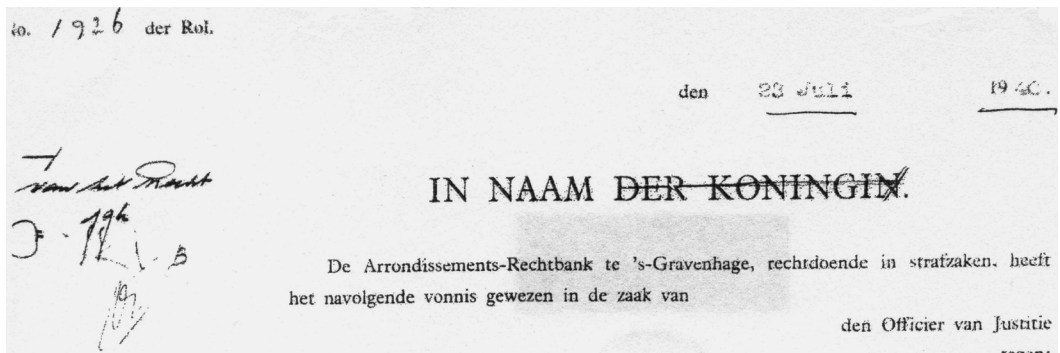
15 Semarang, 20 augustus 1923- (waarschijnlijk) augustus 1944 in Duitsland.

16 Mededeling Fred Bommezijn.

17 Van 9-1-1925 tot 31-1-1928 rechter-plaatsvervanger, vanaf 31-1-1928 rechter. Zijn jaarwedde bedroeg f7.500,- (bron: Ministerie van Justitie, archief, Registratiekaarten Rechterlijke Macht). Met dank aan Sjoerd Faber.

18 'Dominee ik kan niet schreien', in: *Jaarverslag 1996*/Historische Werkgroep Oud-Wateringen en Kwintshuil, p. 13-18.

19 Moord op de 48-jarige veekoper Kees van der Horst door Robert Aaltink, zie: Hans van Straten, *Moordenaarswerk. Een kroniek van 120 Nederlandse moordzaken* (Amsterdam 1964), p. 143-146 ('De dader kwam in uniform').

Fragment uit een kopie van het vonnis, uitgesproken op 23 juli 1945.

Dankzij de in het begin van het verslag van Van Tienhoven genoemde Pieter Swens²⁰ kwam Van Tienhoven in het bezit van kopieën van het vonnis in laatstbedoelde zaak (rolnr. 1926), bewaard in het Nationaal Archief, en van een artikel hierover in *Het Vaderland* van 10 juli 1940. De straf was inderdaad zeer licht. Zeker als we daarbij bedenken dat deze werd opgelegd wegens gekwalificeerde diefstal (art. 311 WvS), waarop een hogere straf stond dan eenvoudige diefstal (art. 310 WvS). Het ging namelijk om ‘diefstal bij gelegenheid van oorlogsnood’ (art. 311, lid 1 onder 2), die volgens *Het Vaderland* ‘als regel [...] zwaarder (wordt) gestraft, dan wanneer het vergrijp in normalen tijd is begaan’. Deze regel werd hier door een uitzondering bevestigd. De officier van justitie hield ook al rekening met de omstandigheden van het geval en met het ‘volkomen blanco-strafregister’ van de verdachte, aldus nog steeds *Het Vaderland*, en eiste vier maanden met aftrek. De verdediger, mr. Huygens,

deed uitkomen, dat hier geen sprake was van plunderen, dat de man een eerlijke werker was, die zich geenszins bewust was, iemand te hebben benadeeld, doch veeleer moet hebben gedacht: waar zoo ontzettend veel is verwoest, kan ik deze weinige goederen wel tot mij nemen.

En hij besloot, na te hebben gesproken over het heldhaftige optreden van de verdachte:

Daar nu [...] onze beschermers de magnifieke geste hebben gehad om ons leger vrij te laten en deze man nu sedert 22 Mei in hechtenis zit, zou de rechtbank een edele daad kunnen verrichten om dezen held thans zijn vrijheid te hergeven.

Hetgeen prompt geschiedde, op 9 juli 1940. Het vonnis, ‘in naam van het recht’, werd op 23 juli uitgesproken door Bommezijn die als voorzitter van de meervoudige kamer fungeerde.

²⁰ Mr. P.J. Swens (1923) was tot 1993 raadshere in het Gerechtshof Amsterdam. Zie ook noot 4.

4. Verzet en gevangenschap

Over de activiteiten in het Verzet van het echtpaar Bommezijn weten we dankzij de getuigenis die Jeanne Bommezijn daarover aflegde, aan het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (thans NIOD). Zij schreef daarover het volgende:²¹

[hij] kwam in aanraking met de OD,²² verborg mensen die uit Engeland kwamen met een opdracht van H.M. de Koningin, gaf gelegenheid tot vergaderen en besprekingen voeren aan 't OD, steunde iedere actie met geld, waarvoor hij zichzelf allerlei ontzegde.

Mr. Bommezijn en zijn vrouw werden op 13 maart 1942 opgepakt en in de gevangenis in Scheveningen, het zogenaamde 'Oranjehotel', opgesloten. Krachtens besluit van de Rijkscommissaris werd hij per 24 januari 1943 ontslagen²³. Volgens een aantekening in het register van deze gevangenis zouden zij zijn opgepakt in verband met de 'Sache Nordpol', beter bekend als het *Englandspiel*. Wellicht is Bommezijn bij deze zaak betrokken geraakt omdat hij, zoals zijn weduwe na de oorlog rapporteerde, 'mensen uit Engeland' (vermoedelijk geheim agenten) in zijn huis had verborgen. Mevrouw Bommezijn werd in april 1943 naar het Duitse concentratiekamp Ravensbrück getransporteerd.

Adriaan Baltus Bommezijn werd op 6 november 1942 van Scheveningen naar kamp Amersfoort overgebracht. Op 31 januari 1943 plaatsten de Duitsers hem over naar het concentratiekamp Vught. Vervolgens werd hij op 11 maart 1943 naar de Polizeigefangnis Haaren (tussen Vught en Tilburg) gebracht. Ongeveer een maand later, op 14 april, keerde hij terug in kamp Vught.

Mr. Bommezijn werd op 2 oktober 1943 als zogenaamde Nacht und Nebel-gevangene naar het kamp Natzweiler gebracht (in het Frans Natzwiller of Natzviller genoemd), gelegen in de Elzas op circa 45 km westzuidwest van Straatsburg. Nacht und Nebel-gevangenen waren politieke gevangenen tegen wie de Duitse militaire rechtbank geen doodvonnis had kunnen uitspreken. In dat geval was de Duitse militaire rechter niet gehouden een einduitspraak te doen. Een verdachte kon vervolgens buiten het verdere gerechtelijke onderzoek worden gehouden en aan de Duitse politieke recherche worden afgestaan, die vervolgens zorgde voor zijn transport naar een plaats van detentie in Duitsland. De verdachte werd dan 'abgetrennt'. N.u.N.-gevangenen mochten geen enkel contact hebben met de familie of met anderen buiten het kamp, dat wil zeggen geen brieven schrijven, geen brieven ontvangen. Bij overlijden werd er geen bericht gestuurd aan familieleden.

²¹ Ontleend aan het verslag bedoeld in noot 5.

²² De Ordedienst (OD) was een uit Nederlandse militaire kringen voortgekomen verzetsgroep die zich in eerste instantie niet voorbereide op verzet, maar meteen al op de bevrijding. Als het zover was zou de OD naar voren treden, om de verslagen bezetters te ontwapenen en eventuele 'revolutionaire woelingen' (pogingen van communisten om een staatsgreep te plegen) de kop in te drukken. Toen bleek dat de bevrijding nog ver weg was, gingen veel OD'ers alsnog verzetswerk doen, zoals spionage, sabotage en gewapend verzet. In zijn beginperiode werd de OD – later 'de eerste OD' genoemd – zwaar getroffen door arrestaties en doodvonnissen.

²³ Zie bron in noot 17.

Volgens Bommezijns weduwe heeft hij in de Duitse kampen Natzweiler, Dautmergen en Vaihingen gevangen gezeten. De exacte data waarop hij van het ene naar het andere kamp is verplaatst zijn niet met zekerheid bekend, maar waarschijnlijk legde hij ongeveer hetzelfde traject af als Floris Bakels, die eveneens in Natzweiler zat en die zijn belevenissen heeft neergeschreven in *Nacht und Nebel* (1977). In dit boek wordt Mr. Bommezijn diverse keren genoemd.

Begin september 1944 werd Natzweiler ontruimd omdat de geallieerden in aantocht waren. Op 2 september werd Floris Bakels met onbekende bestemming op transport gesteld. Na een flinke omzwerving kwam hij met ongeveer 350 andere gevangenen op 21 september 1944 in het Duitse kamp Dautmergen terecht. Dautmergen was een buitencommando van Natzweiler, gelegen in Württemberg circa 60 km ten noorden van het Zwitserse Schaffhausen. Bakels noemt dit kamp: ‘een oord van grote verschrikking’.

Na een verblijf van ongeveer een maand in Dautmergen werd Bakels met circa 250 anderen, onder wie 22 Nederlanders, op 20 november 1944 naar het kamp Vaihingen-Enz overgebracht, waar zij de volgende dag – op 21 november – aankwamen. Vele gevangenen, onder wie bijna alle Nederlanders, kwam daar om het leven. Ook Bommezijn behoorde tot de slachtoffers. Over gedachten aan diefstal in hongers-nood vertelt Bakels, in verband met Bommezijn:²⁴

Als je een ander ziet lijden en heel langzaam sterven, is het normaal dat je met hem begaan bent en probeert hem terzijde te staan; in elk geval ben je onder de indruk. Niet normaal, maar slecht is het wanneer je gloeiend verlangt dat de stervende nú zal sterven: hij heeft een bak koude pap naast zich staan en je begeert die pap. Je zou hem willen gappen. De pap is oneindig belangrijker dan de stervende.

Ik héb natuurlijk ook gestolen. Op de brits naast me, 40 cm ruimte ertussen, lag rechter Bommezijn te sterven. Een sterke oude man die al wekenlang stierf. Ten slotte at hij bijna niets meer: hij had er geen energie meer voor. Ik wist dat hij onder de lompen onder zijn hoofd ten minste drie Portionen brood had liggen: een vermogen. Met dat brood was ik, zelf flink ziek, de godganselijke dag bezig. Eergisteren. Toen hij zijn eerste Portion niet at maar verborg, en gisteren, toen hij de tweede bij de eerste legde, en vandaag, toen de derde bij de eerste twee kwam te liggen, bad ik vurig: geef mij dit brood! Maar hij gaf niets, praatte een beetje, doezelde, vertelde soms iets. En ik probeerde het gesprek op mijn honger en zijn brood te brengen ... De derde middag sliep hij vast. Ik dacht: dat brood wordt bikkelh hard, hij eet het brood nooit meer, ik moet blijven leven, anderen zullen het brood gappen, de Russen zullen het vannacht komen halen en ze zullen doodgeslagen worden; hij vergeet gewoon mij het brood te geven, hij is vergeten wat honger is, hij laat een fortuin aan brood krioelen van de luizen, hij is een rotzak, wat een rotzak; ik verrek van de honger en hij sterft maar niet.

Die middag, terwijl hij sliep, zag ik een goor ding in de richting van zijn hoofd gaan. Het was mijn smerige, luizige klauw, mijn stakige arm die aan de wandel was. Klauw en arm volgde ik

²⁴ Floris B. Bakels, *Nacht und Nebel. Mijn verhaal uit Duitse gevangenissen en concentratiekampen* (Amsterdam/Brussel, 1978), p. 236-237. F.B. Bakels, Den Haag 1915-Bussum, 18 april 2000, studeerde rechten in Leiden en was tot 1942 advocaat te Rotterdam.

Dit portret maakt deel uit van de tentoonstelling *Vrouwen in Verzet*, waarin tekeningen getoond werden van het leven in het vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück, gemaakt door de vriendinnen Atie Siegenbeek-van Heukelom, Aet Breur-Hibma en To Stolz-Frank. Te zien geweest in: Almere (mei 2004) en Heerhugowaard (april-mei 2005). Met dank aan de heer John Berentsen, redacteur van www.ravensbruck.nl.

met vurige belangstelling, ze waren apart van mij. Klauw en arm overbrugden ijl de ruimte tussen de britsen, de klauw kwam aan de andere kant aan en groef zich zachtjes onder de lompen. Toen werd ik afgeleid door iets ergs. Ik keek in de open ogen van de rechter. Maar 's nachts heb ik toch één Portion gehaald.

Mevrouw Bommezijn schreef over de dood van haar man:

[Hij] moest te Dautmergen, na bewusteloos geslagen te zijn, in de winter werken in de steengroeven, zonder kousen of schoenen, kreeg bevroren voeten en benen en is tenslotte daaraan, tevens flegmonen ('open benen'), nierziekte en uitputting, bezweken.

Op 11 augustus 1955 werd hij begraven op het Nederlands ereveld Loenen (gemeente Apeldoorn), vak E, nummer 434.²⁵

5. Jeanne Bommezijn-de Rochemont

Dankzij onderzoek van het Comité Vrouwen van Ravensbrück is bekend dat Jeanne Bommezijn op 3 april 1943 in het concentratiekamp Ravensbrück aankwam.²⁶ Ze is daar bevrijd op 24 april 1945 door het Zweedse Rode Kruis. Op grond van de aantekening 'Malmö' op het portret dat haar medegevangene To Stolz-Frank van haar maakte op 28 april 1945, is het aannemelijk dat zij via Malmö naar Nederland terugkeerde. Ze betrok weer het huis aan het Sweelinckplein 85. In maart 1946 verkreeg zij rechtsherstel voor het ontslag van haar man en een schadeloosstelling.²⁷ Zij overleed in Den Haag op 13 januari 1958.

²⁵ Blijkens een kopie uit het Slachtofferregister van de Oorlogsgraven Stichting (zie noot 5).

²⁶ E-mail d.d. 6 oktober 2005 van Joke van Dijk-Bording namens CVR.

²⁷ Zie bron in noot 17.

DE CIVIELE LIJST ALS BREEKIJZER IN DE BELGISCHE KONINGSKWESTIE (1944-1950)

JURIDISCH GETOUWTREK TUSSEN LEOPOLD III, REGENT EN REGERING*

De kostprijs van een monarchie en de spreekwoordelijke rijkdom van de Europese vorstenhuizen zijn tot op de dag van vandaag regelmatig het onderwerp van populariserende publicaties en de inzet van maatschappelijk en politiek debat.¹ Juridische of rechtshistorische studies over de manier waarop een staat zijn grondwettelijk hoofd financieel ondersteunt, zijn echter zeldzaam. André Molitor² verstrekte in zijn standaardwerk *La fonction royale en Belgique* als eerste een duidelijke analyse van de handelwijze en de middelen van het staatshoofd. Om die functie in volledige onafhankelijkheid uit te kunnen oefenen, beschikt de Koning in België over een aantal persoonlijke medewerkers (het ‘Huis van de Koning’), maar evengoed over bepaalde materiële middelen die de Staat voor dat doel reserveert. In de eerste plaats worden enkele onroerende goederen uit staatsbezit (het Koninklijk Paleis in Brussel en het Kasteel van Laken) of beheerd door de Koninklijke Schenking³ (onder andere het Kasteel van Ciergnon) aan de Koning als residenties ter beschikking gesteld. In de tweede plaats wordt het staatshoofd financieel ondersteund via een jaarlijkse forfaitaire dotatie – de ‘Civiele Lijst’.⁴

Er bestaan veel misverstanden over de Civiele Lijst, niet in het minst over de bestemming van de dotatie. Die is ‘geenszins een liberaliteit ten voordele van de Koning en nog minder een vergoeding voor de uitoefening van de koninklijke functie’, maar mag enkel dienen om ‘de Koning in staat stellen zijn grondwettelijke taken in de beste omstandigheden te vervullen’. In concreto bestaan de uitgaven van de Civiele Lijst voor het grootste deel uit personeelskosten, aangevuld met allerlei onderhoudskosten, administratieve en huishoudelijke uit-

* Delen van dit artikel werden eerder behandeld in: R. Emmery, *Un carlisme à la belge? De rol van Prins-Regent Karel en zijn entourage in het verloop van de Koningskwestie (1940-1950)* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling; Gent 2005), p. 222-235.

1 Als recent voorbeeld vermelden we de controverse rond het boek *Koning en Onderkoning* van journalisten G. Polspoel en P. Van den Driessche, (Leuven 2001). Een hoofdstuk met een schatting van het fortuin van Koning Albert II en de daarop volgende heisa in de pers bracht het Koninklijk Paleis ertoe een persbericht te verspreiden om de berekening van de auteurs te logenstraffen.

2 André Molitor (1911-2005) was een specialist in het Belgisch administratief recht, professor emeritus aan de Université Catholique de Louvain (UCL) en van 1961 tot 1977 kabinetschef van Koning Boudewijn.

3 De Koninklijke Schenking was een initiatief van Koning Leopold II, die tijdens zijn leven ten persoonlijke titel een groot aantal gronden, domeinen en gebouwen had verworven. Op 65-jarige leeftijd, in het jaar 1900, schonk hij die aan de Belgische staat, op voorwaarde dat ze niet verkocht werden, hun oorspronkelijke functie en uitzicht bewaarden en ter beschikking bleven staan van de troonopvolgers. A. Molitor, *La fonction royale en Belgique* (Brussel 1994), p. 181-182.

4 Het invoeren van een Civiele Lijst in het Groot-Brittannië van de zeventiende eeuw was een gevolg van een parlementaire wens om de uitgaven van Koning en Staat te scheiden. De Revolutie van 1789 introduceerde de techniek in Frankrijk; langs die weg inspireerde ze de Belgische grondwetgever. Molitor, *La fonction royale*, p. 173-174 en 179.

gaven en het financieren van de verplichte activiteiten van het Staatshoofd.⁵ De dotatie is in essentie bedoeld, in de woorden van grondwetspecialist Oscar Orban anno 1908, '[pour] assurer à la première magistrature du pays l'éclat, le prestige et l'indépendance dont il convient qu'elle soit entourée, non seulement au point de vue intérieure mais aussi au point de vue des relations internationales'. De Civiele Lijst dient in het bijzonder te worden onderscheiden van de Privé-goederen van de Koning, die de vorst particulier toebehoren en onder hetzelfde (fiscale) regime vallen als de bezittingen van alle andere staatsburgers.⁶

Geschiedenis van de Civiele Lijst – De Koningskwestie

De Belgische Grondwet stelt over de Civiele Lijst enkel dat ze 'door de wet [wordt] vastgesteld voor de duur van de regering van elke Koning'.⁷ Die merkwaardige bepaling had als doel het principe van de eenjarigheid te omzeilen en een delicaat jaarlijks debat over het bedrag te vermijden, om de waardigheid van het koninklijke ambt niet in gevaar te brengen.⁸ De relatieve monetaire stabiliteit uit het tijdperk van de grondwetgevers hield echter geen stand gedurende de volgende decennia. De wettelijke devaluatie van de Belgische frank tijdens het interbellum leidde al snel tot een feitelijke waardevermindering van de Civiele Lijst. Regering en parlement grepen in via een interpretatieve wet op 23 juli 1927: telkens door devaluaties geraakt werd aan de grondwettelijke wil 'que la Liste civile fixée en monnaie conserve la même valeur effective pendant toute la durée du règne', kon dat voortaan met *ad hoc*-wetgeving geremedieerd worden.⁹

Bij de troonsbestijging van Koning Leopold III in 1934 werd de Civiele Lijst vastgesteld op 12 miljoen frank per jaar. Nieuwe devaluaties en een nieuwe Wereldoorlog zorgden ervoor dat de toelage na de bevrijding opnieuw ontoereikend was geworden. Een aanpassing van het bedrag van de dotatie drong zich op. Tijdens de bezetting was echter een complex politiek probleem gerezen, dat de toepassing van de wet van 1927 bemoeilijkte en de Civiele Lijst zes jaar lang de inzet zou maken van een gepassioneerde juridische veldslag: de Koningskwestie.

De Koningskwestie was een ingewikkeld politiek conflict, dat ontstond uit de verdeeldheid die in België was gegroeid over de houding van Leopold III tijdens de Achttiendaagse Veldtocht (10-28 mei 1940), de capitulatie en de Duitse bezetting. Al gedurende de jaren '30 was de Koning op verschillende beleidsdomeinen enkele malen in conflict gekomen met zijn regering. Daarbij probeerde Leopold herhaaldelijk zijn grondwettelijke koninklij-

5 <http://monarchie.be/nl/monarchy/what/index.html> (17 oktober 2006).

6 Molitor, *La fonction royale*, p. 173.

7 Art. 77 GW (huidig art. 89).

8 R. Senelle, *La constitution belge commentée* (Brussel 1974), p. 267.

9 Molitor, *La fonction royale*, p. 174-175

ke prerogatieven te verdedigen.¹⁰ De definitieve botsing tussen de vorst en een deel van het politieke bestel kwam er na de Duitse inval in mei 1940. Tijdens die befaamde Achtttiendaagse Veldtocht hield Leopold vast aan de vertrouwde neutralistische onafhankelijkheidspolitiek voor België, terwijl de regering-Pierlot vond dat het land tot het geallieerde kamp diende toe te treden. Leopold, die persoonlijk het opperbevel over het leger waarnam, capituleerde en bleef als ‘krijgsgevangene’ in België. Hij vroeg het ontslag van de regering, maar de ministers weigerden dat en vluchtten naar het buitenland. Omdat de regering er van overtuigd was dat Leopold op het punt stond om met de Duitsers te onderhandelen, verklaarden ze de krijgsgevangenen Koning op basis van artikel 82 van de Grondwet ‘in de onmogelijkheid om te regeren’. Omdat de Verenigde Kamers niet konden worden bijeengeroepen om, zoals de Grondwet voorziet, een Regent te verkiezen, oefenden de in raad verenigde ministers vanaf toen – tot aan de bevrijding – de koninklijke macht uit. De regering slaagde erin om alle overheidslichamen, inclusief een officieuze parlementaire vergadering in Limoges, van dat standpunt te overtuigen.¹¹

Omdat Leopold in 1944 samen met zijn gezin door de bezetter naar Duitsland was weggevoerd, stelden de Verenigde Kamers na de bevrijding Prins Karel – de ondergedoken broer van de afwezige Koning – aan als Regent van het Koninkrijk. Tijdens de afwezigheid van de Koning was er enige discussie over de manier waarop de vorst zijn prerogatieven zou hernemen bij zijn bevrijding door de oprukkende geallieerde troepen. Alle partijen schaarden zich uiteindelijk achter de ‘automatismethesis’, die inhield dat Leopold opnieuw de koninklijke macht zou uitoefenen zodra hij naar België terugkeerde. Nadat de eerste contacten tussen Leopold III en de regering in mei 1945 echter dramatisch verliepen en de onderhandelingen over de terugkeer van de Koning spaak liepen, sluisde Eerste Minister Achiel Van Acker in juli 1945 een wet door het parlement die het aflopen van de ‘onmogelijkheid om te regeren’ afhankelijk maakte van een beslissing van de Verenigde Kamers. Pas in 1950, na enkele opeenvolgende verkiezingsoverwinningen van de koningsgezinde christen-democraten, werd de parlementaire meerderheid voor een dergelijke stemming bereikt. Vanaf 20 juli 1950 nam Leopold weer plaats op de Troon, maar na aanhoudend protest trad hij drie weken later af ten voordele van zijn zoon Boudewijn.¹²

In dit artikel onderzoeken we het vraagstuk van de Civiele Lijst tijdens de jaren 1944-1950, vanzelfsprekend in het licht van de Koningskwestie. Welke oplossing greep men aan om de gedaalde koopkracht van de dotatie te compenseren in een tijdperk van politieke hoogspanning rondom de monarchie? In het bijzonder analyseren we de diverse aanspraken op de Civiele Lijst tijdens de ‘Question Royale’ en het jarenlange juridische getouwtrek tussen de opeenvolgende regeringen, de Koning en de Prins-Regent.

10 Bijvoorbeeld tijdens een vermanende toespraak aan het adres van zijn ministers op 2 februari 1939. J. Velaers en H. Van Goethem, *Leopold III. Het land, de koning, de oorlog* (Tielt 2001), p. 85-87.

11 J. Stengers, *De koningen der Belgen. Van Leopold I tot Albert II* (Leuven 1997), p. 14-15 en Velaers & Van Goethem, *Leopold III*, p. 171-280.

12 Stengers, *De koningen der Belgen*, p. 13 en 282; Velaers & Van Goethem, *Leopold III*, p. 980-982.

Een Civiele Lijst voor de Regent?

Nog vóór de stemming in het Parlement over het Regentschap en nog vóór Karel de eed aflegde, besprak de regering-Pierlot al de mogelijkheid van een Civiele Lijst voor het tijdelijke nieuwe staatshoofd. Vijf dagen nadat de Prins zijn functie informeel aanvaard had, keurde de ministerraad een ‘Projet d’arrête-loi fixant la liste civile du Régent’ goed. Volgens de nooit openbaar gemaakte notulen van de vergadering zou de Prins aan Eerste Minister Hubert Pierlot gevraagd hebben om het bedrag zo laag mogelijk te houden.¹³ De iure moest het Parlement inderdaad de Civiele Lijst van Leopold III – in concreto de wet die het bedrag in 1934 had vastgelegd – intrekken bij het onderbreken van Leopolds regeerperiode. Een nieuwe wet die een dotatie voor de Regent vast kon leggen was noodzakelijk.¹⁴ Van het wetsontwerp van Pierlot lijkt echter niets in huis te zijn gekomen, waarschijnlijk omwille van het te verwachten tijdelijke karakter van het Regentschap – kort na de bevrijding was de Koningskwesie nog niet publiekelijk losgebarsten.

Hoe werd de werking van het Huis van de Regent dan financieel ondersteund? In januari 1945, na tien weken Regentschap, schreef minister August De Schrijver aan Minister van Buitenlandse Zaken Paul-Henri Spaak: ‘Ainsi que vous le savez, le Régent a refusé toute Liste Civile et vous n’ignorez point que les ressources qui sont à la disposition de la Maison du Régent pour les frais administratifs sont très limitées.’ Om die reden, legde De Schrijver uit, werden de onkosten van het gros van de telegrammen die het Paleis wenste te verzenden, in werkelijkheid betaald door de Ministeries van Koloniën en Buitenlandse Zaken.¹⁵ Molitor schrijft in dat opzicht dat een jaarlijkse dotatie inderdaad niet de enige manier is om te voorzien in de uitgaven van een Staatshoofd: ‘des interventions éparpillées dans de multiples postes budgétaires, par des prestations gratuites supportées par diverses institutions publiques [ou par] des sources extra-budgétaires’ behoren evengoed tot de mogelijkheden.¹⁶ Het ‘bevrozen’ van de Civiele Lijst van Leopold III lijkt tijdens de eerste maanden van het Regentschap precies op deze manier te zijn opgevangen.

Toen de Koning na zijn bevrijding en de desastreuze verlopen gesprekken in Sankt-Wolfgang niet naar België kon terugkeren, werd het Regentschap voor onbepaalde tijd verlengd. De wet van 19 juli 1945 wijzigde de juridische situatie grondig.¹⁷ De entourage van de Prins-Regent achtte de tijd gekomen waarop Karel als een volwaardig Staatshoofd mocht beginnen optreden,¹⁸ een koerswijziging die ook aanspraken op de materiële mid-

13 ‘Prince demande [de] constituer [le] min[imum]’. ‘Gouvernement rentré de Londres: proces-verbaux non-rédigés’, 18/9/1944. Archief Université Libre de Bruxelles (ULB), Papiers personnels André de Staercke, 170 PP/022.

14 H. Matthijs, D. Matthijs en S. Mergaerts, *Overheidsbegrotingen I: Federale Staat, Gemeenschappen en Gewesten en bijzondere begrotingsstelsels* (Brugge 2005), p. 169.

15 Brief van De Schryver aan Spaak, 5/1/1945. Archief van het Koninklijk Paleis (AKP), Archief van het Kabinet van de Prins-Regent, nr. 536.

16 Molitor, *La fonction royale*, p. 173-174.

17 Cf. supra.

18 Emmery, *Un carlisme à la belge?*, p. 176-177.

delen van de Koning inhield. Kort nadat Leopold III zich in het Zwitserse Pregny had gevestigd, ontving Karels kabinetschef Georges Holvoet de koninklijke secretarissen Willy Weemaes en Jacques Pirenne in audiëntie. Holvoet maakte het duo duidelijk dat zij zich niet in één van de koninklijke residenties zouden kunnen vestigen bij de uitoefening van hun taken. De kabinetschef benadrukte bovendien dat Leopold evenmin aanspraak zou kunnen maken op de Civiele Lijst.¹⁹ Pirenne bood weerwerk, beargumenteerde de noodzaak van een secretariaatslokaal in het Paleis en stelde: ‘Le Roi est toujours le Roi, si l’impossibilité de régner provenait de la minorité ou de la maladie, le Roi émargerait toujours à la liste civile.’ Holvoet betwistte de interpretatie als zou de Koning op ‘de loonlijst staan’ van de Civiele Lijst. Hij wees de secretaris van de Koning op de werkelijke functie van de dotatie: ‘La liste civile paie les traitements et pensions du personnel, l’entretien et le chauffage des Palais, les frais de voiture [...]’.²⁰ Pirenne noemde de boedelscheiding tussen Koning en Regent betreurenswaardig en verbond er zware conclusies aan: ‘On ne pourra interpréter ces décisions que comme une étape vers la disparition complète du Roi’.²¹

Twee weken later, op 30 augustus 1945, drukt de regering-Van Acker haar intentie uit om de Civiele Lijst, zoals ze bestond, aan de Regent toe te kennen:

Le conseil décide que la liste civile sera transféré à Monseigneur le Régent. Il en sera de même de la jouissance des habitations royales mises à la disposition du Roi, à charge, pour la liste civile, de pourvoir à leur entretien et leur ameublement.²²

Het is duidelijk dat de Koning en zijn politiek secretaris niet op de hoogte waren van de plannen van de ministerraad. Dat bleek toen Pirenne op 7 september 1945 Karels adjunct-kabinetschef Jean Van den Bosch kwam opzoeken, en hem vroeg ‘où en était la question de la liste Civile allouée au Souverain’. Volgens Pirenne moest de Civiele Lijst alle kosten van Leopolds verblijf in Zwitserland dekken, voorzien in de opvoeding van de koningskinderen en de uitgaven van het koninklijke Secretariaat vergoeden. Van den Bosch bewaarde het stilzwijgen over het besluit van de ministerraad en zond Pirenne naar Holvoet, die met de regering over de kwestie had onderhandeld. Hij liet de koninklijke secretaris echter verstaan dat er niet bepaald schot in de zaak zat.²³

Op 20 september besloot de regering om een wetsontwerp dat de Civiele Lijst aan de Regent toekende door Karel te laten ondertekenen en neer te leggen in het parlement.²⁴ Drie

19 ‘Le Prince [...] n’accepte pas que le secrétariat soit installé au rue Ducale, ni au Château de Laeken; il veut que ce secrétariat conserve un caractère strictement privé’. Verslag van Holvoet over audiëntie Pirenne en Weemaes, 16/8/1945. ‘Dossier Roi 2ième partie’, Archief Ministerie Buitenlandse Zaken (ABZ), Archief A. de Staercke, nr. 18.289, II, 2.

20 Verslag van Holvoet over audiëntie Pirenne en Weemaes, 16/8/1945. ‘Dossier Roi 2ième partie’, ABZ, Archief A. de Staercke, nr. 18.289, II, 2.

21 J. Pirenne, *Mémoires et notes politiques* (Verviers 1975), p. 281.

22 Notulen van de ministerraad, 30/8/1945, p. 8. De notulen van alle ministerraden vanaf de regering van de Broqueville (1916) tot de regering-Eyskens (1949) zijn on-line te raadplegen op: <http://arch.arch.be/conseilN.html> (17 oktober 2006).

23 Nota van Van den Bosch over het bezoek van Pirenne, 10/09/1945. ‘Dossier Roi 2ième partie’, ABZ, Archief A. de Staercke, nr. 18.289, II, 2.

24 Notulen van de ministerraad, 20/9/1945, p. 3.

dagen later meldde Holvoet in een brief dat hij nog steeds wachtte op dat ‘projet d’arrêté’, maar dat hij zich ondertussen al bekommerde om ‘la séparation des menages et la réduction du chauffage à Laeken, la présidence de la Donation, le tableau des traitements de la Liste civile etc. [...]’²⁵ Uiteindelijk zou de hele zaak niet via een wet geregeld worden. Er werd vastgesteld dat de Prins-Regent als Staatshoofd gewoon *de facto* over de Civiele Lijst mocht beschikken.²⁶ Op 27 maart 1946, toen de kwestie van de Civiele Lijst stilzwijgend in het voordeel van Karel geregeld was, verweet Pirenne de Regent tijdens een audiëntie dat het ‘peu gracieux’ was geweest om de Koning ‘sans demander son accord’ zijn toelage te ontnemen.²⁷ Pirenne trok opnieuw sterke conclusies toen hij geen antwoord kreeg op zijn vragen over de Civiele Lijst: ‘J’ai l’impression très nette que le Régent ne veut plus aucun rapport quelconque avec le Roi, même de pure forme. Le Roi n’existe plus pour lui.’²⁸

De regering-Van Acker vond het in 1945 eveneens noodzakelijk het bedrag van de dotatie te verhogen, ‘afin d’assurer un train de vie digne au Chef de l’Etat’.²⁹ Drie jaar later verklaarde Minister van Financiën Gaston Eyskens dat als een gevolg van het feit ‘que le montant de la dotation proprement dite était devenu insuffisant par suite de la diminution du pouvoir d’achat du franc’.³⁰ Volgens de letter van de wet van 1927 was *ad hoc*-wetgeving noodzakelijk voor het aanpassen van het bedrag van de Civiele Lijst.³¹ Met een Koning in ballingschap zou het reeds door de grondwetgever gevreesde parlementair debat mogelijk nog stukken explosiever zijn geworden, nu het handelde over een verhoging van de Civiele Lijst ten bate van de Regent. De regering was dan ook verplicht terug te grijpen op de voor-noemde ‘interventions éparpillées dans de multiples postes budgétaires’.

In *casu* schrijft Molitor: ‘Dès le lendemain de la Seconde guerre mondiale, [la Liste civile] apparut totalement insuffisante à cause des nouvelles dévaluations successives depuis 1934. De 1945 à 1951 le Budget intervint dans les dépenses de personnel et de matériel de la Liste civile pour des postes supplémentaires. Ces mesures de circonstance s’expliquaient par le fait que la ‘question royale’ n’était pas résolue. Mais elles n’étaient pas conformes à la vérité constitutionnelle telle qu’elle avait été exposée lors du vote de la loi de 1927.’³² Zoals we ook verder nog zullen zien, koos de regering voor deze maatregelen om de ontvlambare politieke situatie niet verder aan te wakkeren. Voor het begrotingsjaar 1945 werd alvast een staatstussenkomst van 10,5 miljoen frank ingeschreven voor personeelskosten en

25 Brief van Holvoet aan de Staercke, 23/9/1945. AKP, Archief van het Secretariaat van de Prins-Regent, nr. 2.

26 De christen-democratische senator Joseph Pholien bracht deze gang van zaken op 19 mei 1949 in herinnering tijdens een redevoering in de Senaat: ‘[I]l eût été logique que le parlement votât une dotation à S.A.R. le Prince-Régent. [...] Or, à la suite d’une véritable équivoque, les Chambres n’ont pas pris de décision au sujet de l’affectation de la Liste civile, et, en fait, la Liste civile [...] est affectée à l’exercice de la haute charge du Prince-Régent.’ *Parlementaire Handelingen*, Senaat, 1948-1949, p. 1575.

27 Nota van de Staercke, 27/9/1946. ‘Dossier Roi 2ième partie’, ABZ, Archief A. de Staercke, nr. 18.289, II, 2.

28 Pirenne, *Mémoires*, p. 305-306.

29 Notulen van de ministerraad, 20/9/1945, p. 3.

30 Notulen van de ministerraad, 17/9/1948, p. 9.

31 Cf. *supra*.

32 Molitor, *La fonction royale*, p. 175.

de aankoop van materiaal door de Civiele Lijst. Dat gebeurde op het budget van het Ministerie van Financiën en dus buiten de gebruikelijke begroting van de dotaties om. Vanaf 1946 werd dat bedrag opgetrokken naar 12 miljoen per jaar.³³

De Regent draait de geldkraan naar Zwitserland dicht

In de maand juli van 1946 gaf de Regent aan Gustave van der Linden, de Intendant van de Civiele Lijst, de opdracht om vanaf 1 september niet langer de onkosten van de Zwitserse entourage van de Koning te vergoeden.³⁴ Het afsluiten van de geldstroom betekende dat Leopold volledig aangewezen was op zijn persoonlijke bezittingen om zijn gezin te onderhouden en zijn medewerkers te betalen. Toen de beslissing van de Regent in Pregny bekend raakte, maakte Leopold op 12 juli via zijn privé-secretaris Weemaes een reeks financiële vragen over aan Karels kabinetschef Holvoet. De Koning eiste de volgende dag antwoord, maar Holvoet wimpelde Weemaes eenvoudig af.³⁵

De Koning bevond zich, als gevolg van Karels beslissing, al vlug in financiële narigheid. Leopold probeerde aanspraak te maken op de Civiele Lijst, die hij als zijn persoonlijke toelage bleef beschouwen. De Regent liet aan Van der Linden weten dat hij bereid was om jaarlijks maximaal 1 miljoen Belgische frank uit het budget van de Civiele Lijst ter beschikking te stellen van de Koning. Op 4 september 1946 besprak Van der Linden de modaliteiten van dit aanbod met Karels politiek secretaris André de Staercke. Uit het proces-verbaal van die ontmoeting blijkt dat de Regent niet aarzelde om bijkomende eisen te stellen over de bestemming van het geld. De Staercke verkondigde:

Le Prince a fixé à un million par an la somme qui sera mise à la disposition du Roi. Au sujet de l'entretien et de l'éducation des enfants royaux, une intervention financière peut être prévue. L'Etat serait même disposé à y participer mais des garanties doivent être obtenues quant à l'orientation de l'éducation des Princes. Ce dernier point devrait donc faire l'objet de négociations. Il suffirait que ce soit le Prince Régent qui ait les garanties nécessaires pour qu'Il obtienne l'intervention de l'Etat.³⁶

De Regent wou zich dus eerst verzekeren van de 'richting' van de opvoeding van Kroonprins Boudewijn en zijn broer Albert, alvorens er bij de regering op aan te dringen om die te financieren. Dat voorbehoud kunnen we interpreteren als een uiting van wantrouwen te-

33 Mattheijs, Mattheijs & Mergaerts, *Overheidsbegrotingen*, p. 169.

34 '[O]rdre à Van der Linden de ne plus payer les indemnités des dignitaires du roi à partir du 1er septembre prochain' (nota uit juli 1946). 'Dossier Roi 2ième partie', ABZ, Archief A. de Staercke, nr. 18.289, II, 2.

35 Holvoet meldde aan de Regent het laconieke antwoord dat hij Weemaes bezorgde: 'J'ai répondu [...] que je croyais la chose impossible.' Nota van Holvoet voor de Prins-Regent, 12/7/1946. 'Dossier Roi 2ième partie', ABZ, Archief A. de Staercke, nr. 18.289, II, 2.

36 Proces-verbaal van de Staercke over zijn ontmoeting met Van der Linden, 04/9/1946. 'Dossier Roi 2ième partie', ABZ, Archief A. de Staercke, nr. 18.289, II, 2.

genover Leopold III en diens visie op de monarchie. Ook vele politici die de troonsafstand van de Koning wensten, maakten zich namelijk grote zorgen over de opvoeding van de kroonprins, die naar hun mening spoedig Leopold zou moeten opvolgen.

De rol van de Intendant van de Civiele Lijst

Als intermezzo willen we even wijzen op de grote rol die de persoonlijkheid van de twee Intendanten van de Civiele Lijst tijdens de periode 1944-1950 in het conflict heeft gespeeld. De Intendant bekleedt naast de Grootmaarschalk, de Kabinetschef en het Hoofd van het Militair Huis één van de vier leidinggevende posities in het Huis van de Koning. De Intendant beheert de Civiele Lijst, is de personeelschef van het Hof, vertegenwoordigt het Staatshoofd burgerrechtelijk en regelt allerlei andere zaken, zoals aankoopcontracten of het brevetteren van hofleveranciers.³⁷ Nu is het belangrijk te weten dat Karel er niet voor terugdeinsde om de hofkringen uit te zuiveren van blunderende of te uitgesproken leopoldistische elementen, zelfs al vóór de bevrijding van de Koning. Zo verving de Prins de grootmaarschalk Louis Cornet en de hofaalmoezenier monseigneur Colle door twee van zijn eigen vertrouwelingen. Leopolds secretaris Robert Capelle en militair adviseur Raoul Van Overstraeten verdwenen tijdens de eerste maanden van het Regentschap eveneens met stille trom uit het Paleis.³⁸ In 1932 had Koning Albert I, als gevolg van zware verliezen met betrekking tot het koninklijke aandelenpakket, Gustave Van der Linden aangesteld als nieuwe Intendant. Van der Linden was een technicus uit de financiële wereld en bleef op post onder Leopold III. Hij beheerde ook de Privé-goederen van de Koning.³⁹ Als één van de schaarse leidinggevende figuren aan het Hof had Van der Linden de overgang naar het Regentschap overleefd.

De beslissing van de Regent om de uitgaven van de Koning niet langer onvoorwaardelijk door de Civiele Lijst te laten dragen, viel bij Van der Linden echter niet in goede aarde. Eind augustus schreef hij aan Leopolds politiek secretaris Pirenne dat hij als een direct gevolg ervan zijn functies als beheerder van de Civiele Lijst niet langer uitoefende:

Depuis déjà plusieurs mois je me rendais compte de ce que je n'étais plus 'persona grata', et la crise s'est produite à propos de la suppression par le prince de la rémunération par la Liste Civile des serviteurs de la Liste Civile détachés en Suisse, les mettant ainsi à charge de l'Administration des Biens Privés.

Van der Linden benadrukte in zijn brief dat hij als Intendant de Koning altijd trouw was gebleven en weinig aandacht had besteed aan de bevelen van de Regent. Hij voorspelde bovendien dat de Administratie van de Privé-goederen van de Koning – in tegenstelling tot

37 Mattheijs, Mattheijs & Mergaerts, *Overheidsbegrotingen*, p. 158-159.

38 Emmery, *Un carlisme à la belge?*, p. 92-99.

39 Mattheijs, Mattheijs & Mergaerts, *Overheidsbegrotingen*, p. 160.

Leopolds politiek secretariaat wél in het Paleis gehuisvest – binnenkort op bevel van de Regent de koninklijke residenties zou moeten verlaten. Van der Linden beloofde Pirenne echter zo lang mogelijk vast te houden aan zijn functie als Intendant, in *concreto* tot aan zijn nakende ontslag, wat hem de tijd zou gunnen de nodige maatregelen te treffen voor het verhuizen van de Administratie.⁴⁰

Kort daarna speelde de ontslagen Intendant met verve zijn rol als beheerder van Leopolds privé-goederen. Met zijn kennis over de financiële gang van zaken tijdens het Regentschap, vormde Van der Linden een handige troef voor Leopold III in het conflict met Regent en regering. Dat bleek al meteen in het najaar van 1946, toen de politieke wereld lucht had gekregen van de strubbelingen omtrent de Civiele Lijst. De socialistische begrotingsspecialist Doutrepont interpelleerde Eerste Minister Camille Huysmans over de kwestie in de Senaat naar aanleiding van het jaarlijkse parlementaire debat over de begroting. Van der Linden had naar aanleiding van dat incident een gesprek met Holvoet. De voormalige Intendant verkreeg – in ruil voor zijn stilzwijgen – dat hij op de hoogte werd gehouden van de informatie die het Kabinet van de Prins-Regent over de zaak aan de premier zou verstrekken. Van der Linden herinnerde Holvoet aan die afspraak in een nogal bedreigend briefje op 26 november 1946:

J'ai eu l'honneur, le 21 de ce mois, de vous parler de l'interpellation du Sénateur Doutrepont relative au paiement et à l'emploi de la Liste Civile. Je vous ai exprimé le désir, cette question intéressant à la fois le Roi et le Prince Régent, d'être mis au courant de la communication que vous feriez sans doute à Monsieur le Premier Ministre, me réservant de la compléter, le cas échéant, par une déclaration de mon côté. D'autre part je me suis engagé à ne faire aucune déclaration sans vous en aviser au préalable.

Cet engagement ne peut évidemment valoir que pour autant que je sois informé par vous du texte de votre communication au Premier Ministre. Je vous saurais gré, en conséquence, de vouloir bien me faire connaître s'il entre dans vos intentions de déférer au désir que je vous ai exprimé; sans réponse de votre part je me verrais obligé à regret de reprendre ma liberté à dater du 28 de ce mois.⁴¹

Karel verving Van der Linden in september 1946 door financieel expert Charles Ketels, niet toevallig de beheerder van zijn eigen privé-goederen en verstoken van enige loyaliteit ten aanzien van Leopold III. Pirenne noemde de nieuwe Intendant in een nota uit 1950 'un très vil courtisan, très hostile au Roi'.⁴² Pirenne bedeede Ketels ook een grote rol toe in de vele 'diefstallen' en 'malversaties' betreffende het koninklijke patrimonium en de Civiele Lijst. Getuige daarvan was een lid van het paleispersoneel dat Pirenne ontving toen het einde van het Regentschap naderde:

⁴⁰ Brief van Van der Linden aan Pirenne, 29/8/1946. AKP, Archief van het Secretariaat van Leopold III (Fonds Pirenne deel 1), nr. 6.

⁴¹ Brief van Van der Linden aan Holvoet, 26/11/1946. AKP, Archief van het Kabinet van de Prins-Regent, nr. 30

⁴² Notities van Pirenne over een gesprek met een paleisbeambte, 13/5/1950. AKP, Archief van het Secretariaat van Leopold III (Fonds Pirenne deel 2), dossier 65, nr. 34.

Au cours des années 48 et 49, bon nombre de meubles et objets d'art ont été transférés d'ordre du Prince Régent, des Palais de Bruxelles et Laeken, au Château de Ciergnon. Vers le milieu du mois d'avril 1950, un nombre important de meubles, d'objets d'art et peut-être de livres, ont été transférés de Ciergnon à la propriété privée du Prince à Raverszijde. [...] M. Ketels prétend que la Liste Civile est un traitement alloué au Prince Régent et que le Prince peut ainsi en disposer à son gré. Dès lors, tout ce qui a été acheté durant la Régence avec les deniers de la Liste Civile, appartient au Prince. Cependant, bon nombre de meubles acquis sous les règnes de Léopold II, Albert Ier et Léopold III ont été vendus ces temps derniers [...]. Le montant de ces ventes a été porté au crédit de la Liste Civile pour être porté en déduction des dépenses du Régent.⁴³

Koning Boudewijn bedankte Ketels in 1950 voor bewezen diensten en herstelde Van der Linden in zijn functie.⁴⁴

De Koning vraagt zes miljoen

Pas drie maanden na september 1946 kwam het antwoord van de Koning op Karels aanbod om hem jaarlijks 1 miljoen uit de Civiele Lijst over te dragen. Op 12 december stuurde Van der Linden een brief naar Holvoet, waarin hij hem uitnodigde tot een onderhoud over het antwoord van de Koning. De koninklijke advocaten René Marcq en Gaëtan Delacroix zouden ook aanwezig zijn.⁴⁵

De samenkomst vond plaats op 20 december 1946. De advocaten van de Koning wensten het met Holvoet niet *ten gronde* hebben over de juridische controversie die ontstaan was naar aanleiding van – in hun woorden – ‘le transfert de la liste civile au nom du Prince Régent, alors qu’elle est constitutionnellement et légalement à la disposition et sous le contrôle du Roi’. Marcq en Delacroix bepleitten eenvoudig dat een deel van de Civiele Lijst in ieder geval aan de Koning *persoonlijk* toebehoorde, meer bepaald om Leopold in staat te stellen een waardige levenswijze te onderhouden. De politieke moeilijkheden die de Koningskwestie had doen rijzen, veranderden daar volgens de juristen niets aan. Om alle kosten van zijn verblijf in Zwitserland te dekken, maakte de Koning aanspraak op een som van 6 miljoen frank – met andere woorden een veelvoud van het ene miljoen dat de Prins had aangebo-

⁴³ Notities van Pirenne over een gesprek met een paleisbeampte, 13/5/1950. AKP, Archief van het Secretariaat van Leopold III (Fonds Pirenne deel 2), dossier 65, nr. 34. Het lijken overigens niet louter roddels te zijn geweest. Kunstschilder Alfred Bastien, jarenlang leermeester en vertrouweling van Prins Karel, schreef op 4 juli 1950 in zijn dagboek over de Regent: ‘Il est surmené dans tous ses déménagements de Ciergnon [...]’. Later, toen de Prins na het Regentschap in oktober 1950 onder druk van Boudewijn het Paleis moest verlaten, noteerde Bastien de volgende schampere opmerking van Karel: ‘J’avais donc bien fait de prévoir et de marquer mon linge’. Dagboeknotities van Bastien, 4/7/1950 en 7/10/1950. Terug te vinden in: V. Montens, *La vie politique, quotidienne et artistique de 1940 à 1950 à travers le journal d’Alfred Bastien, artiste peintre* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling; Brussel 1990), p. 170-171.

⁴⁴ Matthijs, Matthijs & Mergaerts, *Overheidsbegrotingen*, p. 160

⁴⁵ Brief van Van der Linden aan Holvoet, 12/12/1946. ‘Dossier Roi 2iëme partie’, ABZ, Archief A. de Staercke, nr. 18.289, II, 2. Marcq en Delacroix waren advocaten aan het Hof van Cassatie. Delacroix bekleedde er bovendien de functie van stafhouder. Het duo verdedigde jarenlang de belangen van de Koning in diverse, vaak politiek geladen kwesties.

den. Marcq en Delacroix gaven Van der Linden en Holvoet ook een opsomming van de kosten die de Koninklijke Familie in Zwitserland had gemaakt. Indien de financiële last van het Regentschap te zwaar zou zijn om die 6 miljoen van de Civiele Lijst af te houden, moest er volgens Leopold een andere oplossing gevonden worden.⁴⁶

De entourage van de Prins was het duidelijk niet eens met de stelling van de advocaten. Dezelfde dag nog redigeerde juridisch kabinetsmedewerker Yves Devadder een nota waarin hij de argumentatie van de Koning weerlegde. Op de eerste plaats stelde Devadder dat de ‘transfert’ van de Civiele Lijst naar de Regent eigenlijk geen goede omschrijving van de situatie was. Hij citeerde onder andere de handelingen van het parlementaire debat over Leopolds Civiele Lijst bij zijn troonsbestijging in 1934. Daar had Minister van Financiën Henri Jaspar expliciet gesteld ‘[que] la liste civile constitue un budget qui est attaché à la fonction de chef de l’Etat et non une rémunération donnée au Souverain’. Devadder besloot dan ook: ‘Si la Liste Civile est à la disposition du Régent, c’est en raison du fait que les attributions du Chef de l’Etat sont exercées par lui’. De Civiele Lijst kwam volgens het kabinet van de Regent enkel en alleen toe aan het Staatshoofd – *in casu* de Regent – en dus niet automatisch aan de Koning. Devadder erkende de financiële belasting veroorzaakt door de situatie waarin de Koning zich bevond, maar vond dat Leopold eerst zijn persoonlijk fortuin moest aanspreken alvorens een beroep te doen op fondsen uit de Civiele Lijst:

Parmi les obligations auxquelles la liste civile doit permettre de faire face, il faut évidemment ranger celles qui tendent à assurer au Roi – qui n’exerce pas les fonctions de chef de l’Etat – une situation matérielle conforme au prestige nécessaire de l’Institution Royale. Mais cette obligation incombant à la liste civile n’est que subsidiaire: elle existe surtout dans la mesure où les revenus de la fortune privée du Roi ne lui permettent pas d’avoir un train de vie conforme à son rang.⁴⁷

De entourage van de Regent was dus niet van plan zich automatisch bij de eis van de Koning neer te leggen.

De Civiele Lijst wordt een regeringszaak

Drie dagen later overhandigde Karel de nota van Marcq en Delacroix tijdens een lunch aan Eerste Minister Huysmans. De Prins vond het voorstel van zijn broer persoonlijk buitensporig en consulteerde bewust de regering om uit de impasse te raken: ‘Le Régent, estimant que la somme de six millions postulée était exagérée, demande l’avis du Gouvernement.’⁴⁸ Later zou Holvoet deze politisering van het probleem wijten aan de ‘ongelukkige’

⁴⁶ ‘Consultation’ van Marcq en Delacroix, 20/12/1946. ‘Dossier Roi 2ième partie’, ABZ, Archief A. de Staercke, nr. 18.289, II, 2.

⁴⁷ Nota van Devadder, 20/12/1946. ‘Dossier Roi 2ième partie’, ABZ, Archief A. de Staercke, nr. 18.289, II, 2.

⁴⁸ Notulen van de ministerraad, 31/12/1946, p. 4.

demarche van Marcq en Delacroix: ‘Cette consultation a sorti le problème de son cadre familial pour le placer sur un plan juridique et politique, revendiquant pour le Roi le quart de la Liste Civile réajustée par une Loi.’⁴⁹

Op oudejaarsavond 1946 besprak de regering de kwestie. Minister van Buitenlandse Zaken Spaak verzette zich tegen Marcqs en Delacroix’ interpretatie als zou de Civiele Lijst nog steeds aan de Koning toebehoren:

Dès l’ouverture de la Régence, le Prince a, en fait, la disposition de la Liste Civile. [...] Tout ce que le Parlement et le Gouvernement ont fait dans la question royale depuis le 28 mai 1940, constitue en réalité une exécution extensive de l’article 82 de la Constitution qui vise le cas du folie du Roi. Dans cette hypothèse de la folie, qui oserait actuellement prétendre que la Liste Civile doit revenir au Roi fou?

Spaak stelde voor om de Regent over de kwestie een nota te bezorgen met het standpunt van de regering. De minister verzette zich echter niet principieel tegen een eventuele dotatie voor de Koning, op voorwaarde dat die buiten de Civiele Lijst zou vallen. Hij was zelfs bereid Leopolds toelage tot 10 miljoen Belgische frank te laten oplopen, ‘si c’était là une manière de mettre le point final à la question royale’. Ook de communistische minister Lalmand eiste in de eerste plaats een nuttige tegenprestatie van de Koning indien die een speciale dotatie zou ontvangen. De liberaal Paul Kronacker vond dat het bedrag van Civiele Lijst aangepast moest worden aan het duurdere levensonderhoud sinds de Tweede Wereldoorlog, maar achtte het eveneens ‘inéquitable que le Prince verse une partie de cette Liste à Son Frère’.⁵⁰

Onderhandelingen tussen de advocaten van Koning en Regent

Nadat Karel de hete aardappel had doorgeschoven naar de regering-Huysmans – die een erg anti-leopoldistische reputatie genoot – kwam er geen schot in de zaak. De entourage van de Koning werd ongeduldig, maar het aantreden van een nieuwe coalitie van socialisten (BSP) en christen-democraten (CVP) in de lente van 1947 bezorgde hun hoop. Zo zag Pirenne in de regeringswissel een oplossing voor de precaire financiële situatie van het Secretariaat van de Koning, in het bijzonder de hoog oplopende reiskosten. Hij schreef aan Van der Linden: ‘Je suppose que le changement dans le gouvernement doit pouvoir rendre possible une démarche de votre part, tendant à obtenir pour moi les sommes nécessaires aux voyages que m’imposent mes fonctions de Secrétaire du Roi.’⁵¹ De koninklijke advo-

49 Brief van Holvoet aan Ketels, 24/3/1947. ‘Dossier Roi 2ième partie’, ABZ, Archief A. de Staercke, nr. 18.289, II, 2.

50 Notulen van de ministerraad, 31/12/1946, p. 4-6.

51 Brief van Pirenne aan Van der Linden, 17/4/1947. AKP, Archief van het Secretariaat van Leopold III (Fonds Pirenne deel 1), nr. 6.

caat Marcq informeerde in maart 1947 bij de nieuwe Intendant Charles Ketels opnieuw naar de beslissing van de Prins. De prinselijke entourage bleef bij haar standpunt: zolang het Parlement of de regering geen andere maatregelen hadden genomen, gold nog steeds het aanbod van de Prins om 1 miljoen uit de dotatie aan de Koning over te maken. De Civiele Lijst was echter te zwaar belast om dat bedrag verder te verhogen.⁵²

De Regent stuurde Paul De Visscher, advocaat van de Civiele Lijst, naar Marcq om hem deze positie uit de doeken te doen. Achteraf deed De Visscher in een brief aan Intendant Ketels het relaas van het informele mondelinge onderhoud:

Le mercredi 26 mars, j'ai rencontré Me René Marcq, avocat à la Cour de Cassation. Conformément au désir exprimé par S.A.R. le Prince Régent, j'ai exposé à Me Marcq le point de vue adopté par l'Administration de la Liste Civile à la suite de la consultation rédigée par lui-même ainsi que par Me Gaëtan Delacroix et déposée entre les mains du Baron Holvoet à la date de 20 décembre 1946.

J'ai déclaré à Me Marcq que, de l'avis de l'administration de la Liste Civile, cette consultation avait placé la question sur le terrain politique et, cela tant en raison de l'importance de la somme réclamée (l'opinion publique et les Chambres pouvant légitimement se préoccuper de l'usage d'une telle somme) qu'en raison des considérations de principe et de droit soulevées par cette consultation. J'ai ajouté que, devant cette situation, le Prince Régent s'était trouvé dans l'obligation constitutionnelle de conformer strictement Son attitude à l'avis de Ses Ministres responsables devant les Chambres, le Prince Se refusant à prendre personnellement une attitude qui serait susceptible d'être discutée dans des débats publics.

J'ai exposé que telle était la raison pour laquelle le Cabinet de S.A.R. le Prince Régent ainsi que l'Administration de la Liste Civile, exclusivement animés par le souci de se conformer au respect des principes constitutionnels, avaient estimé ne pas pouvoir répondre à la consultation du 20 décembre 1946, ma propre démarche n'ayant qu'un caractère de pure courtoisie vis-à-vis des auteurs de cette consultation. Enfin, j'ai déclaré à Me Marcq que le Gouvernement ayant pris ses responsabilités, le Prince Régent réitérait à SM le Roi, l'offre qu'Il Lui avait faite pour la première fois, à la date du 4 septembre 1946 et que, pour le surplus, seuls le Gouvernement et le Parlement devaient être considérés comme qualifiés pour trancher les questions politiques soulevées par la consultation déposée entre les mains du Baron Holvoet à la date du 20 décembre dernier.⁵³

Marcq had De Visscher beloofd hem zo snel mogelijk Leopolds beslissing betreffende het hernieuwde aanbod van 1 miljoen te bezorgen. Op 8 april stuurde de magistraat echter eerst nog een verzoek om de exacte omvang van de Civiele Lijst te preciseren. De omgeving van de Koning had namelijk vernomen dat die veel groter was dan het in 1934 vastgelegde bedrag van 12 miljoen Belgische frank.⁵⁴ De koninklijke entourage was met andere woorden op de hoogte gekomen van de staatstussenkomsten bovenop de dotatie sinds 1945. Op

52 Brief van Holvoet aan Ketels, 24/3/1947. 'Dossier Roi 2ième partie', ABZ, Archief A. de Staercke, nr. 18.289, II, 2.

53 Brief van De Visscher aan Ketels, 27/3/1947. 'Dossier Roi 2ième partie', ABZ, Archief A. de Staercke, nr. 18.289, II, 2.

54 Brief van Marcq aan Ketels, 8/4/1947. 'Dossier Roi 2ième partie', ABZ, Archief A. de Staercke, nr. 18.289, II, 2.

30 april bracht De Visscher bij Holvoet opnieuw verslag uit van een gesprek met Marcq. De Visscher had tegenover Marcq nogmaals benadrukt dat ‘en dehors de toute question politique, S.A.R. le Prince Régent devait être considéré comme se trouvant dans l'impossibilité matérielle de majorer l'offre de un million qu'il avait faite dès le 14 septembre 1946'. De advocaat van de Regent verhaalde het bekende relaas dat de Civiele Lijst *de iure* nog steeds bestond uit de 12 miljoen frank die het Parlement in 1934 jaarlijks aan Leopold had toegekend. Het Parlement en de Regering hadden om politieke motieven sinds 1944 dat bedrag niet kunnen verhogen. Omdat het vooroorlogse bedrag onvoldoende was geworden om de kosten van het Paleis te dekken, werd via ‘avances’ van het Ministerie van Financiën jaarlijks inderdaad *de facto* nog 12 miljoen aan de dotatie toegevoegd. Die extra fondsen konden volgens De Visscher echter evenmin aangewend worden om de financiële situatie van Leopold en zijn gezin te lenigen: ‘[E]n raison même des conditions dans lesquelles ces avances avaient été consenties, S.A.R. le Prince Régent ne pouvait envisager, et le Gouvernement ne pouvait accepter, de voir utiliser ces sommes à d'autres dépenses que celles qui sont inhérentes à l'exercice de la fonction de Chef de l'Etat'. Op die manier besloot de advocaat opnieuw dat het voor de Prins nog steeds niet mogelijk was geworden meer dan 1 miljoen op tafel te leggen. De Visscher drukte Marcq tot slot op het hart dat Leopold zich in de eerste plaats tot de regering moest wenden, en dat de Koning bovendien snel diende te beslissen of hij al dan niet op Karels voorstel zou ingaan.⁵⁵

Karel trekt zijn handen van het dossier af

Pirrenne had weinig begrip voor de houding van de Regent:

Le Régent repousse toute intervention de la liste civile en faveur du Roi, en alléguant qu'il n'est pas le maître de disposer de la liste civile, celle-ci dépendant du gouvernement. Cette thèse est évidemment inexacte. Le Gouvernement ne dispose pas de la liste civile. Dans ces conditions, le Roi ne désire pas s'adresser au Gouvernement, ce serait reconnaître, en effet, que la liste civile dépend de lui.

Niettemin had Weemaes ondertussen toch informeel Minister van Justitie Paul Struye ingeschakeld om een oplossing te forceren. De privé-secretaris van de Koning gaf Struye zelfs tips om de zaak van de Civiele Lijst aan te brengen binnen de regering: ‘Il pouvait évoquer devant le Conseil des Ministres la conversation qu'il avait eue avec M. Weemaes à ce sujet et déclarer qu'il était évident que le nombre de personnes actuellement au courant de cette situation devait nécessairement faire que d'ici peu la chose serait connue dans le public, ce qui provoquerait évidemment un grand scandale.’ Struye beloofde te overleggen

⁵⁵ Brief van De Visscher aan Holvoet, 30/4/1947. ‘Dossier Roi 2ième partie’, ABZ, Archief A. de Staercke, nr. 18.289, II, 2.

met zijn mede-CVP-ministers en een inspanning te doen.⁵⁶ En de minister hield woord. Op 10 juli 1947 schreef de nieuwe Eerste Minister Spaak een brief aan Karel, toen de Regent bezig was aan een wekenlange rondreis in Congo:

J'ai reçu aujourd'hui M. Struye, qui est venu me dire que M. Weemaes insiste vivement pour qu'une solution soit trouvée en ce qui concerne les sommes d'argent dont le Roi semble avoir un urgent besoin. J'ai dit au Ministre de la Justice qu'en principe je n'étais pas opposé à faire remettre au Roi ce dont Il avait besoin, mais que ces sommes ne pouvaient pas être prélevées sur la Liste Civile et qu'il fallait, par conséquent, trouver un moyen d'arranger les choses. M. Struye en parlera prochainement avec M. Eyskens et rien ne sera décidé ni fait avant que le Régent ne soit rentré.⁵⁷

Pas op 24 juli ontving de Prins, zoals gezegd ver weg in de kolonie, deze boodschap van Spaak. De Regent drukte – bij monde van de Staercke – in de eerste plaats zijn tevredenheid uit over het feit dat de entourage van de Koning zich tot politici wendde, en niet langer tot zijn eigen medewerkers: 'Le Prince est heureux que la question de l'éventuelle augmentation de l'indemnité ou allocation que l'on servirait à Son Frère ait été placée sur son vrai terrain.' Niettemin wou Karel een oogje in het zeil houden: 'Il souhaite, comme vous, que rien ne soit fait tant qu'Il n'est pas rentré.'⁵⁸ De entourage van de Regent kon echter nog niet op haar lauweren rusten. Holvoet werd namelijk opnieuw aangesproken door Delacroix met de vraag hoe de zaken er voor stonden. De kabinetschef, alleen achtergebleven in Brussel tijdens de reis van de Regent, overlegde met De Visscher en de Eerste Minister over de zaak. Hij schreef achteraf in een nota: 'Spaak estime qu'il n'a pas d'initiative à prendre, il discutera avec les personnes que le Roi voudrait mandater à cet effet'.⁵⁹ Holvoet liet de brief van Delacroix dus onbeantwoord.

Op 14 augustus keerde Karel terug naar België. Twee dagen later stuurde De Visscher een brief aan Delacroix, waarin hij toelichtte dat Holvoet niet op de vragen van de Koning gereageerd had omdat de Regent het vraagstuk van de Civiele Lijst als een regeringszaak beschouwde. De entourage van de Prins herhaalde nogmaals dat ze niet van plan was haar vingers te verbranden aan de netelige kwestie: '[L]e désir du Cabinet du Prince Régent est de rester à l'écart du règlement d'une question aussi délicate'.⁶⁰

56 Notitie van Pirenne over een gesprek met Weemaes, 02/05/1947. Archief van het Secretariaat van Leopold III (Fonds Pirenne deel 2), dossier 65, nr. 20.

57 Brief van Spaak aan de Prins-Regent, 10/7/1947. ULB, Papiers personnels André de Staercke, nr. 170PP/056.

58 Brief van de Staercke aan Spaak, 24/7/1947. ULB, Papiers personnels André de Staercke, nr. 170PP/056.

59 Nota van Holvoet over gesprek met De Visscher, 14/07/1947. 'Dossier Roi 2ième partie', ABZ, Archief A. de Staercke, nr. 18.289, II, 2.

60 Brief van De Visscher aan Delacroix, 6/8/1947. 'Dossier Roi 2ième partie', ABZ, Archief A. de Staercke, nr. 18.289, II, 2.

De regering-Spaak tot een oplossing gedwongen

Vanaf toen bleef de rol van het Paleis in de afhandeling van het conflict eerder beperkt. In juli 1948, nadat de kwestie een jaar langer was blijven aanslepen, waren binnen de CVP-fractie in het Parlement enkele leopoldistische kamerleden en senatoren van plan de precare materiële situatie van de Koning onder de aandacht van de publieke opinie te brengen, tenzij er snel een oplossing kwam voor het financiële conflict tussen Leopold en Karel. Het was immers in ruimere kring bekend geraakt dat via het Ministerie van Financiën en andere budgetposten sinds het begin van het Regentschap ettelijke miljoenen bovenop de Civiele Lijst waren toegekend: '[A]ux dires de ces parlementaires la somme totale mise à la disposition de S.A.R. le Prince Régent s'élèverait à 30 millions'. Het contrast met de magere fondsen van de Koning wilden de CVP'ers in kwestie bewust uitspelen om de aanslepende kwestie omtrent de Civiele Lijst in een stroomversnelling te brengen. Bovendien waren Delacroix, Weemaes en Van der Linden in een opvallend identiek chantagemanoeuvre Minister van Financiën Eyskens komen opzoeken, met de mededeling binnenkort hun heil te moeten zoeken in 'une souscription publique pour recueillir les moyens financiers nécessaires à assurer la subsistance de la famille royale'.⁶¹

Een dergelijk schandaal, laat staan een vergelijking tussen de financiële situaties van Koning en Regent, kon de koningsgezinde CVP zich als regeringspartij natuurlijk niet permitteren. Eyskens stelde op de ministerraad dan ook voor om spoedig een neutraal hangend budgettair wetsvoorstel in het parlement te amenderen en – onder de noemer 'dotation de la famille royale' – het inmiddels vertrouwde bedrag van 6 miljoen frank in te schrijven op de begroting. Onder de ministers was er echter weinig animo voor Eyskens' suggestie. Eerste Minister Spaak beschouwde een nieuwe buitengewone dotatie voor de Koning – in tegenstelling tot zijn vroegere standpunt – niet langer als een goed idee: '[I]l convient de prendre des mesures d'urgence à l'intérieur des crédits alloués actuellement à la liste civile. Il rappelle que le Prince a offert au Roi de lui verser un million de francs sur le montant de la liste civile et que le Roi a refusé cette offre. On pourrait chercher à la majorer actuellement.' Een bedrag van 6 miljoen om de Koning 'een waardige levensstijl te verzekeren' vond Spaak excessief. Hij waarschuwde bovendien voor de gevaren van een parlementair debat over de koninklijke dotatie: 'L'on doit s'attendre à ce que [les] adversaires [du Roi] rappellent le récent et coûteux voyage qu'Il fit aux Antilles accompagné par une suite nombreuse⁶² et soulignent le caractère contradictoire de ces dépenses somptuaires et de la situation prétendument voisine de la gêne que connaîtrait aujourd'hui le Roi.' Uit-

⁶¹ Notulen van de ministerraad, 26/7/1948, p. 4.

⁶² Over het algemeen werd de Caraïbische cruise van de Koning en zijn familie gezien als een trip die uiteindelijk de Verenigde Staten als bestemming had, in de hoop bij de grootste geallieerde natie steun te ronselen voor de leopoldistische zaak. Anti-leopoldistische propaganda zette inderdaad gretig de rijkelijke levensstijl van Leopold en zijn echtgenote in de schijnwerpers. Zie vooral: G. Janssens, 'De door Koning Leopold III geplande reis naar de Verenigde Staten. Een episode uit de koningskwestie (1947-1948)', in: *Museum Dynasticum* 2 (2001), p. 90-101.

eindelijk opteerde de ministerraad ervoor, als oplossing op korte termijn, ‘que le Chef du Gouvernement fera, auprès du Prince Charles, une démarche pour obtenir qu’une somme de 2 millions de francs soit transférée immédiatement de la liste civile au Roi.’ Voor het volgende begrotingsjaar zou de regering dan afzonderlijke dotaties voor de koninklijke familie en voor Prins Boudewijn opzij kunnen zetten.⁶³

Tijdens een volgende ministerraad, op 4 augustus 1948, moest Spaak echter aankondigen dat Karel niet hoger wou gaan dan zijn vroegere bod van 1 miljoen. Eyskens vreesde dat een identiek gering aanbod van de Regent door de Koning geweigerd zou worden. De socialistische Minister van Begroting Merlot achtte het echter verstandig dat de Koning die som voorlopig zou aanvaarden, in het licht van een latere vaste dotatie. Spaak herhaalde inderdaad dat hij overwoog om vanaf het begrotingsjaar 1949 een krediet van 4 à 6 miljoen frank te reserveren als koninklijke dotatie, met daar bovenop een afzonderlijk miljoen bestemd voor kroonprins Boudewijn.⁶⁴ Op 17 september 1948 beraadslaagde de ministerraad voor de laatste maal over het bedrag. Gezamenlijk met een operatie waarbij alle verspreide uitgaven voor de Kroon gegroepeerd werden onder het budget van de dotatiebegroting, willigde de regering Leopolds wens in en kende hem 6 miljoen frank toe onder de noemer ‘Dotation complémentaire à la Famille royale’.⁶⁵

De Koning en zijn entourage waren niet volledig tevreden met die uitweg. Van der Linden bezorgde Pirenne een verslag van – naar eigen zeggen – ‘une entrevue décevante’ dat Delacroix en hijzelf met Minister van Financiën Eyskens hadden gehad. In de eerste plaats vond de beheerder van de Privé-goederen van de Koning het betreurenswaardig dat de nieuw verworven fondsen uiteindelijk toch niet uit de Civiele Lijst werden geput. Van der Linden bleef volhouden dat de jaarlijkse dotatie ook tijdens de Koningskwestie alvast gedeeltelijk aan Leopold bleef toekomen. Bovendien was hij er over ontgoocheld dat er geen oplossing uit de bus kwam voor de koninklijke uitgaven uit jaren 1946-1948. Ten slotte bleek dat Karels aanbod om als tijdelijk overbruggingskrediet 1 miljoen over te dragen eveneens geen optie meer was:

[L]e Ministre nous a bien déclaré que le budget des dotations serait voté comme prévu pour 1949, mais il ne nous a laissé aucun espoir pour les exercices 1946 à 1948. [...] Il n’a pas été possible de réaliser l’engagement pris en août dernier en ce qui concerne ‘l’immédiat’, vu l’opposition rencontré auprès des socialistes; mais les 6 millions de 1949 pourront être liquidés en une fois dès janvier prochain. [...] La question des arrières serait à régler entre le Roi et le prince Régent. Nous n’avons pu que maintenir le principe de l’obligation d’intervention de la déclaration de la Liste civile depuis le début [...].⁶⁶

63 Notulen van de ministerraad, 26/7/1948, p. 5-6.

64 Notulen van de ministerraad, 04/8/1948, p. 21-22. Het is verre van uitzonderlijk dat de tweede in lijn voor de troonsopvolging een afzonderlijke dotatie kreeg. In het licht van de Koningskwestie en de wens van de anti-leopoldisten om Boudewijn zo snel mogelijk op de Troon te krijgen, is het natuurlijk mogelijk om te veronderstellen dat Spaak bijbedoelingen had.

65 Notulen van de ministerraad, 17/9/1948, p. 9-10

66 Brief van Van der Linden aan Pirenne, 19/12/1948. AKP, Archief van het Secretariaat van Leopold III (Fonds Pirenne deel 1), nr. 6.

Het parlement heeft het laatste woord

Dotaties blijven vanzelfsprekend kredieten die door het parlement worden toegekend. De gewijzigde dotatiebegroting voor 1949 diende dus nog goedgekeurd te worden door het Parlement. De jaarlijkse tussenkomst bovenop de Civiele Lijst, die sinds 1945 werd toegekend maar nu voor het eerst als artikel 101 in het ‘budget des dotations pour l’exercice 1949’ was opgenomen, veroorzaakte geen discussies. Zowel in de Kamer als in de Senaat kwam het echter tot een dispuut over het nieuwe artikel 102 – het ging natuurlijk om de beruchte ‘Dotation complémentaire à la Famille royale’. Na de goedkeuring in de Kamer volgde een technische bespreking in de commissie Financiën van de Senaat, waar de grondwettelijke bezwaren door een rechtse meerderheid weggestemd werden. In de plenaire zitting stelde BSP-senator en begrotingsspecialist Doutrepoint niettemin dat de ‘Dotation complémentaire’ in zijn ogen een indirecte verhoging van de Civiele Lijst betekende en dus ongrondwettelijk was omdat ze niet bij wijze van een bijzondere wet werd geregeld. Doutrepoint diende een amendement in om het artikel 102 te doen wegvallen. De senatoren Pholien, Dierckx en Minister van Financiën Eyskens stelden dat het eigenlijk niet om een werkelijke ‘dotatie’ ging, maar slechts om een tijdelijke en uitzonderlijke begrotingsoefening. Eyskens wees op de gelijkaardige toelage voor Koningin Elisabeth, die al jaren probleemloos binnen het dotatiebudget gestemd werd. Hij vond een bijzondere wet overbodig, omdat het openlijke parlementaire debat over de kwestie al voldoende aantoonde dat het niet ging om een uitgave die de uitvoerende macht slinks en zonder zich te verantwoorden door het parlement wou loodsen. Uiteindelijk werd Doutrepoints amendement verworpen en de ‘Dotation complémentaire’ met een ruime meerderheid gestemd.⁶⁷

De Koningskwestie hing duidelijk als een zwaard van Damocles boven de debatten. Hoewel zowat elke spreker zich uitdrukkelijk voornam het niet over de grond van de ‘Question Royale’ te hebben en enkel de grondwettelijke implicaties van de aanvullende dotatie te willen behandelen, lokten enkele politieke uitspraken over de Koning toch een woelig debat uit. In zoverre zelfs dat na herhaaldelijke ordeverstoringen tijdens de discussie in de Senaat op 9 mei 1949 de liberaal Buisseret sarcastisch opmerkte: ‘Il est bien entendu que personne ne pense à la question royale. Le calme général le montre.’⁶⁸ Die woorden mogen eigenlijk met recht en rede toegepast worden op het gehele, jarenlange getouwtrek over de Civiele Lijst.

67 *Parlementaire Handelingen*, Senaat, 1948-1949, p. 1574-1578.

68 *Parlementaire Handelingen*, Senaat, 1948-1949, p. 1577.

Besluit

Tijdens het Regentschap raakte het vraagstuk van de Civiele Lijst verbonden met een veel ruimer conflict: de Koningskwestie. Ondanks verschillende aanzetten en intenties in die richting heeft de Prins-Regent precies door de politiek ontvlambare situatie en uit vrees voor parlementaire onrust geen eigen Civiele Lijst gekregen, noch die van Leopold III wettelijk toegekend gekregen. De enige juridische grond waarop Karel gebruik maakte van de Civiele Lijst, is het feit dat hij als Regent sinds 20 september 1944 *de facto* Staatshoofd van België was. Tijdens de Koningskwestie leidde echter zelfs de vraag of Leopold gedurende zijn ‘onmogelijkheid om te regeren’ al dan niet nog als Staatshoofd kon beschouwd worden, tot hevige debatten. Volgens de vorst en zijn advocaten veranderde de Koningskwestie niets aan de aanspraken die Leopold op de Civiele Lijst kon maken. Het is niet te ontkennen dat de politieke omstandigheden ervoor zorgden dat het aanwenden van de Civiele Lijst een onconstitutionele praktijk dreigde te worden. Ook de ongewone bijkomende interventies ten bate van de Civiele Lijst, ingeschreven op de begroting van Financiën als gevolg van dezelfde scrupules in het licht van de Koningskwestie, waren niet conform de Grondwet.

We kunnen bovendien stellen dat zowel de Regent, de Koning als de verschillende regeringen de Civiele Lijst hebben aangewend als breekijzer om de Koningskwestie verder op de spits te drijven. Het is geen toeval dat de Regent zijn beslissing om de lonen en onkostenvergoedingen voor Leopolds entourage op te schorten nam tijdens de regering van Huysmans, met voorsprong de meest anti-leopoldistische coalitie tijdens de Koningskwestie. In ruil voor verdere ondersteuning op rekening van de Civiele Lijst, eiste de Regent bovendien garanties met betrekking tot de opvoeding van de jonge prinsen – de hoop van de dynastie in de ogen van Leopolds tegenstanders. Als rechtstreeks gevolg van deze beslissing ruimde de leopoldistische Intendant Van der Linden plaats voor de ‘carlistische’ Ketels. Leopold III beschikte door het ontslag van Van der Linden echter over een trouwe bondgenoot die er niet voor terugschrok te dreigen zijn opgedane voorkennis naar de pers te lekken. Ook chantagemanoeuvres waren niet ongewoon, zoals het bewust creëren van een publiek schandaal om zo een doorbraak te forceren. Samen met Weemaes lag de voormalige Intendant bijvoorbeeld aan de basis van het dreigement om Leopolds precaire financiële situatie en het probleem met de Civiele Lijst aan de bevolking bekend te maken en zelfs een geldinzameling ten voordele van de Koning te organiseren. De hoogdravende politieke conclusies die Pirenne trok uit het conflict duiden eveneens op de symbolische waarde en het grote belang dat de Koning en zijn entourage aan de geldkwestie hechtten.

De Regent en zijn entourage beschouwden de kwestie van de Civiele Lijst en de geldnood van de Koning niet als een familiale besogne, maar als een zaak voor de regering. Precies omdat de ‘Question Royale’ een politiek probleem was, zat ze daarom steeds in het achterhoofd van de parlementsleden en ministers die een oplossing zochten voor het conflict over de Civiele Lijst. Spaak en enkele andere ministers overwogen in 1946 om de troonsaf-

stand van Leopold III af te kopen in ruil voor een hoge dotatie. De zaak raakte bovendien pas in een stroomversnelling nadat de leopoldistische CVP toetrad tot de regering. Via discrete druk op enkele christen-democratische ministers bereikte Leopolds entourage in 1948 uiteindelijk dat de regering-Spaak voor de Koning en zijn familie een aanvullende dotatie van 6 miljoen per jaar opzij zette. De oppositie bij de stemming in het parlement kwam enkel van de anti-leopoldistische kamerleden en senatoren. Alle zogenaamde 'constitutionele reserves' konden echter niet verhullen dat de Koningskwestie, tot op het laatste moment, het jarenlange debat over de Civiele Lijst heeft overschaduwd.

Pas na de definitieve troonsbestijging van Boudewijn in 1951 werd de situatie van Civiele Lijst geregulariseerd volgens de grondwettelijke vereisten en de wet van 23 juli 1927. Het laatste wapenfeit in de strijd tegen de gevolgen van de aanhoudende inflatie was de uiteindelijke indexering van de Civiele Lijst via de wet van 26 januari 1965.⁶⁹

69 Molitor, *La fonction royale*, p. 175-176.

RECENSIES

Dr. Ron de Jong, *Tussen ambt en vrij beroep. Het notariaat tussen 1842 en 1999*. Amsterdam: Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap en Deventer: Kluwer 2004. (Ars Notarius CXVI). x+175 p., geïll. ISBN 90 268 4064 0.

Zoals G. Martyn in de vorige aflevering van *Pro Memoria* al opmerkte in zijn bespreking van *Het notariaat in de Lage Landen* (gepubliceerd onder redactie van P.L. Nève en A.Fl. Gehlen) is het boek van Ron de Jong, onder andere met genoemde uitgave, onderdeel van een drieluik. Deze triptiek is verschenen naar aanleiding van het vijftigjarig bestaan van de Stichting tot Bevordering van de Notariële Wetenschap. De Driede im Bunde is het door A.A. van Velten geschreven *Het notariaat: inderdaad een elastisch ambt*. Van Veltens werk, handelend over het notariaat in de tweede helft van de twintigste eeuw, verscheen in deze 'serie' als eerste, in het millenniumjaar. *Het notariaat in de Lage Landen* kwam in 2005 uit, terwijl het hier te recenseren werk van De Jong het licht zag in het jaar van het gouden jubileum van de Stichting, te weten 2002. De lezer late zich overigens door deze volgorde van verschijnen niet in de war brengen. *Tussen ambt en vrij beroep* komt qua inhoudelijke chronologie immers na het door Nève en Gehlen geredigeerde werk dat een tijdperk behandelt vanaf circa 1250 en dat eindigt met de invoering van de Wet op het Notarisambt van 1842. De Jong begint zijn betoog in dat jaar en sluit dit af bij het tijdstip waarop die wet door een nieuwe notariswet is vervangen, in 1999.

Onder het hoofdje 'Opzet' (p. 9-10) schetst de schrijver ons zijn werkwijze. Hij heeft er voor gekozen zijn onderwerp te behandelen op twee niveaus, namelijk nationaal en lokaal. In het eerste geval wordt aandacht geschonken aan de activiteiten van de notariële Broederschap(en) en aan die van het ministerie van Justitie. Bij het tweede is sprake van een casestudy van het notariaat in Nijmegen; hierbij kan het zicht worden geopend op zaken zoals de soorten akten, de clientèle en de plaatselijke belangenbehartiging. De keuze voor een middelgrote provinciestad in plaats van die voor een grote stad of bijvoorbeeld voor een aantal plattelandsgemeenten is uiteraard arbitrair maar, aldus De Jong, onvermijdelijk gezien de hoeveelheid aan materiaal en het gekozen kader.

Bij de behandeling van de stof op beide niveaus is uitgebreid plaats ingeruimd voor een kwantitatieve benadering door middel van diverse tabellen. Dit geeft

soms verrassende inzichten, maar daarover hierna meer. Deze tabellen vinden we als onderdeel van de tekst (steeds genummerd), waarbij bijvoorbeeld voor het eerst een overzicht wordt gegeven van de open en besloten benoemingsprocedures in de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw (tabel 2.2., p. 32). Maar ze zijn ook als bijlagen opgenomen, zoals gegevens omtrent de omvang van de Nederlandse bevolking en het aantal standplaatsen van 1849 tot 1998 (Bijlage 7, p. 161), en bijvoorbeeld het aantal notarissen in Nijmegen en het gemiddelde aantal van de door hen gepasseerde akten (Bijlage 6, p. 159).

De indeling van het boek is niet geschied op thematische gronden, maar met inachtneming van een chronologische volgorde. Voor een lezer met een gerichte belangstelling voor een bepaald onderwerp kan dat enigszins bezwaarlijk zijn. Maar dit wordt weggelaten door een overzichtelijke onderverdeling van de hoofdstukken die het mogelijk maakt bijvoorbeeld gegevens omtrent het overheidsbeleid bij de notarisbenoemingen in de diverse periodes snel bijeen te brengen. Die gehanteerde periodes zijn er drie. Het eerste tijdperk bestrijkt de jaren tussen 1842 en 1920. Omdat de beschikbare bronnen (de benoemingsdossiers bij het ministerie van Justitie, alsook de Nijmeegse archieven) slechts tot het interbellum zijn te raadplegen, heeft de auteur om die reden een markering aangebracht. De daaropvolgende periode, die van 1920 tot 1960 (volgens de 'Opzet') dan wel tot 1970 (volgens de inhoudsopgave, p. IX), kenmerkt zich, aldus De Jong, door een grote mate van stabiliteit die een einde neemt in de zestiger van de vorige eeuw. Immers, rond dat jaartal is de notariële studie een universitaire geworden, begon de grip van het ministerie op de benoemingen minder te worden door de opkomst van associaties, terwijl vanaf 1970 notarissen met advocaten begonnen samen te werken hetgeen de voorbode was een opvallende schaalvergroting. Het al eeuwen gebruikelijke eenmanskantoor leek op zijn retour te zijn. 'Tegelijk', aldus de schrijver, 'veranderden de opvattingen over het beroep. Waar vroeger voor menig notaris de benoeming door de Kroon en de status van openbaar ambtenaar een zekere distinctie aan zijn ambt gaf, ligt de nadruk tegenwoordig meer op aspecten die met het vrije beroep samenhangen' (p. 10).

Uit *Tussen ambt en vrij beroep* (de Stichwörter uit het hierboven gegeven citaat) kies ik een drietal onderwerpen dat in mijn ogen de lezer van dit werk inzicht geeft in de ontwikkelingen die kenmerkend zijn voor

het door De Jong beschreven tijdsgewricht. Het gaat hier om de benoemingscriteria, economisch-financiële gegevens van de beroepsgroep en tenslotte de daaraan min of meer inherente sociale positie van de notaris. Als eerste dus aandacht voor de verschillende elementen die een rol speelden bij de benoeming. De notaris werd (en wordt) benoemd door de Koning, op voordracht van de minister van Justitie. In de praktijk ontwikkelde zich hierbij een – op buitenwettelijke regels gebaseerde – procedure die inhield dat de minister zich bij zijn voordracht aan het staatshoofd liet adviseren door uiteenlopende instanties. Tot 1904, het jaar waarin de Kamers van Toezicht werden ingevoerd, werden de rekesten voor de benoeming in een vakante standplaats doorgezonden naar de officier van justitie in het betreffende arrondissement. Die informeerde zich over zaken als bekwaamheid, reputatie, gezindte (geloof) en het karakter van de opengevallen notarispraktijk. De officier maakte van zijn bevindingen een rapport op dat hij aan de procureur-generaal en de commissaris des konings doorstuurde. Net als hijzelf maakte deze autoriteiten een (becommentarieerde) voordracht op, waarna alle verslagen bij de minister arriveerden; hij tenslotte legde het definitieve voorstel aan de Koning voor. Na 1904 voegde zich bij deze stukken het rapport van de Kamer van Toezicht. Die was overigens bij uitstek geëquipeerd om advies te geven. Immers, de kamers beschikten via een daartoe bijgehouden register veelal over gegevens van de sollicitant (overwegend kandidaat-notarissen maar soms ook notarissen die van standplaats wilden veranderen) die een wijd terrein bestreken. Niet alleen de al eerder genoemde elementen speelden hier een rol maar ook zaken als de financiële positie van de sollicitant of van zijn, aanstaande, echtgenote waren bekend. Evenals zijn levenswandel. De Jong memoreert het geval van een belangstellende voor een Haagse vacature van wie bekend was dat hij overspel had gepleegd met een Duitse kelnerin (lees: prostituee), daarna was gescheiden van zijn echtgenote en vervolgens was getrouwd met zijn 'kelnerin'. Bovendien hield hij van een goed glas. Allemaal geen omstandigheden die bevorderend waren voor een notariële carrière. Wat waren die dan wel?

De Jong heeft hier, steekproefsgewijze (in de jaren 1848, 1878 en 1908) onderzoek naar gedaan (p. 37). Twee factoren voeren bij het benoemingsbeleid van het ministerie van Justitie de boventoon. De eerste is de anciënniteit van de sollicitant, de tweede de continuïteit van de opengevallen standplaats. De laatste

vormt min of meer een constant aandeel bij de benoemingen, ruwweg een kwart. Dat betekent dat de notaris zich graag liet opvolgen door zijn (schoon-)zoon of zijn kandidaat. Deze kende immers het kantoor en de clientèle, en was goed op de hoogte van de lokale omstandigheden. Maar bijna alles bepalend werd tenslotte het aantal jaren dat de betrokkene als kandidaat had gewerkt. In 1848 gold dit in 5,3 procent van de gevallen, in 1878 was dit gestegen tot 26,1 procent en in 1908 rees dit getal tot 45,2 procent. Gevoegd bij de toenemende invloed van de Kamers van Toezicht betekende dit in de praktijk dat de meeste 'dienstjaren' voor een eerste plaats op de voordracht van de kamer zorgde, een advies waarvan de minister zelden afweek. Een ander aspect was de geloofsovertuiging en/of de politieke gezindheid van de kandidaat, die de schrijver onder één noemer heeft samengebracht. Dit was goed voor gemiddeld 9,6 procent van de onderzochte benoemingen. Dit getal lijkt bescheiden voor een natie waarin de tegenstelling tussen katholieken en protestanten en, vanaf 1870, die tussen ultramontanisme en liberaal antiklerikalisme zo'n belangrijke rol in het openbare leven speelde. Maar De Jong relateert deze opvallendheid terecht als hij opmerkt dat in de meeste gevallen protestanten dongen naar een 'protestante standplaats', en de katholieken naar een katholieke. Dat was tijdens het interbellum niet anders. In 1938, zo constateerde de auteur, werd slechts op drie van de 28 vacante standplaatsen door protestanten en katholieken gesolliciteerd (p. 93). Na de Tweede Wereldoorlog veranderde er ogenschijnlijk weinig. De lange wachttijden voor de kandidaat-notaris (18 jaar in 1960, 25 jaar in 1975 en 15 jaar in 1990) bleven in stand (p. 129). De ontzuiling in de zeventiger jaren ging ook aan het notariaat niet voorbij. Nu gezindte geen rol meer speelde bij de benoemingscriteria steeg het percentage katholieke notarissen spectaculair. Na een eerdere langzame toename (22,3 procent in 1900 tot 32 procent in 1970 signaleert de schrijver een plotselinge stijging tot 39,5 procent in 1980. Maar na 1982 vermeldt G. Fikkert's *Jaarboek* (een notarieel vademecum) geen religie meer. De deconfessionalisering van het notariaat was een feit.

Voor een oordeel over de welstand van notarissen verhuizen we naar de Nijmeegse biotoop. Ook hier heeft de auteur zich, terecht, beperkt tot een aantal peiljaren. Wel heeft hij zich moeten baseren op circumstantial evidence, immers gegevens omtrent inkomens- en vermogenspositie ontbreken. Maar aan de hand van plaatselijke belastingen zoals die op per-

soneel en op het vermoedelijk inkomen was het toch mogelijk een indruk te geven van de *relatieve* welstand van de notarissen in Nijmegen. En die laat een sterke stijging zien tussen 1854 en 1920/21. In de laatstgenoemde jaren behoorden alle notarissen tot de plaatselijke welstandselite (p. 59). Die positie dankten ze niet alleen aan de toename van hun praktijk. Notarissen oefenden vaak daarnaast op lokaal niveau een bankiersfunctie uit, fungeerden als administrateur van vooraanstaande families of traden op als plaatselijk agent voor een verzekeringsmaatschappij. Een wijziging van de notariswet in 1931 maakte aan deze 'bijbanen' een einde. En met de gelijktijdige invoering van een Centraal Bureau van Bijstand beschikten de Kamers van Toezicht over een apparaat dat het mogelijk maakte niet alleen de naleving van deze nieuwe regel te controleren, maar ook toegang te krijgen tot de zakelijke én privé-boekhouding van de notaris.

Voortaan zou het notariaat dus (bijna) uitsluitend afhankelijk zijn van de opbrengst die de akten opleverden. Hoewel de opbrengst per akte aanzienlijk kon verschillen is het enige statistische houvast bij de bepaling van de 'notariële welstand' nu gelegen in het aantal akten dat een notaris jaarlijks passeert. De Jong geeft ons daarvan een overzicht uit de naoorlogse jaren, en wel tegen de achtergrond van de algemene economische ontwikkelingen die in Nederland na 1945 plaatsvonden. Met name de jaren tussen 1950 en 1970 zijn illustratief voor een indrukwekkende groei van de economie in het algemeen en die van de bedrijvigheid in het notariaat in het bijzonder. In een tabel die deze periode bestrijkt kunnen we een vergelijking maken tussen het aantal standplaatsen, akten en inwoners (p. 109). En die spreekt, zoals de schrijver zelf vaststelt, duidelijke taal. In die twintig jaar verdubbelde het gemiddelde aantal akten per notaris. Deels was dat het gevolg van de bevolkingsgroei en deels het gevolg van het feit dat steeds meer gebruik werd gemaakt van de notariële diensten. Maar ook hier is relativering op zijn plaats. Het aantal akten per notaris lag in 1950 ongeveer op hetzelfde niveau als in 1930, maar onder dat van 1920! Ook het aantal akten per 1000 inwoners in 1950 en 1960 bevond zich onder het peil van de vooroorlogse jaren. De groei van de notariële praktijk was in hoofdzaak overigens toe te schrijven aan de sterke toename van het aantal transport- en hypotheekakten dat op menig kantoor het allergrootste deel van de omzet opleverde. Omdat de tarieven op dit gebied

(De Jong gaat hier niet verder op in) zowel absoluut als relatief – ten opzichte van de andere notariële tarieven – vrij hoog waren betekende dit voor de (meeste) notarissen een comfortabele inkomenspositie.

Maar er is nog een tweede omstandigheid die aandacht verdient en één waaraan De Jong uitgebreid aandacht schenkt, die van het aanzien van de notaris in de maatschappij. Verantwoord onderzoek daarna begon pas naar de Tweede Wereldoorlog. Een door onze auteur aangehaalde enquête uit 1953 bewijst dat de maatschappelijke waardering van de notaris, ondanks het ontbreken van een academische titel, groot is. In rangorde scoort hij de zesde plaats, na de hoogleraar, de arts, de burgemeester van een grote gemeente, de rechter en de ingenieur, maar wel vóór de advocaat, de tandarts en de burgemeester van een kleine gemeente. Gaan we in de geschiedenis terug dan moeten we meer indirect tot een oordeel komen. 'De meeste notarissen waren van behoorlijke komaf', schrijft De Jong (p. 48). Om te vervolgen met het feit dat zij niet alleen tot de lokale elite behoorden omdat ze onder meer zitting in de gemeenteraad hadden, maar dat zij ook deel uitmaakten van vertegenwoordigende lichamen zoals de Provinciale Staten. De lezer mag hieruit de conclusie trekken dat wij hier, zoals de Engelsen zich uitdrukken, met personen uit de upper middle class hebben te maken. Weliswaar een meer gevoelsmatig bepaald dan een wetenschappelijk scherp omlind begrip, maar voldoende handzaam om vast te stellen dat de notaris zich al voor de twintigste eeuw mocht rekenen tot de burgerlijke haute volée.

Bij een dergelijk milieu past een universitaire studie, maar die is, zoals we weten, pas in 1958 voor het notariaat ingevoerd. Dat gebrek liet dus de sociale standing onverlet, maar aan de andere kant waren er onder de notarissen wel degelijk academici te vinden. Ook op dit punt verschaft De Jong ons de nodige gegevens (Bijlage 3, p.151 e.v.). Daarbij springt een ogenschijnlijke merkwaardigheid in het oog. Het eerste tijdvak, 1811-1821, geeft aan dat 29,6 procent van de notarissen de meestertitel bezat. Dat percentage loopt geleidelijk terug, tot een dieptepunt van 7 procent in de jaren tussen 1902 en 1921. Daarna zien we wel een herstel (tot ongeveer 13 procent), maar tot de invoering van de verplichte universitaire studie moeten we het hiermee doen. Vanwaar dit hoge beginpercentage, en waarom wordt dit vooral in de oostelijke en noordelijke provincies aangetroffen, zoals Gro-

ningen met maar liefst 91,7 procent en 96,3 procent in de eerste decennia na 1811? (Bijlage 4, p. 153 e.v.). Het antwoord op deze vraag vinden we in hoofdstuk 2, en wel op pagina 29. Bij de invoering van de Franse wetgeving, en dus ook van de notariële Ventôsewet, in de als laatste geannexeerde gebieden, stuitte de regering in Parijs op een probleem. Onder de Republiek van de Verenigde Nederlanden, maar ook onder haar opvolgers, de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland, was het notariaat in de genoemde provincies praktisch non-existent. Om het ontbreken van of tekort aan notarissen onmiddellijk te verhelpen decreeteerde de keizer dat – totdat op termijn ‘reguliere’ notarissen konden worden aangesteld, zo moet de achterliggende gedachte zijn geweest – de griffiers bij de vredegerichten de notariële bevoegdheden moesten uitoefenen. En deze gerechtsambtenaren droegen de meestertitel. Daarnaast ontstond, aldus de auteur, de traditie dat deze (fungerend-)notarissen werden opgevolgd door evenzeer academisch gevormde zoons of schoonzonen. Met het verdwijnen van deze gewoonte tegen het einde van de negentiende eeuw verdween tegelijkertijd dat opvallende verschil tussen het noorden en het oosten met de overige provincies van Nederland.

In de laatste alinea’s van zijn boek commentariert De Jong kort de typering van Pitlo, stammend uit 1942, van het notariaat als een elastisch ambt. Dat wil zeggen dat de notaris zich in de loop der tijden immer, en met succes, heeft gevoegd naar de maatschappelijke en juridische invloeden op zijn werk. Pitlo’s karakterisering is recent weer tot leven gewekt door Van Velten door het als titel te gebruiken van zijn hierboven genoemde boek uit het jaar 2000. Een titel die meteen de bevestigende conclusie van zijn, Van Veltens, studie behelst. Maar De Jong brengt hier toch een nuance aan. Naar diens mening is het notariaat sinds de negentiende eeuw een groot deel van zijn buitenwettelijke werkzaamheden kwijtgeraakt, zonder dat deze ontwikkeling werd gecompenseerd door het ontginnen van nieuwe werkgebieden. Het notariële monopolie heeft er voor gezorgd dat de gemiddelde notaris van dit verlies geen (financiële) hinder ondervond. En dit weer verklaart de lijdzame houding van de notaris ten opzichte van de concurrentie uit andere beroepen. ‘Een prikkel tot een meer actieve houding ontbreekt namelijk’ (p. 146). Over de elasticiteit van het notarisambt op nationaal niveau twijfelt de schrijver derhalve, maar internationaal gezien gaat de betrokken terminologie volgens hem

wel degelijk op. Binnen Europa is er geen land te vinden waarin schaalvergroting en interdisciplinaire samenwerking zo’n grote vlucht heeft genomen als in Nederland.

Het gehele werk overziende kan worden geconcludeerd dat het een gedegen en op onderdelen gedetailleerde studie is van het notariaat onder de oude notariswet. Deze uitgave is door een historicus geschreven, wat noodzakelijkerwijze tot gevolg heeft gehad dat een aantal aspecten van het notarisambt buiten het zicht van de meer rechtshistorisch geïnteresseerde lezer blijven. Maar een nadeel is dit niet. Het boek van Ron de Jong biedt immers talloze boeiende aanknopingspunten voor verder onderzoek. Ook voor rechtshistorici.

Oudehorne (Fr.)

Ben Duinkerken

De kruistocht van een onderzoeksjournalist: Eric Slot en de affaire Van Gasteren

In *De dood van een onderduiker* doet Eric Slot uitvoerig verslag van zijn speurtocht in verband met een zaak die al vele jaren de gemoederen bezighoudt.¹ Het draait om de cineast Louis van Gasteren die op 15 juni 1944 door de Amsterdamse rechtbank werd veroordeeld tot vier jaar gevangenisstraf wegens het om het leven brengen, in mei 1943, van een joodse onderduiker, een zekere Walter Oettinger. Na de oorlog wisten Van Gasteren en de zijnen zich er met succes op te beroepen dat Oettinger een gevaar voor het verzet had gevormd. Van Gasteren kreeg in januari 1946 gratie en kwam na tweeënhalf jaar vrij.

Pas veel later, aan het eind van de jaren tachtig, ontstond twijfel over wat er was gebeurd, over de motieven en uitleg van Van Gasteren en over de gang van zaken na de oorlog. De zaak groeide uit tot een affaire toen openlijk werd uitgesproken dat hier niet van een verzetsdaad maar van roofmoord sprake was geweest en dat de verleende gratie ten onrechte als ‘rehabilitatie’ was gepresenteerd. Aanvankelijk wist Van Gasteren zijn belagers van zich af te slaan. Zo sprak de Raad voor de Journalistiek in 1990 uit dat een drietal journalisten van *Het Parool*

de grenzen hebben overtreden van hetgeen, gelet op hun journalistieke verantwoordelijkheid, maatschappelijk aanvaardbaar is door [...] de zich als onontkoombare conclusie opdringende suggestie te doen dat het [bij de strafzaak in 1943/1944] niet ging om een met het verzet samenhangende levensberoving

maar om een roofmoord, en dit zonder dat deze suggestie voldoende gestaafd werd door concrete en bewijsbare feiten.²

De uitkomst van een reeks van procedures, over dezelfde beschuldiging, tegen *Het Parool* (achtereenvolgens rechtbank Amsterdam, hof Amsterdam en Hoge Raad³) was toekenning van f50.000,- aan materiële en f50.000,- aan immateriële schadevergoeding.

In de laatste jaren echter heeft ook het anti-Van Gasterenkamp overwinningen geboekt. Een opmerkelijk voorbeeld daarvan bieden rechterlijke uitspraken met betrekking tot de 'Open brief aan de Hoge Raad' van 2 november 1998 van de hand van Pamela Hemelrijk. In deze meeslepend geformuleerde tekst, door het gerechtshof Amsterdam in zijn arrest van 9 maart 2006 als 'perspublicatie' gekarakteriseerd, schrijft Hemelrijk over de zuster van Van Gasteren, Josephine, onder meer:

Louis zat namelijk in het Verzet. Beweert hij. Zijn zuster Josefina, die tijdens de moord op de uitkijk stond ('Mijn vader studeert een rol in', zei ze tegen de burens die op het kabaal afkwamen), die had weliswaar – dat was een publiek geheim binnen het Amsterdamse politiekorps – een verhouding met de hoogste SD-chef in den lande Willy Lages, maar dat mocht kennelijk de pret niet drukken. 'Roddels bij de Amsterdamse politie, daar hebben wij geen boodschap aan', zult U zeggen, en daar hebt U gelijk in. Maar ik wil ze toch ter sprake brengen, en wel om de nagedachtenis te eren van de Amsterdamse rechercheur die met het onderzoek naar de moord was belast. Hij heette Henk Sleijfer. Zodra hij probeerde Josefina op verdenking van medeplichtigheid aan de tand te voelen, liet Lages hem door de SD op de Euterpestraat ontbieden, beschuldigen van het opmaken van een vals verbaaltje, en deporteren naar een concentratiekamp.

Sleijfer is nooit teruggekomen. Jozefina daarentegen mocht kort na de bevrijding alweer verzetspoëzie voordragen bij de Nationale Herdenking op de Dam. In 1978 werd zij geridderd tot officier in de Orde van Oranje Nassau.⁴

Het Amsterdamse hof was van oordeel dat de lezer, gelet op onder meer de 'spottende, provocerende' toon van de Open Brief, 'bepaald niet de indruk (krijgt) dat hier een diepgaand historisch onderzoek aan ten grondslag ligt.' Omdat echter Van Gasteren zelf 'publiekelijk het ombrengen van Oettinger als verzetsdaad' had gepresenteerd,⁵ moest er de mogelijkheid zijn 'hier in het openbaar vraagtekens bij te zetten en kritische opmerkingen bij te plaatsen.' De rechtbank Amsterdam, oordeelde het hof, had de

Open Brief bij vonnis van 16 juli 2003 dan ook terecht beschouwd als een column.⁶ Daarin had Hemelrijk 'weliswaar inbreuk [...] gemaakt op de privacy en de reputatie van Van Gasteren', maar niet op onrechtmatige wijze, aldus het eindoordeel van rechtbank en hof.

Wat de door Hemelrijk ter sprake gebrachte rol van Josephine van Gasteren betreft vond de rechtbank (en het hof sloot zich hierbij aan) dat 'in het beschikbare feitenmateriaal' – kennelijk met inbegrip van de verdenking van medeplichtigheid die redelijkerwijs uit de indertijd afgelegde verklaringen 'kan' ontstaan – 'voldoende basis (is) te vinden voor hetgeen [Hemelrijk] in de Open Brief, wat de relatie met Lages betreft uitdrukkelijk onder de noemer publiek geheim en roddel, over [Josephine van Gasteren] heeft vermeld.'⁷

Een laatste element dat nog uit de hier besproken rechterlijke beoordeling van de Open Brief van Pamela Hemelrijk te halen is, brengt ons direct terug bij het boek van Slot. De rechtbank Amsterdam gaf in haar vonnis nog aan dat aan een column 'niet dezelfde (hoge) eisen mogen worden gesteld als aan onderzoeksjournalistiek'.⁸ Hoe moeten we vanuit dit gezichtspunt het boek van Slot beoordelen?

Laten we eerst proberen er achter te komen hoe die hogere eisen luiden die aan onderzoeksjournalistiek te stellen zijn. Uit de eerder geciteerde passage uit het arrest van het Amsterdamse gerechtshof kunnen we afleiden dat dergelijk onderzoek diepgravend moet zijn. Dat vindt de Vereniging van Onderzoeksjournalisten ook, zij het wel wat ontwijkend:⁹

Over wat onderzoeksjournalistiek precies is en wat niet, daarover valt eindeloos te twisten. De VVOJ kiest een pragmatische invalshoek: Onderzoeksjournalistiek is kritische en diepgravende journalistiek. Zo staat het in de statuten. Dit is een globale definitie, die vooral is bedoeld om voeding te geven aan het gesprek over wat onderzoeksjournalistiek zou moeten zijn.

'Kritisch' betekent hier 'dat nieuws wordt gemaakt dat er zonder [...] journalistiek ingrijpen niet zou zijn geweest', onder meer 'door het creëren van nieuwe feiten', waarmee de VVJO wel niet zal bedoelen het verzinnen van nieuwe feiten. Met 'diepgravend' wordt aangegeven

dat substantiële eigen journalistiek inspanning is verricht, hetzij in kwantitatieve zin – veel tijd gestoken in het onderzoek, veel bronnen geraadpleegd, etcetera – hetzij in kwalitatieve zin – scherpe vragen geformuleerd

leerd, nieuwe benaderingen opgepakt, etcetera, hetzij een combinatie daarvan.

Simpel samengevat: veel is goed, goed is goed en beide tegelijk is ook goed. Slot, die zich in verband met dit boek als ‘journalist’ presenteert, heeft vast niet lagere eisen aan zijn eigen onderzoekswerk gesteld, maar eerder hogere: niet of ... of ... of, maar én ... én, kwantiteit én kwaliteit. Is dat het geval dan is er niet alleen reden voor lof, maar zijn er ook enkele forse minpunten te noteren.

Veel is het zeker wat Slot uit archieven heeft opgediept. Zeer veel zelfs. Van ‘verhalen die journalisten vaak zonder enige kritiek of onderzoek overnamen’¹⁰ is geen sprake. Waardering moet er ook zijn voor de wijze waarop de auteur het slachtoffer, Walter Oettinger en diens familie aan de anonimiteit heeft ontrukkt.

Bezwaarlijk is daarentegen dat de auteur in de weergave van zijn bevindingen en in zijn argumentatie regelmatig suggestief te werk gaat. Dan hebben we het niet zozeer over prikkelende vraagjes en opmerkingen tussendoor, waarvan er ook in het boek van Slot een aantal zijn aan te wijzen. Dat laten we rusten. Onderzoeksjournalistiek moet ook een beetje spannend zijn, toch? Ernstiger is dat we de indruk hebben gekregen dat Slot zijn materiaal regelmatig al te gemakkelijk aan zijn visie heeft aangepast. Op twee voorbeelden wordt hier dieper ingegaan.

Voorbeeld 1. Volgens Slot is in 1988 inzage gevraagd in het strafdossier van de zaak-Van Gasteren (p. 41) en had die inzage in januari 1990 nog niet plaatsgevonden. Op p. 44 zegt de auteur dat de verzoekster, Greet Carvalho, ‘toestemming daartoe [...] ook niet (zou) krijgen, mede op grond van het door Van Gasteren aangevoerde bezwaar dat nog in leven zijnde getuigen zich daardoor belast zouden kunnen voelen’ en hij vervolgt:

Officier van Justitie C. van Steenderen was degene die het verzoek [...] moest behandelen. Hij is de laatste van wie vaststaat dat hij het in handen heeft gehad. Sindsdien is het dossier spoorloos. Het zou moeten liggen in het Rijksarchief in Noord-Holland, maar daar ligt het niet – geheel tegen de Archiefwet in. Later zou blijken dat het in handen is van Louis van Gasteren zelf.

Als bron voor de hier geciteerde alinea (of een gedeelte daarvan?) noemt Slot in een noot: ‘Aanvullend rapport in het kader van een aanvraag om toekenning van een pensioen op grond van de Wet buitengewoon

pensioen 1940-1945 (17 december 2003), p. 9. Rapporteur H. van der Woude.’ Deze bronvermelding is bepaald niet overtuigend, alleen al omdat niet duidelijk is waarop zij slaat. Het leek beter dit spoor niet verder te volgen (als dat al mogelijk was geweest), omdat hetgeen Slot hier beweert met meer bij de hand zijnde bronnen in twijfel is te trekken. Dat Van Steenderen, hoofdofficier van justitie te Amsterdam in de jaren 1980-1992, de gevraagde toestemming niet heeft willen geven, wil nog niet zeggen dat hij het strafdossier ook werkelijk in handen heeft gehad. Een wilde veronderstelling is dit niet. Integendeel, er is een harde aanwijzing voor. In het parketregister – een bron die, indien bewaard gebleven, het best als eerste in zaken als deze geraadpleegd kan worden – is aangetekend: ‘doss. 10-6-50 ter inzage mr. Wassenbergh’.¹¹ Een notitie dat dit dossier weer is terugbezorgd ontbreekt, zodat de meest voor de hand liggende conclusie luidt: het dossier is veertig jaar eerder zoek geraakt dan door Slot wordt aangenomen.

In die lijn voortredenerend zou de gang van zaken vanaf het eind van de jaren tachtig aldus geweest kunnen zijn. Toen inzage van het dossier werd gevraagd deed men de pijnlijke ontdekking dat het zoek was. Dit feit kon verborgen blijven doordat er inhoudelijke bezwaren tegen de gevraagde inzage waren. (Uit de formulering van Slot is overigens niet met zekerheid op te maken dat de gevraagde toestemming uitdrukkelijk is geweigerd.) Wat het materiaal van Van Gasteren betreft geldt eveneens dat moet worden uitgegaan van een normale gang van zaken, namelijk deze, dat hij zelf een dossier heeft gevormd van het materiaal dat hij direct, als betrokkene, of via zijn advocaat, dus legaal, in handen heeft gekregen.

Natuurlijk, er zijn andere mogelijkheden. Mr. H.A. Wassenbergh, die van 1939 tot 1953 hoofd van het parket was, kan het dossier wél terug hebben doen brengen, maar daarvan is in strijd met de gewoonte geen aantekening gemaakt. Daarop kan het dossier verkeerd zijn opgeborgen. Het kan ook op de juiste plaats zijn terechtgekomen, maar niet op zijn laatste rustplaats: het rijksarchief te Haarlem. Voor deze laatste, minst waarschijnlijke versie, kiest Slot, zonder ook maar aannemelijk te maken dat het zo is gegaan, hetgeen des te erger is omdat kwade trouw wordt verondersteld, of althans gesuggereerd, bij zowel Van Gasteren als bij medewerkers van de Amsterdamse justitie.

Verrassend en intrigerend is het overigens wél, dat Wassenbergh mogelijk een aandeel in het zoekraken

van het straf dossier heeft gehad. Als hoofd van het Amsterdamse parket zou hij hebben bewerkstelligd dat Van Gasteren uit handen van de Sicherheitspolizei bleef, Slot trekt dit in twijfel.¹²

Eind jaren negentig werden de onderhavige archieven uit de jaren veertig naar het (toen nog) Rijksarchief in Noord-Holland te Haarlem overgebracht. Het dossier-Van Gasteren hebben wij daarin inderdaad niet kunnen vinden.¹³ Verder onderzoek door ons in Haarlem leverde behalve het reeds genoemde parketregister nog enige andere gegevens op, maar geen nieuwe, terwijl voorts het vonnis (15 juni 1944) en het proces-verbaal van de zitting (1 juni 1944) niet te vinden waren.¹⁴ Daarvan waren overigens wel meer voorbeelden te vinden, in elk geval in het jaar 1944.

Van Gasterens opposenten hebben inmiddels zelf het een en ander aan materiaal weten te verzamelen. Uit het boek van een van hen, Slot, wordt niet steeds duidelijk over welke stukken ze langs welke weg de beschikking hebben gekregen. Zo geeft Slot op de bladzijden 100 en 101 enkele letterlijke citaten uit het vonnis uit 1944 en merkt hij daarbij in noot 102 op dat deze 'zijn ontleend aan straf dossier 2647'. Dat zal een vergissing zijn; zoals eerder aangegeven, heeft hij op p. 44 dat dossier uitdrukkelijk spoorloos verklaard.¹⁵ Verdere navraag in Den Haag (Nationaal Archief en Ministerie van Justitie) en Amsterdam (bij de rechtbank) leerde nog dat de vorige archivaris van de rechterlijke colleges in Amsterdam, E. Neuhaus (hij overleed op 7 mei 2004), enkele jaren geleden grondig naar het straf dossier heeft gezocht. Ook eerder zal dat al gebeurd kunnen zijn: omstreeks 1990 toen inzage werd gevraagd. Een aanwijzing daarvoor zou kunnen zijn dat in de inventaris van het Amsterdamse parketarchief uit de jaren veertig 24 inventarisnummers ontbreken, terwijl de desbetreffende dozen met ter bewaring geselecteerde dossiers zich (thans) wel in dat archief bevinden.¹⁶ Is dit materiaal nog een tijdje apart gehouden totdat ook de meer dan tienduizend voor vernietiging vatbare straf dossiers uit de periode die deze dozen bestrijken zouden zijn onderzocht? Hoe het zij, in het bureau van de archivaris van de rechtbank getuigt een zorgvuldig bewaard afschrift van het vonnis tegen Van Gasteren nog van deze zoektocht. Meer bijzonderheden bleken vooralsnog niet te vinden.

Voorbeeld 2. Over een andere hoofdpersoon in *De dood van een onderduiker*, Josephine van Gasteren is al het een en ander gezegd. Het lijkt wel of Slot alles wat

hij aan slechts over deze actrice (1916-1989) en haar omgeving kon vinden, in zijn boek heeft opgenomen.¹⁷ Iemand uit die omgeving was een zekere Leendert van der Graaf, die, schrijft Slot op p. 27, medebewoner was van het huis aan Amsterdamse Diepenbrockstraat waarin Josephine van Gasteren met Fons Rademakers in 1942 was komen wonen. Toen Josephine en Fons in datzelfde jaar in het huwelijk traden was Van der Graaf getuige, terwijl Louis van Gasteren van Van der Graaf zou hebben geleerd persoonsbewijzen te vervalsen en van hem een vuurwapen zou hebben gekregen. Van der Graaf, aldus nog steeds Slot, was de vriend van de 'Duits-joodse' Magda Levy, die eveneens in het bewuste pand woonachtig was. Samen hebben zij rijke joden naar Amerikaanse landen helpen ontkomen, onder wie het echtpaar aan wie het bewuste pand toebehoorde. De Duitsers lieten dit tegen het afstaan van veel geld en goederen toe.

Al in 1942 had het Bureau Nationale Veiligheid in Londen van een zekere Bernard Springer te horen gekregen dat Magda Levy voor de Gestapo werkte. Zij had inderdaad, deels in samenwerking met Van der Graaf, als tussenpersoon gewerkt ten behoeve van rijke joden die het land uit probeerden te komen. De belangrijkste drijfveer van deze 'Gestapo-agente' was echter, volgens de verklaring van Springer, het geld dat hiermee te verdienen was. En: 'Als camouflage en excuus voor later, helpt zij mensen weg te komen, om te kunnen zeggen, dat zij vele mensenlevens gered heeft.'¹⁸

Na de oorlog moest Van der Graaf zich verantwoorden. Aan een door Van der Graaf opgesteld verweerschrift ontleent Slot het een en ander. Onder meer, met daaraan door hem toegevoegd commentaar,

dat hij [Van der Graaf] in augustus/september 1940 niet zestig (zoals Springer had beweerd), maar twintig personen heeft geholpen naar Portugal te ontkomen. [...]

Het zal een van de weinige keren zijn dat iemand stelde minder joden gered te hebben dan een ander beweerde. Maar wellicht heeft dat te maken met de prijs die ze moesten betalen.

[...] Hij verklaarde 'vanaf Juli 1942 in Dordrecht als onderduiker en illegaal strijder' te hebben geleefd. Als bewijs nam hij achterin het verweerschrift drie verklaringen op. Alle gelijk in woordkeus, opmaak en stijl en getikt op dezelfde typemachine. Alle drie gedateerd 21 januari 1947. Ze zijn dus niet door de ondertekenaars opgesteld.

Maar dat maakt ze nog niet leugenachtig. Overigens best mogelijk dat Van der Graaf vanaf juli 1942 in Dordrecht ondergedoken zat. Best mogelijk dat hij *al* daar als illegaal strijder heeft geleefd. Maar wat deed hij voordien in Amsterdam? Tot hij in juli 1942 afreisde naar Dordt lijkt hij geen verzet te hebben gepleegd, hijzelf gaf er in zijn verweerschrift in ieder geval geen blijk van. Hij gaf niet één voorbeeld van verzet in Amsterdam gepleegd. Zelfs niet dat hij iemand een vuurwapen had verstrekt en diezelfde persoon persoonsbewijzen had leren vervalsen.¹⁹

Met het dossier dat Slot heeft geraadpleegd kan men ook een heel andere kant op.²⁰ Van der Graaf werd door een rechercheur van de Politieke Recherche-afdeling Amsterdam gehoord over zijn relatie met Magda Levy (die zelf onvindbaar was) en over zijn doen en laten in de oorlog. Uit het proces-verbaal valt af te leiden dat zijn verhaal een overtuigende indruk maakte. Hij kreeg gelegenheid een en ander op papier te zetten. Dat leverde een verweerschrift op met daaraan toegevoegd een drietal ondertekende verklaringen. Geen wonder dat zijn relaas al meteen indruk had gemaakt: de handtekeningen waren van een tweetal officieren-fiscaal en een lid van een Tribunaal. Ze kwamen dus van onverdachte zijde, uit de Bijzondere rechtspleging zelf. Voorlopig bleef het daarbij. Op 21 januari 1949 werd de zaak geseponneerd ('G.N.O.' Dat wil zeggen dat men geen nader onderzoek nodig achtte).

In zijn verklaring distancieerde Van der Graaf zich van zijn voormalige 'verloofde' Magda Levy. Tegen haar had Springer tenminste een concrete verdenking uitgesproken. Dat zij echt een 'Gestapo-agente' geweest staat daarmee niet vast, ook niet na de verklaring van Van der Graaf na de oorlog. Over de betrouwbaarheid van Van der Graaf vóór zijn illegale periode zegt dit alles nog veel minder. Anders is dat bij Slot. Van der Graaf verklaarde na de oorlog dat hij zich al in het eerste oorlogsjaar had losgemaakt van Magda Levy, Fons Rademakers 'stelde [...] dat Magda Levy in 1942 nog steeds de vriendin van Van der Graaf was'. 'Kennelijk', aldus Slot, 'had Van der Graaf kort na de oorlog reden tegenover de politie om over de duur van zijn relatie met deze Gestapo-agente te liegen. [...] Want dat was ze, Gestapo-agente.'²¹

En zo zijn er nog wel meer vraagtekens bij Slots weergave van zijn bevindingen te zetten. Om te beginnen: als het al waar zou zijn dat de verklaringen die aan Van der Graafs verweerschrift waren toegevoegd, niet door de ondertekenaars waren opgesteld, dan nog zijn het drie afzonderlijke (en onderte-

kende!) verklaringen. Hier wordt een gesjoemel gesuggereerd dat uiterst onwaarschijnlijk is. Weliswaar wordt weer gas teruggenomen: 'best mogelijk' dat het zo gegaan is na Van der Graafs vertrek uit Amsterdam, maar het zegt onvoldoende over de tijd die daaraan voorafging. Inderdaad, onvoldoende en zeker ook te weinig om Van der Graafs verklaringen in twijfel te trekken en om daaraan munitie voor de aanval op Van Gasteren te ontnemen.

Een paar andere vraagtekens: dat het helpen 'ontsnappen' van joden door Van der Graaf bij de beoordeling na de oorlog een 'positief' punt was weet Slot uiteindelijk zo goed als onzichtbaar te maken.²² Verder suggereert hij wel dat Van der Graaf royaal van zijn bemiddelingswerk heeft geprofiteerd, maar geeft hij geen feiten.²³

Het heeft er alle schijn van dat Slot ook met het ten tonele voeren van Van der Graaf allereerst uit is op het zo ongunstig mogelijk afschilderen van mensen die iets met Van Gasteren te maken hebben gehad. Dit is een soort zwartmakerij die ook de persoon van Van Gasteren en zijn uitingen als mikpunt heeft.

Onze conclusie is dat Slot bij alle op zich te bewonderen inspanningen te ver is gegaan bij het opstapelen van belastend materiaal. Op zich is dat geoorloofd, maar ook wie journalist à charge wil wezen, dient nauwkeurigheid en betrouwbaarheid hoog in het vaandel te houden. Voor ons gevoel is de auteur, die zelf ook van de defensie van Van Gasteren, in de vorm van een rechterlijk vonnis, te lijden heeft gehad, er niet helemaal aan ontkomen op kruistocht te gaan.

Hiermee is niet gezegd dat ik de belangrijkste conclusie van het boek (namelijk dat het niet aannemelijk is dat verzet het motief was voor de doodslag die door Van Gasteren is gepleegd) bestrijd. Wel levert het feit dat op slechts twee nader bekeken onderdelen al zoveel is aan te merken, het gevoel op dat we niet echt verder zijn gekomen met deze zaak.

En wie zou willen reageren met: 'Daar heb je weer een jurist die zo nodig een puntje op de i moeten zetten', of: 'Het zijn details, extraatjes die de hoofdlijnen niet beïnvloeden, waarop deze kritiek vooral wordt gericht', zou moeten bedenken dat voor ieder serieus onderzoek geldt dat iedere i een punt verdient en dat elk onjuist of foutief gepresenteerd detail er een te veel is. Alleen al vanwege de schade die ermee kan worden aangericht.²⁴

Noten

- 1 Eric Slot, *De dood van een onderduiker*. Louis van Gasteren en de waarheid. Amsterdam: Mouria 2006. 304 p. ISBN 90 458 5103 2.
- 2 <http://www.rvdj.nl/1990/18> (10 oktober 2006).
- 3 NJ 1995, 422.
- 4 LJN: AV4203, Gerechtshof Amsterdam, 2192/03.
- 5 In 1989 (zie Slot, p. 41-44) en in 1997 (zie Slot, p. 47-51).
- 6 Arrest, onder 3.5. Zie voor het vonnis van de rechtbank LJN: Afo400, Rechtbank Amsterdam, 220795/H 01.1358
- 7 Vonnis rechtbank, onder 11. Arrest hof, onder 3.11.
- 8 Vonnis rechtbank, onder 8.
- 9 Het hierna geciteerde is ontleend aan: <http://www.vvoj.nl/vereniging/onderzoeksjournalistiek.html> (12 oktober 2006).
- 10 Achterzijde omslag *De dood van een onderduiker*.
- 11 Noord-Hollands Archief, locatie Kleine Houtweg (hierna: NHA-KH), inventaris 465: Parket officier van justitie Amsterdam 1940-1949, inv.nr. 41, nr. 2813.
- 12 Slot, p. 138, 181, 198, 258-260.
- 13 Onderzocht: NHA-KH, inventaris 489: Arrondissementsrechtbank Amsterdam 1940-1949, inv.nr. 48 (de doos waarin het gezochte dossier zich zou moeten bevinden) en inv.nr. 45-47 en 50. Vgl. noot 16.
- 14 Gezocht in NHA-KH, inventaris 489: Arrondissementsrechtbank Amsterdam 1940-1949, inv.nr. 3, 8, 165, 215, 289, 365, 452.
- 15 Vgl. Slot, p. 238: 'In het vonnis van het strafdossier-Van Gasteren [...]'
- 16 In NHA-KH, inventaris 465: Parket officier van Justitie Amsterdam 1940-1949, ontbreken de inventarisnummers 43-66 (jaren 1943 gedeeltelijk, 1944, 1945 en 1946 gedeeltelijk). Vgl. noot 13.
- 17 Voor latere onderzoekers vermelden we nog dat Josephine van Gasteren, 'artiste', in 1938 verdacht werd van oplichting van f. 25,- op 5 augustus van dat jaar, ten nadele van A. de Zwaan, alhier (Amsterdam). Op 11 november ving het gerechtelijk vooronderzoek aan. Waar het feitelijk om ging is uit deze notitie niet op te maken en het dossier in kwestie zal vernietigd zijn. Ook de afloop is niet helemaal duidelijk: op 8 december werd aan De Zwaan bericht: 'geen vervolging in overweging genomen indien f25 is betaald. Vervolging vond inderdaad niet plaats ('sep'), echter vermoedelijk wegens gebrek aan bewijs ('gb')'.
- 18 Slot, p. 209-210.
- 19 Slot, p. 213-214.
- 20 Nationaal Archief, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, inv.nr. 87407 (PRA Amsterdam 46946).
- 21 Slot, p. 208.
- 22 De tussen aanhalingstekens geplaatste woorden gebruikt Slot nog wel op p. 209.
- 23 Vgl. Slot, p. 211: 'Een andere vraag: aan wie betaalde ze [=Josephine van Gasteren] huur? Betaalde ze wel huur?'
- 24 Met dank aan Gretha Donker en aan Chris Streefkerk voor hun kritische opmerkingen.

Gretha Donker, J.C. Bloem, meester-dichter. [Amsterdam:] Bas Lubberhuizen 2006. (De Parelduikerreeks, 1). 112 p., geïll. ISBN 90 5937 112 7, € 13,90.

Gekneusde liefde, die geen uitweg vond

In 2001 (afl. 2) verscheen in Pro memorie onder de titel 'Geheime Bloemstukken' het eerste verslag van Gretha Donkers speurtocht naar het werkzame leven van onze grote dichter Jakobus Cornelis Bloem (1887-1966). Een jaar later gevolgd door een tweede bijdrage, ditmaal gewijd aan de periode dat Bloem als griffier in Lemmer werkte (*Pro Memorie* 4.2 (2002)). In het literaire tijdschrift *De Parelduiker* 7 (2002) 4 verscheen onder de titel 'Hora est, J.C. Bloem', tenslotte een verslag van diens promotie op stellingen. Deze bijdragen zijn thans – enigszins bewerkt – in boekvorm verschenen als eerste deel van de *Parelduikerreeks*.

Waarom fascineert het (geheime) leven van Bloem ons? Zijn veroordeling wegens een 'zedennisdyf', waarbij Bloem getuigenis aflegde van zijn 'homosexuele neigingen' en waarvoor hij in 1920 tot drie maanden voorwaardelijk werd veroordeeld? Ik denk dat we zo een verklaring proberen te vinden voor zijn dichtwerk. Donker legt zelf ook – zij het zeer voorzichtig – dat verband (p. 27), waar zij de volgende regels citeert: 'Toch ben ik vol verholten tederheden, Gekneusde liefde, die geen uitweg vond, (...)'. Gevoegd bij zijn – toch wel – mislukte huwelijk met Clara Eggink en zijn vlucht in de drank, is het verleidelijk om hieruit conclusies te trekken. Maar er is méér ...

Is dit genoeg: een stuk of wat gedichten ...

Bloems juridische loopbaan is niet erg succesvol geweest. Hij heeft lang over zijn studie gedaan en vond het vreselijk. Zijn promotie op stellingen in 1916 wordt nauwkeurig beschreven en leert ons veel aardigs over de promotiecultuur in die tijd. Zo blijkt dat 28 van de 31 kandidaten in dat jaar op stellingen promoveerden. Die stellingen haalde men veelal uit stellingenboekjes of kreeg ze van vrienden. Bloem kreeg ze van zijn vriend (en dichter) P.N. van Eyck. De achterliggende reden voor deze gang van zaken was dat elke jurist moest promoveren om advocaat, rechter of griffier te worden. De plechtigheid onttaarde dan ook veelal in een formaliteit, een onbetekenende ceremonie, waar de hoogleraren eigenlijk schoon genoeg van hadden. Enkele jaren na Bloems promotie werd deze promotie op stellingen afgeschaft (1921).

Na een weinig succesvolle periode als gemeentebtenaar gaat Bloem vanaf 1920 solliciteren naar een functie als griffier. Dat lijkt te lukken. Maar dan wordt bij het Ministerie bekend dat Bloem kort daarvoor betrokken is geweest bij het eerder gememoreerde zedenschandaal. Na een avond stappen ontmoeten hij en zijn vriend Bertie van Tol een paar jongens waarmee ze contact hebben (het betasten van elkaars 'bloote mannelijkheid'). Op enig moment verschijnt dan de nachtwaker J. Vos die vraagt wat er aan de hand is, waarop Bloem antwoordt 'jongens onder elkaar' en vervolgens deze politiebeambte in het kruis greep. Heel fraai schrijft Donker: Weinigen zullen op hetere daad betrapt zijn.

Uiteindelijk lukt het toch om – na een duistere periode bij de NRC en wat andere omzwervingen – in Lemmer een positie als griffier te krijgen. Bloem was inmiddels getrouwd en vader geworden. Deze periode (1928-1931) wordt door Donker in een apart hoofdstuk uitvoerig beschreven. Zij heeft er veel werk van gemaakt om te laten zien dat Bloem daar toch echt wel iets gedaan heeft. Het gezin ervaart de afzondering in Lemmer na korte tijd als een probleem en Bloem gaat weer solliciteren. Uiteindelijk kan hij in Breukelen als griffier aan de slag. Ondanks het paradijs van Breukelen gaat het niet goed met zijn huwelijk: in 1932 gaan hij en Clara uit elkaar. Tot overmaat van ramp wordt in 1934 ook zijn kantongerecht – het is crisistijd – opgeheven en komt Bloem op wachtgeld te staan. Na de Duitse inval wordt hij – na enige pressie – lid van de Kultuurkamer en wordt hij in 1942 – door Schrieke – benoemd tot griffier in Zutphen, waarvoor hij ook de Ariërverklaring had moeten ondertekenen. Het werd geen succes, hij kon niet goed overweg met zijn kantonrechter en in 1946 kwam het ontslag.

Langs zelfgekozen paden

Bloem was ook een bekende van de Groninger hoogleraar Romeins recht H.J. Scheltema (1906-1981). Het leven van deze dichter/musicus/geleerde is prachtig beschreven door Emile Henssen, de biograaf die op 20 november 1999 zo treurig om het leven kwam, in diens biografie over het leven van H.J. Scheltema, N.E.M. Pareau & Mr. J.Jer. van Nes (Amsterdam 1992). Op p. 79 lezen we dat Bloem – soms vergezeld van Clara Eggink – na de oorlog bij Scheltema op bezoek kwam. Ook deze was dichter en jurist. Hoewel ... Scheltema was een succesvol geleerde, in 1945 tot hoogleraar benoemd, terwijl Bloems juridische carrière zojuist in een debacle was geëindigd. Maar Scheltema behoort, onder zijn nom de plume N.E.M. Pareau, toch ook wel tot onze grote dichters, getuige de vermelding van zeven gedichten in Komrij's bijbel (terwijl Bloem er met tien in staat).

Gretha Donker heeft niet de pretentie een echte biografie te schrijven van Bloem; het zijn enkele hoofdstukken uit – vooral – zijn juridische leven. Daarin is zij heel goed geslaagd. Misschien was het nóg mooier geweest als de nu afzonderlijke paragrafen over Lemmer en de promotie op stellingen in het eerste deel – dat eigenlijk de hoofdmoot vormt – waren geïntegreerd. Maar ook zo biedt het een mooie ingang in het leven van deze nationale dichter.

Domweg gelukkig in de Dapperstraat?

Maar ... Toch wel een wat treurig bestaan voor een man die domweg gelukkig kon zijn in de Dapperstraat: veel, heel veel drank, een mislukt huwelijk en een mislukte juridische loopbaan. Zelf lijkt hij ook niet erg fier op zijn bestaan terug te kijken getuige deze strofen:

En ik kan zelfs niet, als mijn onbevreesd
Erkennen mij verwijst naar de verdorden,
Aanvoeren: maar mijn bloei is schoon geweest.

Maastricht

Gerrit van Maanen

OVER DE AUTEURS VAN DE ARTIKELEN

Prof. mr. dr. E.C. Coppens doceert (Europese) rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Nijmegen en is daar bijzonder hoogleraar in de Geschiedenis van het Canonieke recht. E-mail: e.c.coppens@planet.nl

Dr. B. Duinkerken is rechtshistoricus en was notaris in Den Haag (1975-2000). Hij promoveerde in 1988 te Leiden op *Notariaat in overgangstijd 1796-1842* (Deventer 1988). E-mail: benduinkerken@hetnet.nl

Rien Emmery studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent. Zijn afstudeerscriptie handelde over de rol van de Regent in het verloop van de Koningskwestie. Momenteel legt hij de laatste hand aan een biografie van Prins Karel, die in 2007 verschijnt bij Manteau/Standaard Uitgeverij. De auteur woont in Gent, waar hij historisch onderzoek combineert met een opleiding aan de Faculteit Rechtsgeleerdheid. E-mail: Rien.Emmery@UGent.be

Prof. mr. Sjoerd Faber is hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam. E-mail: s.faber@rechten.vu.nl

Mr. Beatrix C.M. van Erp-Jacobs is universitair hoofddocent rechtsgeschiedenis aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Tilburg. E-mail: B.C.M.Jacobs@uvt.nl

Prof. mr. Frank Keverling Buisman was achtereenvolgens directeur van de rijksarchieven in Drenthe (1980-1987) en Gelderland (1987-2002) en aansluitend van het Gelders Archief (2003-2006). Hij promoveerde in 1986 op een rechtshistorisch-codicologisch proefschrift (*De Etstool en zijn ordelboeken in de vijftiende eeuw*) aan de Rijksuniversiteit Groningen. Sinds 1999 is hij bijzonder hoogleraar Oud-Vaderlands Recht aan de universiteit van Amsterdam vanwege de Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlands Recht. E-mail: frankkb@tiscali.nl

Tirtsah Levie Bernfeld studeerde nieuwe en nieuwste geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en specialiseerde zich in de joodse geschiedenis aan de Brandeis Universiteit in Boston en aan de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem. Als freelance historicus houdt zij zich vooral bezig met onderzoek naar de sociale geschiedenis van de Sefardische joden in vroegmodern Europa. Binnenkort verschijnt van haar hand een handeldeditie van haar proefschrift *Poverty and Welfare among the Portuguese Jews of early modern Amsterdam*. E-mail: Tirtsah@dds.nl

Prof. mr. Gerrit van Maanen is hoogleraar privaatrecht aan de Universiteit Maastricht. E-mail: g.vanmaanen@pr.unimaas.nl

A.J.B. Sirks is Regius Professor of Civil Law and Fellow of All Souls College te Oxford. E-mail: boudewijn.sirks@law.ox.ac.uk

Drs. Chris Streefkerk is docent-onderzoeker aan de Archiefschool in Amsterdam. E-mail: cstreef@quicknet.nl

Lic. An Verscuren is in 2005 afgestudeerd als licentiaat geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Leuven met de verhandeling 'L'oeil et le bras du Roi?' Het vervolgingsbeleid van het officie-fiscaal van de Grote Raad van Mechelen (1767-1788). Zij bereidt momenteel een doctoraat voor aan Boston University (VS). E-mail: averscur@bu.edu

INHOUD *Pro Memorie 8 (2006), aflevering 2*

Redactioneel	S. Faber	189
Artikelen		
Chris Coppens en Trix Jacobs	Rechtshistorici uit de Lage Landen (9): Interview met Jos Coopmans	191
Tirtsah Levie Bernfeld	Portugese joden en misdaad in de Republiek	208
A.J.B. Sirks	Aantekeningen van de raadsheer Willem Duirkant bij een zitting van de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland op 5 maart 1726	235
A. Verscuren	(S)pijonnen van de vorst? De fiscalen van de Grote Raad in de tweede helft van de achttiende eeuw	246
Frank Keverling Buisman	De totstandkoming van het Kadaster in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw	274
Chris Coppens	Gestruikeld of beentje gelicht? Het wedervaren van de Gentse rechtbankvoorzitter Beyens (1760-1825)	293
Ari van Tienhoven en Chris Streefkerk	Familie, herinneringen en toeval, een kleine bijdrage ter ere van Mr. A.B. Bommezijn	308
Rien Emmery	De Civiele Lijst als breekijzer in de Belgische Koningskwesitie (1944-1950). Juridisch getouwtrek tussen Leopold III, Regent en regering	317
Recensies		
Ron de Jong, <i>Tussen ambt en vrij beroep. Het notariaat tussen 1842 en 1999</i> (Ben Duinkerken) 337; Eric Slot, <i>De dood van een onderduiker. Louis van Gasteren en de waarheid</i> (Sjoerd Faber: 'De kruistocht van een onderzoeksjournalist: Eric Slot en de affaire Van Gasteren') 340; Gretha Donker, <i>J.C. Bloem, meester-dichter</i> (Gerrit van Maanen) 345		

Over de auteurs van de artikelen

